

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама
Београд, јун-септембар 2011. година V, број 15-16

Прича,

први и једини часопис за причу и приче о причама
Београд, јун-септембар 2011, година V, број 15-16

Издавач

Књижевно друштво „Свети Сава“
Београд, улица Гандијева 167–177

За Издавача

Небојша Ђосић

Главни уредник

Слободан Стојадиновић

Одговорни уредник

Славољуб Марковић

Заступник Приче

Др Малиша Станојевић

Часопис **Прича** излази четири пута годишње

Тираж – 300

Штампа „Горапрес“ – Београд

На насловној страни

Аутор mARTa Kiš Butterer: *Беле чайље воле ширину
неба*, техника акварел, 2011.

На полеђини

Катарина Бунушевац: *Лујике* из серије радова *Ог
Лујике до Личности*, 12x25cm, 2002.

П П П П П П П Р Р Р Р Р Р Р И И Ч Ч А
П П Р Р И И И Ч Ч А А
П П Р Р Р Р Р Р Р И И И Ч Ч Ч Ч Ч Ч А А
П П Р И И И Ч А А
П П Р И И Ч А А А А А А А А
П П Р И И Ч А А

ПРИЧА

Часопис за причу и приче о причама

Српска прича XX века
(Прва свеска)

Београд, јун-септембар 2011,
година V, број 15-16

Садржај

Симо Матавуљ <i>Београдска деца</i>	7
Драгана Вукићевић <i>Београдска деца – Симо Матавуљ</i>	16
Борисав Станковић <i>Станоја</i>	33
Васа Павковић <i>Борин Станоја</i>	39
Исидора Секулић <i>Умор</i>	45
Исидора Секулић <i>Крућ</i>	57
Снежана Божић <i>Излазак из крућа</i>	66
Петар Кочић <i>Јелике и оморике</i>	77
Наташа Раденковић	
<i>Петар Кочић између симболизма и импресионизма</i>	82
Даница Марковић <i>Крсти</i>	89
Даница Марковић <i>Дозив нечастивој</i>	97
Кристина Стевановић <i>Крајка ѝроза Данице Марковић – ѝрича као ућочииће и као клојка</i>	109
Милица Јанковић	
<i>Оћрћнући листови из дневника једне девојке</i>	121
Милена Ђорђијевић <i>Излазак из ћишине</i>	134
Драгиша Васић <i>Пацко</i>	141
Драгиша Васић <i>Част</i>	145
Валентина Вељић <i>Ране ѝрићовейке Драћише Васића</i>	152
Вељко М. Милићевић <i>Мрћви живоић</i>	159
Весна Тријић <i>Црни гласник</i>	186
Станислав Винавер <i>Приче које су изћубиле равнойежу</i>	190
Драгана Белеслијин <i>О нейслушном молекулу</i>	224
О писцима	239

Симо Матавуљ

БЕОГРАДСКА ДЕЦА

„...Једва могу да седим од умора, а хоћу да пишем; радије бих легла, али се бојим да ће ме оставити инспирација. Ја управо и не знам шта је то ин-спи-ра-ци-ја, него слутим да је то она. Шта хоћу да пишем? Одређено не знам шта, а уствари свашта – нагомилало се тога. Ко ме хоћу да пишем? Теби! Али кад бих погрешила натпис, или би се ове хартије изгубиле, могло би поднети да буде упућено ма коме, коме првом падне шака, само да је писмен, отприлике као и ми, ја, ти, тетка, браца итд., наш круг! А он? – запитаћеш. Свеједно би ми било да баш прочита и он све што ће вечерас од моје руке пасти на ову хартију, све што ће искрено, незадржано, нестезано, рецимо слободно и тачно, изићи из моје главе. Пази добро, не кажем да би ми било мило или да би ми било криво да он прочита ове записке што ће сад потећи као бујица. Рекох: свеједно ми је. Јер једино и силно осећање које ме овога часа прожима то је: је m'en fiche! – и према себи и према осталима.

Ти, драга Лело, ниси глупа, управо умеш дубоко мислити, али досетљива ниси. Имам на милијуне доказа о твојој безграничној наивности... Ти се никад досетила не би да сам овога часа quasi! пијана.

Да, Лелице, непорочице, ја се једва држим од сусталости, узрујаности и пића. Пила сам много шампањца – колико је доста да стигнем на домак пијанства. Још мало па бих прешла границе, а онда, право да ти кажем, гнушала бих се сама себе и не би изишло ово што ће изићи. Овако уживам, јер, као што знаш, уопште – велико је уживање ићи путем порока, па се зауставити и тргнути у његовој близини... Ти то не знаш? Као да те

чујем где кажеш: „Не разумем ја то“. – А да шта је друго, молим те кокетовање, флертовање, ковитлање у загрљају кавалера при играци, читање раздражљивих лектира, посматрање раздражљивих слика и тако даље – шта је но допримицање такозваном пороку! Ја сам дакле данас, сем осталог, окушала и нов спорт у томе, пила сам „сос велика мера“.

Ох, да знаш како ми нежна топлина испуња груди, како се осећам лака, како је већ сад нестало дремљивости. Силни утисци данашњег дана просто дрече, хоће да излазе и на хартију се утврде, а поврх свега, понављам, прожета сам неограниченом искреношћу, дакле у јединственом Stimmung-у. Зар не би била штета пропустити оваку згоду? Та колико сте ме пута ти, Мица, тетка и све остале и сви остали наговарали да се једном решим да напишем нешто, али кад будем у штимунгу. Ево ме у њему како никад нисам била, како се никад надала нисам.

Најлепше је то што ни помишљала нисам на ово писање кад сам се малочас враћала кући. Уопште, улазећи у кућу, никаквих мисли ни осећања имала нисам, до једну једину неодољиву жељу да се што пре свучем и легнем. И мој благоверни, који ено у трпезарији чита новине и чека вечеру, зацело би се убезекнуо од чуда да му нешто суне па да сврати овамо у моју спаваћу собу и да ме затече с пером у руци? Јер сам му рекла да јести не могу, да сам мртва сана. Збиља, шта би помислио да ме овако затече? Ваљда што и сваки муж кога је жена уверила „да је мртва сана“, а овамо пише. Господе боже, да ли би међу нама било мало драматичке сцене, да ли би ми истраго ове досад невине листиће? Сумњам. И готово жалим што до тога не би дошло. И готово желим да схвати... А кад би збиља то било, кад би прочитао ове врсте, шта би настало? Ништа. Лани у ово доба године било би нешто друго, преклани било би много, али сад, након три године брака без деце, након узајамне ситости, не би било ништа.

Дакле, једва већ да пређем на прави почетак!... Гле! Чујем његове кораке који се овамо приближују. Хоће ли збиља овамо свратити?... Кораци се одмичу. Сиромах. Нервозан је. Може бити да је у вечерашњим новинама наишао на неку непријатну вест, на пример – нагађање о дипломатском размештају у коме је он поново прескочен. Али ако није то, није му ни до мене, ни до вечере, ни до чега, због једног простог и позитивног узрока. Нема новаца. Сумњам да има и једну банку у шпагу. О томе сам уверена била чим сам кући дошла, чим смо се видели, иначе би он био разговоран, и духовит, и прилично нежан. Опростио би се са мном рекавши: „Мила моја, ја ћу мало изићи“, па би се вратио у зору, весео или кисео, према шанси која би га пратила у коцкању. Коцка је његов живи бог, његов разлог опстанка, његова једина радост, његово све. Ах, што немам новаца, много, много новаца, па да га изненадим, да му га бацим преда њ, да му викнем: иди уживај. Не знам шта ми је? Тај прохтев дође ми вечерас први пут; а иначе њега мрзим увек кад дознам да је однекуд дошао до пара, а уживам кад видим како се мучи и петља због пролонгирања меница. А вечерас, да могу, чак бих и исплатила његове менице, што није мала жеља, а што би било ужасно велика ствар. И сад се питам откуда ми тај прохтев? Да није нагли навратак некадашњих осећања према њему? Не. Није. Чини ми се да бих тим лудим поступком унеколико осветила му се, унизила га... Дакле, да свршим овај одељак; он ће сада нешто мрмолити, доста пити, прочитати још штогод из новина, затим ће у своју ложницу, где ће на кревету, може бити до зоре, читати криминалне приче. То му је још једино уживање после коцке. А ми имамо две ложнице, баш као какви великаши, само што немамо доста соба за све потребе.

Буди бог с нама, шта ја ово теби причам, драга Лелице, која све знаш као и ја, само што све не верујеш?! Баш је глупо испало, а сад ћу се, ево, сконцентрисати и

причати моје данашње доживљаје; дакле – оно што не знаш.

Него пре тога, напоменућу још нешто што ће ти такође бити обично и банално. Синоћ кад смо после вечере ја и он коначно решили да ја сама идем на свадбу Емилијину, била сам не само потпуно индискретна него баш и противно томе, онако отприлике као кад по дужности морам да идем на какав парастос или пратњу, или да учиним или да вратим походу. Ђаво би га знао! Последњих месеца још сам некако најрадије ишла на пратње, али и то ми се одбило од срца. Та има ли што досадније и бедније од наших журова, прстенова, свадби и осталих скупова како год их звали? То јест досадније и баналније мени, а све остале имају потпуно право да уживају где уживање налазе. Ја им не завидим, него их просто презирем... Дакле, предстоји ми да издржим једну београдску свадбу, а хвала богу, издржала сам их доста. Већ су ми пред очима типови упарађени, окићени рузмарином, у лицу преподобни; већ знам унапред да ћу се готово са свима морати здрави ти, љубити, упознати, говорити о млади и младожењи, о другим брачним комбинацијама; знам како ће ми бити досадна бескрајна церемонија у цркви, како ће ми пријати они поповски гаврански гласови, оно њихово измотавање, што они зову, чини ми се, „чинодјејствије“, оно скакутање по цркви младога ситнога ђакона, који је у златотканој одећи као детлић, и тако даље. Једино вожња на отвореним колима, ако буде благо време, што ми може пријати. Али откуд благо време у октобру?

А да! после вожње сетих се и браца-Мите и питах се да ли ће и он бити на свадби Емилијиној? Као рођак, требало би. А пошто није ожењен, те не може послати жену, присуствоваће лично. Могућно је да ће се придружити мени у кола, да ми чини друштво, а да не троши за друга, што су две користи двома... Збиља, шта је с тим младим човеком од толико времена, као да је у море утонуо. Чула сам да је пре десет дана прокоцкао велику

суму, али обично после таквих катастрофа он би тражио утехе у фамилији, то јест у остатку фамилије, то јест код нас, свраћајући на кафу или вечеру. Да није што друго? Да се није заљубио? Ох, ох, то би било фамозно. Мита и љубав! Знам да није никада марио за брата, као ни он за њега, али ми се чинило да нешто мари за мене. Једном чак... – али то спада сасвим на други лист. Тек наш Митица одбио се сасвим од нас.

Ето, драга Лелице, ја одох на други почетак почетка, а никако на ствар. Ево подвikuјем сама себи три пута: на ствар! на ствар! на ствар! И прелазим на опис својих доживљаја и утисака данашњега дана.

Какав дан! Заиста каквих је мало између њих 5000 што сачињавају мој живот! (Израчунала сам да их је протекло толико откад сам се као шипарица први пут заљубила, а време пре тога сматрам као разливени бледуњави предговор каквом нашем научном делу.) Данашњи делац живота по својој интензивности вреди ми за неколико добрих пређашњих.

Очекивала сам грозну досаду, као што ти рекох, и пошла сам тој досади у сусрет са мирном одлучношћу, која највише подгриза живце. Међутим, о боже милостииви, десило се једно чудо, право чудо, од поласка из куће до повратка у кућу уживала сам кроза свих пет чула, уживала сам безмало сваком жилицом која је на то намењена или нам се чини да је на то одређена. То ми изненађење приреди судбина или, ако хоћеш, моји сувише напрегнути живци. То је стара ствар, старо искуство свачије, да се човек најбоље проведе кад има разлога да то најмање очекује. Али биће да и судбина има своју реч и у томе. Ти знаш колико сам ја наклоњена томе веровању, а вечерас баш некако пливам у мистичним струјама. По свој прилици, у низу дана који су нам одбројани судбина одабере и одреди оне у којима ћемо се ми осећати срећни. Свеједно је какав ће бити узрок те наше среће, да ли ће он по важности својој бити у складу са последицама, да ли ће, по мерилу људском, моћи и

изгледати као родитељ среће. Све је то ништа. Главно је да смо ми задовољни.

Рекох ти да људи имају дане одређене, а сад се сетих бројаница нашег старог вероучитеља – онога старца, знаш, седе браде и светитељског лица, који је неко време замењивао нашег младог елегантног попу? Сећаш ли се како нам је старац с досадом објашњавао досадне и неразумљиве ствари, а док је вршио тај свој главни посао, он је у исто време радио и нешто споредно, пребирао је своје дугачке бројанице. Ја га нисам слушала, али сам пажљиво посматрала шта раде његови сухи прсти, дакле, мени је његов главни посао бивао споредним и обратно; узгред буди речено, тако сам схватила и све своје такозване дужности. Лагано, равномерно спуштао је стари попа зрно по зрно, и она чињаху: цак, цак, цак. У дугачком низу црних зрна беше и неколико белих, од седефа, нешто крупнијих. Све ми се чини, било их је свега шест – на сваких десет црних дрвених по једно бело седефно. И кад би старчева два прста напипала седефно, несвесно би се задржала и с неком милоштом пипколила.

Јесам ли ја на ствари? Нисам. Све једнако на предговору. А сад је већ крајње време.

Дакле, мила Лелице, слушај – управо читај.

Освануо је јесењи дан ведар и хладан, али без ветра. Пред кућом чекаху већ кола. На први поглед видим да су коњи добри, кола чиста, кочијаш трезан, обријан и прилично одевен. То ме сместа одобровољи. Коњи појуреше, а студен ваздух поче ми млазити по образима, што ми је било угодно, што ме још већма одобровољи. Умотах се боље у бунду и наместих боље огртач преко колена. Кад бесмо на првом рогљу, видех где нам иде у сусрет човек у цилиндеру, са уздигнутом јаком од капута, малко погнут, не баш чврст у ходу. Ни посумњала нисам да би то могао бити браца, али беше он главом и ногама. Он стаде и махну главом, а ја гурнух кочијаша и наредих да задржи. Дође ми да се слатко насмејем, и

насмејах се. Он уђе с натегом и седе поред мене. Ја погледах његово испијено лице, утонуте очи са модрим колутима под њима, и место толиких других питања које би имала да му обратим, место оног најпростијег, најприроднијег о здрављу, запитах:

Кад си легао?

Нисам ни легао – одговори он са блаженим осмехом, па задржа поглед на моме лицу и учини ми се да се мало чуди. Ја наставих питања:

А како си прошао?

Одлично – вели он... – Добио сам осамдесет банки. А знаш ли ти, снашице, да ми никад тако лепа ниси изгледала. Тако ми бога. Шта ради онај наш Мрцаило?

Радио би што и ти да има пара. Па како ћеш ти моћи издржати неиспаван?

Лако кад сам добио. Пристајем да не спавам до краја живота само нека ме овако прати шанса.

А, тако? Дакле, ти си среброљубив! А није оно што сви тврдите у неким свечаним тренуцима да је правоме коцкару до коцке, а добитак или губитак да су ствари споредне.

Није. Који су то сви?

Па ... сви... ви... сви, београдска деца.

И ти си београдско дете.

И ја сам. Не одричем. Али да ти докажем да ја схватам тај назив у потпуном његовом значењу, додаћу; много је деце рођено у Београду, али је мало београдске деце како то треба разумети!

Добро си положила испит. Но треба да знаш да су мушкарци страшни коцкари, а према осталом апсолутно немарни. Женске су површне, превртљиве, кокетне, потрошљиве и тако даље. Могу бити и лепе, просто залуђивати својом лепотом и грацијом. Ти си данас дивно београдско дете.

Хвала на комплименту, браца. Примам то као истину. Буди паметан, остани на том предговору. Или нека бар буде размака између тога предговора и почетка дела.

Збиља је то паметно. Говоримо, дакле, привремено о чему другом.

Не говоримо ни о чему, него се малко асупирај да се нешто оснажиш.

Ето тако започесмо, драга Лелице. Браца није ни досад бивао друкчији са мном насамом. Али овога пута умео је, оно што се каже, „подвлачити речи“ изразом гласа, а особито очију, што је давало неку нову драж његовој дрскости.

Све су радње биле затворене. По улицама хитао је силан свет у свечаном руху. Пред младином кућом затекосмо ваљда педесет кола. Кућу ти познајеш добро. Трем, ходници, све собе беху препуне света, просто загушено. Једва се прогурах до Емилије, која ми се учини божанствено лепа у белини са белом копреном. Изљубисмо се срдачно, па се цмокнух и са старим, и са старом, и бог те пита с ким још. И младожења, Негг Доктор, са својим солдатским лицем и држањем и празним германским очима, учини ми се гибак, жив, пун темперамента. Просто, ја сам била као обајана, све ми се чинило необично лепо, мило. Почех се страшити саме себе.

Тискајући се поново кроз гомилу да прокрчим себи пута, да дођем до чиста ваздуха, на самом врху степеница падох на груди брацине и наша се уста састадоше.

Налазим да је најбоље да ти тај прости догађај тако просто укратко исповедим.

Сад бих ти могла ваздан доказивати и заклетвама потврђивати како је то било ненамеравано, неочекивано, фатално, несвесно и – како год хоћеш. Али главније од свега тога да кад сам готово у несвести трчала низ степенице, да нисам осећала ни трунке кајања или стида, као што ти доиста очекујеш да ћу рећи. Не, драга моја Лелице, једва сам чекала да се поново згода даде да дођем до пољупца, и то, ако је могуће, у истој онакој опасности да можемо бити ухваћени на делу. Јер замислити не могу наш први пољубац у осамљености, у пот-

пуној слободи, као што би могао бити у нашој кући. Не, не, то би ми било одвратно, то би било просто немогућно без Емилијине свадбе. Наравно, реч је о првом пољупцу.

Црвени, плачи, дрхти од саблазни и од огорчености, мила моја Лелице, али примај истину, истинску истину, голу, нагу, каква је најсилнија. Ти си рођена у Београду и од родитеља Београђана, али ниси „београдско дете“ у оном значењу какво му се често даје, али које многи не разумеју.

Шта да ти даље причам?

Одвезосмо се ка цркви. Наша кола беху трећа иза младе. Нас двоје речи не проговорисмо, – гледасмо на страну, али се под покривачем држасмо за руке и ломљасмо прсте.

Боже, диван ли је Београд! Чисте ли су улице, лепе и складне зграде, свет питом и укусно одевен! Пуно ли је песничких успомена које на сваки корак васкрсавају!

А наша катедрала, ремек-дело уметности и споља и изнутра! Наши свештеници, наш млади ђакон, како доликују величанству места и обреда! А над младим паром лебди брачни анђео држећи пуне руке цвећа! Њих двоје од постања су једно другом суђени па се нађоше и стопише у једно савршено идеално биће. Још да ми је разумети оне свете речи и песме што се разлежу под запаљеним полијелејем! Још да ми је прикупити чисте жеље младића и девојака у венац сакупљених око младенаца – да ми је све то уједно саставити па предати анђелу брачном!

У великој гостионици јело је било изврсно, драга моја Лелице. Опште расположење било је да не може боље. Као што ти у почетку рекох, ја сам пила шампањскога, много.

После јела настала је игранка. Ја сам играла са многим, а најчешће са брацом. И сваког пута нађосмо начина да се приближимо једно другом на онај начин као што је било на врху степеница.

Даље не могу, мила моја Лелице, савлада ме сан.

Драгана Вукићевић

БЕОГРАДСКА ДЕЦА – СИМО МАТАВУЉ

За Јована Скерлића „модерни реалиста“, за Милана Кашанина „први прави урбани писац“, за Андрића „мајстор приповедач“ пред којим, сваким новим читањем он полаже испит, Симо Матавуљ већ за живота стекао је статус писца класика¹. Најмање сагласности било је у процени естетске вредности његових београдских приповедака. Скерлићеве замерке се могу свести на две: а) Матавуљ једнострано и тенденциозно приказује Београд, б) будући да није рођен у њему, не успева да ухвати његову неодређену, неусталену физиономију ни младића ни одраслог човека².

У полемично интонираној студији, Милан Савић не само што брани Матавуља од оптужби да је тенденциозно песимистичан у осликавању београдских типова („што у њима нема не може писац ни истаћи, већ ако хоће да измишља и разнo приказује“) већ га придружује писцима који у својим делима приказују „порок у свим менама“ („Тако и Матавуљ, тако и сви остали писци, јер им у трoмом животном тесту треба квасац греха или бар заблуде а свакако заплета.“)³ Оно што Скерлић оспорава (Матавуљ као „морални историк града“), Савић истиче дајући и сам портрет типичног Београђанина „немиран, превртљив, не клоне се вица али није ведре ћуди“⁴. Милан Кашанин у студији *Ускок*, која асоцира на истоимени Матавуљев роман али и на његову „скитачку ћуд“, процицљиво запажа да насупрот приморским причама „у којима је заинтересован меморијом и симпатијама, а не егзистенцијом, он (Матавуљ, прим. аут.) београдске приче пише по непосредном опажању и са критичком сумњом“ и закључује: „Београд је у његовим списима мрачан не због

тога што је Београд збиља такав, него што је мрачан онај који нам о њему прича“.⁵ Београдским причама високу уметничку вредност признају и наши савременици Видосав Стевановић или Мирко Ковач стајући у ред читалаца који попут Кашанина тврде да београдске приче „складношћу пропорција не заостају за приморским а мисаоношћу их превазилазе“.

Матавуљеве збирке указују на низак степен селективности самог писца (у непосредном суседству су се нашле приче високе уметничке вредности и оне у којима Матавуљ „грубо слика по моделу“ (Кашанин). За живота писца у збиркама необјављена прича *Београдска деца* издваја се у свим приказима као антологијска. И док су једни у њој видели „почетне акорде београдског романа“ (Кашанин), други су је стављали у ред прича са мопсановским сижеом. (По мишљењу Гвоздена Ерора београдске приче нису „у приповедној ораганизацији указивале на нове путеве иако је изгледало да та проза тематски шири уске оквире тадашње наше приповетке и да делом антиципира елементима ирационалног и трагичног новија књижевна струјања“.⁶) Осврт на различита тумачења београдских прича, напосе приповетке *Београдска деца*, учинио нам се довољно инспиративним да преиспитујући туђа мишљења преиспитамо и своја.

У насловима, чешће поднасловима реалистичких приповедака, романа, збирки, чак и песама, не само као тематска одредница већ и као сигнал карактеризације јунака, учестало се јављају синтагме типа – из сеоског, градског, паланачког живота, или географски одређеније – из живота Црне Горе, Београда, Приморја, Срема, Баната, Србије... Замена типа из живота Црне Горе – из живота Црногораца указују на метонимичност исказа и битну одлику реалистичке мотивације јунака (он се објашњава не само карактером, наслеђем, већ и средином из које потиче). Именица *деца* стилски је обојена – будући да се ради о одраслим људима, она у себи носи извесну енигматичност, конотацију пејоратива или хипокористика.

Одговор на питање ко су београдска деца даје се експлицитно у дијалогу (јунакиња М. и Браца): „И ти си београдско дете. – И ја сам. Не одричем. Али да ти докажем да ја схватим тај назив у пошитоном његовом значењу, догађу многа је деца рођена у Београду, али је мало београдске деце како ти треба разумети. – Добро си положила исти. Но треба да знаш да су мушкарици страшни коцкари, а према осталом апсолутно немарни. Женске су поврине, превртљиве, кокетне, пошрошљиве и тако даље. Могу бити лепе, просто залуђивати својом лепошом и трацијом. Ти си данас дивно београдско дете.“⁷

Искази варирају појединачно у опште и опште у појединачно, синтагма београдско дете (сингулар) призива насловну београдска деца (плурал) и тиме демаскира ауторски глас. Иако добро маскиран, он се ипак чује. Са њим се сусрећемо у оном тренутку кад поставимо питање ко ставља јунакињин исказ под знаке наводника. То је ауторски глас који није драматизован, али који успоставља извесну дистанцу према исказу јунакиње. Јунакињино писмо више није исповест већ илустрација и доказ, фрагмент целине, појединачно којим се доказује типско, а то типско иронизује. Намеће се питање у чему откривамо пејоративну обојеност исказа београдска деца када га јунакиња другачије контекстуализије (њено признање није обојено кајањем, нема ефекат емоције већ констатације). Попут Игњатовића, Матавуљ је мајстор привида, доброг маскирања различитих говорних жанрова у исказу једног субјекта. Размотримо полифоничност његовог првог лица, вишезвучје гласова приписаних госпођи М., која по повратку са свадбе пише писмо пријатељици Лели детаљно је обавештавајући о начину на који је преварила мужа са својим девером.

Јунакиња пише о самом писању (маска ауторског ја), о осећањима (лирско ја), о догађајима (епско, наративно ја), успоставља комуникацију са пријатељицом (драмско, дијалогско ја). Прво се оглашава лирско ја. Оно захтева потпуну преданост, идентификацију са јунакињом сада и овде, са стањем умора и припитости и емоцијама узру-

јаности и узбуђености из којих се распрскава њена прича. Лику о коме ништа не знамо препуштени смо без оградe, прецизније, са врло добро маскираном оградом. Међутим, Матавуљ излагање не осмишљава као исповест јунакиње. Стављајући је у позицију неког ко се обраћа другоме, он писмо удаљава од дневника или унутрашњег монолога. Уместо затвореног комуникацијског ланца у коме су пошилацац и прималац поруке стопљени у једној личности, писање и читање интровертни, он ставове, утиске, намере јунакиње упућује другом. Његова јунакиња писањем не спознаје себе (своје емоције). Госпођа М. себе зна (сама се идентификује као београдско дете). Избор драмског *ја* одличан је пример естетске мотивације њеног егзибиционизма. Јунакињино уживање у греху (то повишено узбуђење лирског субјекта који тежи да се изрази, ослободи тензије) појачано је жељом да саблазни, остави јак утисак на другог и признањем сопствене аморалности извојује супериорност (драмско *ја*). *Ја* усмерено према себи и *ја* усмерено према другом уједињени су у једно. У појединим исказима (нпр. „једино и силно осећање које ме овог часа прожима то је: *je ten fiche!* и према себи и према другима“⁸) тешко их је разграничити. Лирско и драмско *ја* омогућавају аутору да позиционира јунакињу у тренутак сад и овде и да сам чин писања (бар потенцијално) уласком њеног мужа доведе под знак питања. Кораци који се примичу и одмичу, нису само конотатори мимезе (нису ту да би се чули и произвели ефекат реалног). Они прете да причу доведу на саму границу опстанка (драмска тензија је пропорционална јачини звука). Њиховим нестанком прича се враћа у сигурну луку. Од успешног драмског реквизита преображавају се у мотивацијски сигнал – идеалан пример естетске мотивације потенцијалних асоцијативних прича у чијем је средишту јунакињин муж. У тренутку када почне да пише о ономе што јој се догодило на свадби, јунакињин глас се подваја. Приповедање у првом лицу није ништа друго до маскирано приповедање

у трећем лицу, оно приповедање које чува епску дистанцу према догађају и лику. Код Матавуља временска дистанца између оног који пише и оног коме се догађа минимална је – јунакиња се управо вратила са свадбе. Матавуљ се не бави реконструкцијама онога што је било, код њега оно што је било конструише оно што је сада и обратно, оним што је сада тумачи се (осмишљава) оно што је било. На дијахронијском плану прешао се огроман пут од *ја* које замењује *он* до *ја* које себе изражава. Инклузивни потенцијал Матавуљеве *Ich* форме је огроман. Ово *ја* наговештава драматичност *ја* у романима тока свести. Догађање је свеже, завршава се у тренутку када јунакиња покушава да га вербализује, штавише, само догађање руководи смислом. Амплитуда је смањена, време и простор некад и време и простор сада су приближени, епска дистанца умањена, тренутку сада и овде придат већи метаморфозични потенцијал. Јунакиња је стављена у позицију да упоређује, контрастира, мења оно што се збило оним што се збива, да догађај супротстави писању.

Брзе промене објекта наравице – оно што се десило на свадби (утиisci), оно што се сада дешава (стање), оно што би могло да се деси јунакињи и њеном мужу (жеља) – уверљиво су спроведене управо успешним варирањем епског, драмског и лирског *ја*⁹. Граница између различитих *ја* потцртана је и глаголским временима – презент (као и деикси „овог часа“, „већ сада“) указују на субјекат који пише, перфекат на субјекат коме се дешава, потенцијал на субјекат који жели и очекује.

Матавуљ је формом писма успешно у прво лице синтетисао и дијалогско *ми* осликавајући кроз субјекат који пише и субјекат који чита. Пишући о епистоларној форми Жан Русе примећује да „глас коме се обраћа, а који не чујемо“ за читаоца је попут криптограма¹⁰. Неколико адресата апострофира се у писму госпође М. Оно је адресовано на пријатељицу Лелу. Потенцијални читалац може бити и муж. Он је у близини јунакиње док пише („ено у трпезарији чита новине“), она може чути његове

кораке и замислити га како чита „ове врсте“. На трагу смо добро познате фабуле – преварени муж проналази писмо и открива превару. Међутим, класични сиже је редукован на сигнал, нарација сведена на могућност: „*да ли би међу нама било мало драматичке сцене, да ли би ми испрљао ове досад невине листиће... а кад би збиља прочитљао ове врсте шта би настало? Ништа.*“¹¹

Прича се гради у потенцијалу као артикулација јунакињине жеље („готово жалим што до тога не би дошло“), али адресат/супруг враћа је у тишину. Зашто до драме не долази, зашто она остаје на нивоу знака, минус присуства једног сижеа? Неуобичајена индиферентност мужа према жениној превари у наставку писма се мотивише: „*Лани у ово доба године било би нешто друго, преклани било би много, али сада након три године брака без деце, након узајамне сипосости, не би било ништа.*“¹² У једној реченици Матавуљ варира онтолошки статус приче – од приче догађаја преко приче замисли до смрти приче. Јунакиња не успева да изазове мужа, комуникација са њим није успостављена. Превара је изгубила снагу драмског заплета, али драмски интензитет није нестао. Уместо потенцијалне драма с превареним мужем као протагонистом, јунакиња осмишљава нову причу и постаје протагонисткиња драме о осветољубивој жени. Она прижељкује новац („*Ах, што немам новце, много новца, много...*“) да би њиме платила осећање сопствене супериорности, да би била примећена јер је превара још увек чини небитном¹³. Освета не успева да пређе границу жеље а јунакиња од супериорне хероине постаје трагикомичан лик. Њен глас осветнице се изнова враћа у тишину а прича о освети добија статус маштарије. Финали су у чеховљевском драмском стилу: „*Дакле, да свршим овај одељак, он ће сада нешто мрмољити, достига бити, прочитати још штогод из новина, затим ће у своју ложницу, где ће на кревету, може бити до зоре, читати криминалне приче. То му је још једино уживање после коцке...*“¹⁴ Као код Чехова, радња поседује драмски интензитет, јунакиња

драмску уверљивост, а онда се уводи „живот“ који све враћа у ништа и својом индиференцијом чини и јунака и његов чин трагикомичним¹⁵. Међутим, Матавуљ неће остати на „мекости тонова, нејасности контуре, сувишним потанкостима, каприциозној несвршености, што све тоне у некакву маглу безразличја“¹⁶. Чеховљевском финалу он контрастира Мопасанов¹⁷.

Пошто је дијалог са мужем остао потенцијалан, госпођа М. се преусмерава на другог адресата, оног од кога очекује да ће је чути. Избор кореспондента је индикативан. То није неко ко јој је најближи, на пример Браца или муж, и сами београдска деца, већ неко ко је у њиховој околини, али другачији. Лели се придаје статус јунака који се идентификује самим чином читања. Она је у функцији кореспондента чије се реакције очекују, неког ко „црвени“, „плаче“, „дрхти од саблазни“, некога чија ће непорочност бити стимулатор јунакињине приче. Прави адресат је заправо апострофиран у уводу писма: *„Ко ме хоћу да пишеш? Теби. Али кад бих појрешила најпшис, или би се ове харпшисје изшубиле, мојло би поднепшис да буде ушћено ма коме, коме првом пшадне шака, само да је пшмен, ошпшриликe као и ми, ја, пшис, пшешка, браца ишпд, наш круш.“*¹⁸ У отвореном дијалогу са београдским друштвом, јунакиња, после преваре, по други пут ужива у позицији скандал мајстора. Мотив преваре и мотив безочне јунакиње која о превари без икаквих моралних скрупула пише доведени су у природно јединство.

Догађај који се збио (не који се збива) омогућава традиционалну структуру заплета. Класичним заплетом лакше се успостављају мотивацијске везе јер се догађај завршио, добио коначну контуру, јунакиња га са дистанце (као свезнајући приповедач) посматра. Прича која следи обилује флоберовским детаљима. Интертекстуалне везе са *Мадам Бовари* су тематске: возња кочијама, превара мужа, посета цркве (катедрале). Не само што су смештене у исти амбијент, обе јунакиње су и у преносном смислу слично позициониране – у процепу између досаде

и греха. Ту престаје даља сличност. Матавуљ је за разлику од Флобера тенденциозан писац још увек под јаким утицајем просветитељског утилитаризма. Он не узвикује „Госпођа М. то сам ја“. Његова јунакиња не поседује нимало романтичности, није позвана на грех, већ позива на грех. У пороку, у изазову, у скандалу је њен спиритус мовенс и тешко ју је замислити са бочицом арсеника у рукама.

Већ смо указали на неуобичајени почетак писма. Уместо конвенционалне ознаке адресата (Драга Лелице), писмо се ставља под знаке навода а затим се трима тачкама сугерише изостављање једног дела текста. Предато је у властитост некога ко га редигује, цензурише, насловљава. Поред ових директних графичких назнака екстрадијегетичког приповедача¹⁹, његова присутност се открива и у јунакињином гласу. Већ у уводном пасусу она расправља о инспирацији и поставља питања: „*Ја ујраво и не знам шїїа је тїо инсїи-ра-ци-ја неїо слутїим да је тїо она. Шїїа хоћу да пїишем? Одређено не знам шїїа, а у сївари свашїїа – наїомилало се тїоїа. Ко ме хоћу да пїишем?*“²⁰ Глас и интенција писца потпуно су скривени. „Искрено, незадрживо, нестезано, рецимо слободно и тачно“ приповедање мотивисано је припитим стањем јунакиње (ин вино веритас) и узбуђењем у коме се налази по повратку са свадбе своје познанице на којој је преварила мужа. (Мотив пијанства, понавља се. Јунакиња му даје симболично значење препуштања и ничим ограниченог уживања у животу. Одговор на питање шта хоћу да пишем Матавуљ враћа лику: „*Силни уїїисци данашњеї дана пїростїо грече, хоће да излазе и на харїїију се уїїврде, а пїоврх свеїа, пїонављам, пїрожеїїа сам неоїраниченом искреношїћу, дакле у јединсїивеном шїїимунїу*“.²¹ Писање постаје унутрашњи императив да се искуствено, доживљено („нагомилало се тога“) вербализује, да се одреди „не знам шта“ и опише „свашта“.²² Њиме се успоставља комуникација – свети и изазива, али и сећа, осмишљава, означава и вреднује прошло.

Више је примера трансформације лика у аутора. Јунакиња је та која само писање претвара у објект писања, расправља о дигресијама, покушава да причу „врати на ствар“, да изнова организује своју исповест. Она поседује свест о написаном – из позиције оног који је доживео, стављена је у позицију оног који о томе пише. Индикативна је учесталост исказа којима омеђује (уоквирава) уметнуте приче:

1. Субфабула о мужу осветнику почиње исказом: „Најлепше је то што ни помишљала нисам на ово писање...“

2. Субфабула о жени осветници почиње исказом: „Дакле једва већ да пређем на прави почетак.“

3. Субфабула о досадној свадби и сусрету са девером почиње исказом: „Буди бог-с-нама, шта ја ово теби причам, драга Лелице, која све знаш као и ја, само што све не верујеш! Баш је глупо испало, а сад ћу се, ево, сконцентрисати и причати моје данашње доживљаје, дакле – оно што не знаш.“²³

4. Есеј о судбини и срећи почиње исказом: „Ето, драга Лелице, ја одох на други почетак почетка а никако на ствар. Ето подвикујем сама себи три пута: на ствар, на ствар, на ствар!“

5. Главна фабула почиње исказом: „Јесам ли ја на ствари? Нисам све једнако на предговору. А сад је већ крајње време“.

Осим ових граничних фабуларних исказа, уводних и завршних оквира који се усецају у јунакињин говор, индикативна су још два помињања писаног текста, скретања пажње са догађаја на само писање. Оба су симболичног значења и оба се служе старим поређењем књиге и живота. Један је у функцији стилске фигуре (јунакиња време пре првог заљубљивања, сматра „као разливени бледуњави предговор каквом нашем научном делу“), други има далекосежније последице и целокупни исказ јунакиње доводи до саме границе опстанка. Дискурс о београдској деци (ко су она, ко им припада) осмишљен као дијалог јунака није довољно мотивисан ситуацијом у

којој су се јунаци нашли. Деловао би неуверљиво да није психолошки мотивисан јунакињином потребом да генерализује ствари, да себе види као тип (београдско дете), не изузетак. У којој мери и сама јунакиња осећа извесну извештаченост, неприличност говора који успорава оно што се жели, види се у начину на који га она прекида. Брацину реченицу „Ти си данас дивно београдско дете“ она тумачи као увод у причу која следи и коју још увек не жели да исприча. „Буди паметан, остани на том предговору. Или нека бар буде размака између *штога предговора и почетка дела* (курзив ауторов).“²⁴ Није ли наставак прве реченице заправо отворен позив на грех и не прави ли јунакиња њиме мост између приче коју је замислила (испланирала) и њеног остварења. Не организује ли и сама своје писмо кроз читав низ одлагања, субфабула које претходе фабули. Није ли њено „слободно, нестезано“ писање заправо одлагање, прећуткивање нечега. Колико потенцијалних драма она исписује одлажући главну причу. Коју причу она оставља неиспричану, прећуткујући оно што се збило на рачун онога што замишља да ће бити?

Већ смо помињали класичне драмске сижее: традиционални мотив осветољубивог мужа и писма као драмског реквизита и психолошки заплет у потенцијалној (жељеној и неодиграној) драми са осветољубивом јунакињом и новцем као драмским реквизитом. Као потенцијални гради се и трећи сиже – одлазак на свадбу и сусрет са Брацом. (У овом простору фабулирања неживљеног, замишљеног живота може се открити још једна сличност са Флоберовом јунакињом или, с њом такође поређеном, Ранковићевом сеоском учитељицом.) Изузев једне дигресије (замишљен сусрет с Брацом у колима), субфабулама се потцртава, интензивира, контрастира главна прича. (Све три дигресије композиционо су раздвојене, уоквирене и мотивисане коментаром маскираног аукторијалног приповедача. Прва и друга остају у простору жеље, трећа (одлазак на свадбу) се оставарује, али супротно од очекиваног). Њихова естетска мотивација није само у

одлагању детаљног описа догађаја (преваре), продужавању драмске напетости, већ у његовој антиципацији (превара се као у добро компонованим скандалозним хроникама најављује) и градира. Стога се мотив преваре неће појавити *deus ex machina*, већ најављен (психолошки мотивисан) управо јунакињиним реминисценцијама на стање пре свадбе. Фабула је припремљена субфабулама – сусрет са Брацом је у функцију *mise en abyme*.

У развијеној дигресији у којој се тематизују очекивања госпође М. од свадбе, јунакиња симулира неизвесност, враћа се у стање пре преваре, размишља како ће изгледати свадба, да ли ће се сусрести са девером. Промена перспективе је нагла и има јак учинак на контекст будућих збивања. Наратор је остао исти, али се променио фокализатор, госпођу М. која зна шта је било, прекида госпођа М. која не зна шта ће бити. Две различите временске перспективе су стављене у непосредну близину. Аорист се замењује презентом, епска дистанца нестаје, стиче се утисак да *ја* које се маскирало у *он* прелази сада у унутрашњи монолог. Унутар сопственог дистанцираног исказа, сећања („А, да, после вожње сетих се и браца-Мите и питах се да ли ће и он бити на свадби Емилијиној“), јунакиња чује и цитира своје мисли некада: „Збиља, *шћѝа* је с *ћѝим* младим човеком ...“²⁵

Јунакиња грех прво чини у машти. Грех се не именује, али се антиципира, смешта се у простор њене жеље, а жеље у простор претпоставки: „*Моћућно је да ће се ћѝри-дружићѝи мени у кола, да ми чини друћѝиво, а да не ћѝроши за друћѝа, шћѝо су две корисћѝи двома...*“²⁶ Занимљиво је како Матавуљ успешно открива у говору јунака оно што он не жели да изговори. Иако хипотетичко путовање кочијом са девером јунакиња објашњава штедњом и дружењем, мотивација је другачија – ослободити се досаде, „мирне одлучности која највише подгриза живце“ и задовољити своју страст. Шта одаје јунакињину жељу у говору који ту жељу покушава да санкционише – управо прелазак са спољашњег гласа, оног који приповеда о

догађају и скрива, на унутрашњи глас, који открива. Ради јасности навешћемо део текста који је и графички трима тачкама одвојен од говора лика у који је усечен:

„... Збиља, штиа је с тим младим човеком од толико времена, као да је у море ушонуо. Чула сам да је пре десет дана прокоцао велику суму, али обично после таквих катиastroфа он би тражио утехе у фамилији, то јест у осштаку фамилије, то јест код нас, свраћајући на кафу и вечеру. Да није штио друо? Да се није заљубио? Ох, ох, то би било фамозно. Миша и љубав! Знам да никада није марио за браћа, као ни он за њеа, али ми се чинило да нештио мари за мене. Једном чак... али то сада сасвим на друи листи.“

Причање о прошлом догађају, упркос краткотрајном осамостаљивању драмског ја, под строгом је контролом јунакиње. Прича која је под цензуром од круцијалног је значаја за разумевање текста. Употреба елипсе, тамо где очекујемо детаљно „слободно, нестезано“ излагање јунакиње која попут свезнајућег зна шта је било, ствара неку врсту значењског потреса и преусмерава нашу рецепцију. Од ја којем верујемо прешло се на ја у које почињемо да сумњамо.

Већ у првој реченици открива се јунакињина заинтересованост за девера. Индикативан је начин на који га она ословљава „млади човек“. У пасусу који претходи наведеном, она саопштава оно што адресат зна – њен девер је нежења и на свадби ће бити сам. Није ли семе греха већ посејано. Не личи ли селекција јунакињиних мисли на план који се брижљиво од себе крије. Уместо на своју жељу, грех који је испланиран, јунакиња ће све пребацивати на случај, на чудо, покушавајући да се пред собом оправда. („Очекивала сам трозну досаду... Међутим, о боже милостиви, десило се једно чудо, право чудо, од поласка из куће до повраћа у кућу уживала сам безмало сваком жилицом која је на то намењена или нам се чини да је на то одређена“).²⁷ Верзираном читаоцу дат је знак између редова да јунакињина размишљања, која се

развијају у прави мали есеј – о чуду, судбински одређеним данима среће, епикурејској преданости ужицима – стави у иронични контекст. Он престаје да верује јунакињином гласу који је сам себе одао као глас који скрива управо онда када се позива на свој највећи егзибиционизам – слободно, нестезано приповедање.

Вратимо се поново на сигнале у тексту који одају планирани грех. Унутрашњи глас у првој реченици, већ у другој смењује спољашњи глас – уместо отвореног еротског позива, јунакиња оно што жели прикрива оним што чује. Матавуљ је закамouflирао једну причу („Једном чак...“) у јунакињин исказ и читаоца ставио у улогу детектива који треба да открије њен заплет и расплет, идентификује јунаке. Наратор те приче је глас који пробија оно што је изговорено и конструише причу од скрајнутих детаља: он открива раније сусрете јунакиње са девером, њену улогу тешителице, њен страх и неизвесност да ли је жудња обострана („али ми се чинило да нешто мари за мене“), открива оно што се дешавало јунакињи да бисмо разумели оно што она планира. Бежањем од онога што је било, намерним прећуткивањем једне приче, преусмеравањем са емоција, жеља, догађаја, на уопштена промишљања о хедонизму, фатуму, детерминизму, јунакиња ставља на себе маску лажљивице, читав свој исказ доводи под сумњу. Иронијски процес између лика и говора је направљен захваљујући умешности писца да самим говором демаскира. До госпође М. се стиже само слушањем њеног гласа, без помоћи свезнајуће приповедне инстанце која би са стране, коментаром расветљавала и као на тацни „сервирала јунака“. Реминисценцијом на вероучитеља, позивањем Леле да се сети његових бројаница („на сваких десет црних дрвених по једно бело седефно. И кад би старчева два прста напала седефно, несвесно би се задржала и са неком милоштом пиколила“), јунакиња не само да генерализује хедонистичку филозофију (избор свештеног лица индикативан је) и тиме правда оно што јој се десило (експлицитна

мотивација уопштавајућег типа: сви људи, макар били и свештена лица, у животу траже ужитке па тако и ја), већ бежањем у што даљу прошлост бежи од саме себе, од опасне границе самопризнања и самоспознаје. Њу ће заогрнути плаштом чуда, случаја, фатума, ослободити се кривице, створити простор да призна грех, не и кајање. („*Сад бих ти мола ваздан доказивати и заклетвама потврђивати како је то било ненамеравано, неочекивано, фатално, несвесно и – како тог хоћеш. Али главније од свега тога да кад сам тошово у несвесној прчала низ степенце, да нисам осећала ни тунке кајања или стида, као што ти доиста очекујеш да ћу ти рећи.*”)²⁸

Остварени сусрет са Брацом у потпуности мења предзнак свадбе. Приче замишљена/остварена свадба граде се по принципу доследно развијеног контраста. Навешћемо неке:

1. свадба и погребни ритуал, с једне стране, асоцијације на божанско венчање, с друге стране („Синоћ кад смо после вечере ја и он коначно решили да ја сама одем на свадбу Емилијину, била сам не само потпуно индиферентна него баш и противно томе, онако отприлике као кад по дужности морам да идем на какав парастос или пратњу, или да учиним или вратим походу. Баво би га знао! / „А над младим паром лебди брачни анђео држећи пуне руке цвећа... Још да ми је прикупити чисте жеље младића и девојака у венац сакупљених око младенаца – да ми је све то уједно саставити па предати анђелу брачном.“

2. свадба као банална грађанска конвенција / свадба као јединствен, непоновљив тренутак („Та има ли што досадније и бедније од наших журова, прстенова, свадби и осталих скупова како год их звали. То јест досадније и баналније мени, а све остале имају потпуно право да уживају где уживање налазе.“ / „Какав дан! Заиста каквих је мало између њих 5000 што сачињавају мој живот... Данашњи делац живота по својој интензивности вреди ми за неколико добрих пређашњих.“

3. извештаченост, неприродност црквеног ритуала / аутентични, интензивни доживљај ритуалног чина („...знам како ће ми бити досадна бескрајна церемонија у цркви, како ће ми пријати они поповски гаврански гласови, оно њихово измотавање, што они зову чини ми се чинодејствије, оно скакутање по цркви младог, ситног ђакона, који је у златотканој одећи као детлић, и тако даље...“ / „А наша катедрала, ремек дело уметности и споља и изнутра! Наши свештеници, наш млади ђакон, како доликују величанству места и обреда! ... Још да ми је разумети оне свете речи и песме што се разлежу под запаљеним полилејем!“)

4. свет баналан / свет јединствен у својој лепоти („Баш су ми пред очима типови упарађени, окићени рузмарином, у лицу преподобни, већ знам унапред да ћу се готово са свима морати здравити, љубити, упознавати, говорити о млади и младожењи, о другим брачним комбинацијама. / „Једва се прогурах до Емилије, која ми се учини божанствено лепа у белини са белом копреном. Изљубисмо се срдечно... Боже, диван ли је Београд!... свет питом и укусно одевен!“)

Иако је фокализатор исти, иако је и објекат фокализације (црква, званице, ђакон, девер) исти, оно што је опажено различито је. Оно што јунакиња види у потпуности је обојено оним што осећа. Запажа се само оно што ће попут негатива истаћи, појачати унутрашњи доживљај. Јаки контрасти јавни пољупци / скривени пољупци, затворен простор кочија / отворен простор, присуство света / изолованост јунака, одају узбуђеност, пренадраженост јунакиње. Јунакиња и сама свесна преображаја узвикује: „*Просио, ја сам била као обајана, све ми се чинило необично лепо, мило. Почех се сипрашишти сама себе.*“²⁹ Од овог тренутка свако кршење друштвених норми добро је мотивисано – грех претворен у ужитак који јунакиња не може / не жели контролисати.

Саму прељубу јунакиња не описује детаљно, пре је констатује („Налазим да је најбоље да ти тај прости

догађај тако просто исповедим“). Међутим, утисак је да је јунакињин исказ у целини „инфициран“ њеним еротским узбуђењем и да га она (несвесно) преноси на папир. Описом маршруте изражавају се емоције, психолошка дескрипција маскира хронотопом пута. Путовање кочијом постаје путања јунакињиног греха, греха који се умножава, понавља, убрзава. На крају он се стапа са оним што није санкционисано, што је свадбени чин. Илустративна је семантичка блискост глагола којим се описује пољубац јунакиње и Браце и пољубац младенаца у цркви („наша се уста *састагоше*“ / „њих двоје од постања једно другом су суђени па се нађоше и *стїоїише* у једно савршено идеално биће“). Грех се апострофира као чудо, као епифанијски тренутак који даје смисао, издваја јунакињу из баналног. Црквеним амбијентом, присуством свештених лица, он се не доводи под сумњу – јунакиња не доживљава мистични преображај, самоспознају кривице. Напротив грех се усред цркве „овенчава“, стапа са безгрешним и јунакиња осећа готово мистични занос, јединство са „анђелом брачне среће“.

Матавуљ не завршава причу на кулминационој тачки већ уводи топос краја – умор и сан приводе писање крају. Помињање свадбеног ручка, умора, сна, прелазак са узвишеног/мистичног на банално, абруптни крај у функцији је контраста. Јунакињу не мучи кајање, грижа савести, већ је савладава умор. У свет свакодневице она се враћа чулима, управо на исти начин на који је из њега и изашла (осећање умора везано је и за почетак писања). Симболички притисак краја је двострук – с једне стране „горак укус баналног“, с друге стране симболична тама сна у коју јунакиња запада и из које је писац више не буди.

¹ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1964, стр. 386, М. Кашанин, *Ускок, Судбине и људи*, Београд, 1968, стр. 172, Иво Андрић, О мајстору приповедачу, Есеји 2, *Сабрана дела Иве Андрића* 13, 1976.

² Да бисмо из садашње перспективе боље разумели Скерлићева запажања, морамо евоцирати динамичан простор/слику села/касабе/града и подсетити се да је за Матавуљеве савременике чар новине имао коњски трамвај (1892), струја (1894), биоскоп (1900). О Матавуљевом Београду

који престаје бити оријентални град и у коме се још увек могу чути и мађарски и арнаутски и цинцарски опширније је писао Голуб Добрашиновић у необјављеној докторској дисертацији *Животи и рад Симе Матавуља у Београду*.

³ Милан Савић, Сима Матавуљ, *Из српске књижевности*, Нови Сад, 1910, стр. 115.

⁴ Милан Савић, *ЛМС*, 261, 1910, стр. 18

⁵ М. Кашанин, стр. 197.

⁶ Г. Ерор, Матавуљеви приповедачки преображаји, *Размеђа реализма*, Нови Сад, 1981.

⁷ Симо Матавуљ, *Сабрана дела 6*, Београд, 1954, стр. 698.

⁸ *Исто*, стр. 691.

⁹ *Ја* које се обраћа себи, *ја* које се обраћа другом, *ја* које је усмерено на догађај / примери су заправо различитих функција експресивне, конотативне, референцијалне... Код Матавуља се јавља маскирано и ауторијално *ја* које упућује на метафункцију исказа.

¹⁰ Жан Русе, *Нарцис романописац, ојлед о првом лицу у роману*, Нови Сад, 1995.

¹¹ С. Матавуљ, 693.

¹² *Исто*.

¹³ Њиме би разоткрила моралну нискост оног кога превара оставља индиферентним, а коцкарска страст чини грамзивим. Међутим, употреба негације у презенту одузима драмску снагу мотиву освета. Оно што се пише је оно што се жели и што се не догађа. (Потпуно другачију конотацију имала би употреба футура II (Кад будем имала новац...) јер би се њиме откривао план, умањивала хипотетичност и повећавала реалистичност (остварљивост) догађаја.

¹⁴ С. Матавуљ, стр. 694.

¹⁵ Поређење са Чеховим није случајно. Матавуљ је читао овог писца и писао о њему мада је погрешно проценио његов значај.

¹⁶ Симо Матавуљ, *Приповетке, О књижевности*, Нови Сад, Београд, 1962, стр. 446.

¹⁷ У студији о Чехову он експлицитно даје предност Мопасану: „Мопасан у својој причи износи праву целину, не поједине портрете, него потпун неки део живота, нити његов целокупан рад напомиње збркану масу.“ *Исто*, стр. 449.

¹⁸ С. Матавуљ, стр. 691.

¹⁹ У Лазаревићевој *Швабици* он ће бити драматизован а писмима дат статус нађеног рукописа.

²⁰ С. Матавуљ, стр. 691.

²¹ *Исто*, стр. 692.

²² Аутор је изабрао позицију неког ко кроз јунакињу истовремено извештава (о ономе што је било), мотивише (оно што јесте) и прониче у оно што је опште, типско.

²³ Логика приче у појединим сегментима доминира над логиком комуникације, приповеда се оно што је адресату као информација сувишно али за причу није. На ове нелогичности и сам приповедач, госпођа М. скреће пажњу правећи тиме мотивацијски алиби за изречено.

²⁴⁻²⁹ *Исто*.

Борисав Станковић

СТАНОЈА

Цела га је чаршија и доња махала знала. Кад дође пазарни дан, узајми ма од кога два, три динара, па тргује ситнуријом препродајући је. Узајмљено врати, а „ћар“ попије.

Причају, а и он колико се пута хвали, како је био некад имућан: држао бакалницу, имао дућан, кућицу и једну сакату сестру. Али некако од кад се мој стриц оженио стриним, он се пропио, и мало по мало дућан напустио, кућу дао сестри, и почео да служи, док напослетку није дошао код стрица, не тражећи никакве плате до само хлеба, старог одела и преноћишта у штали.

Кад се напије, скупи сву стринину децу, а и мене, па нас води по шећерцијницама, купује нам шта хоћемо, онда нас пошље да одемо стрини и похвалимо јој се, а он пође позади нас, гледа, смешка се и пева своју омиљену песму:

*Механци море, механци,
Донеси вино, ракију,
Да њијем, да се оџијем,
Дерџови да си разбијем!*

– Пој, пој – а сутра? – дочекала би га стрина срдито.

Он застане, наслони се на зид, па је гледа неким чудним погледом.

– А што? ти ли си ми дала?... Моје паре! —И, као у инат њој, седа на земљу, прекрсти ноге, баца капу, вади из појаса стакло ракије, пије из њега и продужава песму.

А кад је трезан, ради као црв. Што год му се нареди, он само ради и ћути. Понекад, кад му ми, деца, сувише досадимо дирајући га и витлајући се око њега, бацио би посао, разјурио би нас и онда отишао. Али ма ко да га наљути, чим би стрина приступила њему, метнула руке на раме и благим гласом замолила га:

– Станојо, што си љут? Немој. жАјде учини – то и то!
– одмах би узимао рад и радио као бесан.

Мој стриц беше прек човек. Његова реч била је у кући закон. Колико пута он туче стрину и гони је од куће. А нарочито кад се напије, онда, што кажу, у свет да се бежи. Сећам се једном: Дошао он кући пијан, ухватио стрину, завалио је испод себе и туче душмански. Ми се од страха сакрили по амбаровима. Станоја у том иза куће, у дворишту, цепаше дрва на дрвљанику. Док стрина ћуташе, ништа; али кад је стриц ухвати за косе и, обвив их око своје руке, отпоче да је вуче и дрмуса ко луд по кући, стрина тихо, угушено, писну; Станоја кад чу стринин писак, послуша, да се увери да ли је заиста то њен, па брзо остави рад, баци секиру и упути се к њој у кућу.

– Не, Станојо! – викнусмо му ми из нашег склоништа.

– ‘Ајд ви! – осече он на нас, а глас му дрхташе.

И уђе у собу, стаде између стрине и стрица. Овога ухвати за руку, те се стрина ослободи и утече. Он тада пусти руке стрицу, стаде преда њ, и отпоче га молити:

– Немој, газда, грехота је, немој – бранио је стрину. – Женска страна!... А стриц стао, згрануо се и сав се тресе од једа.

– Ти ли бре, псето?! – викну он гушећи се и дохвати штап те лупи Станоју по глави. Шикну крв. Станоја се поведе и, сав обливен крвљу изиђе, дође до бунара, испра главу, мету дуван на рану, те крв заста. И, метувши руке под појас, клатећи се, оде погнуте главе...

И ваљда зато стрина га је пазила. Свако вече, уз јело, давала му је по једну велику чашу вина. А увек стара одеда и зими поњаве, да има чиме да се увија ноћу.

Једном се стрина разболе. Стриц беше на путу, те немаше нико да се брине о деци и кући. Тада Станоја узе све на себе. Чистио је кућу, намештао децу, облачио их и радио све послове по кући као нека жена. И кад би у вече све спремио, децу намирио, успавао, онда би сео на праг од собе у којој лежаше стрина и целу би ноћ про-

бдио, чекајући да јој штогод не затреба. Ако случајно чује што од жена да јој треба какве понуде, одмах би отрчао и доносио. Једном узео па напунио појас и недра поморанцама, лимуновима и другим воћем. Иде, смеје се; ми трчимо око њега тражећи му, он нас одбија:

– Хајд, хајд! није за вас!

Затим уђе стрини у собу и, не говорећи јој ништа, све сручи пред њу.

Стрина се забезекнула, па га срдито гледа:

– Луд ли си? Шта ће ми то, а? ... Он ћути и чеше се по глави.

– Казуј, шта ће ми то? Где нађе паре? Нећу ти ово, нећу! – И поче да баца и гура од себе.

Он се сагао, па оно што она баци скупља и поново јој пружа.

– Једи, једи! – нуди је.

Стрина љута што он и онако нема, па још сада купује, троши; срдита и не гледа га.

– Нећу. Не гледаш себе! Докле ћеш...?

– Ако, ако... Док живим, дотле... Суђено је!... А глас му још више дрхти.

Шта ће? Да га не би сасвим одбила, стрина узме и нешто окуси. Он тада од силне радости истрчи у кујну, скаче, грли нас, децу, љуби и диже чак до таванице.

И за њена боловања ни капи пића не окуси. Али, чим се она придиже, оде и напи се као земља.

И стриц је пио. Беше, истина, богата кућа, изобилна свачим, али немаше слоге и љубави. Сирота стрина! Онако висока, црномањаста, сува; с црним крупним очима, дугачким, танким обрвама, малим и упијеним устима – беше и раденица ко кртица. Од ране зоре до мркла мрака она је била увек у послу. Колико би пута у пола ноћи дошла код нас, бежећи од пијана стрица, преспавала би ту, док се он истрезни, и увек пре сванућа враћала би се натраг, кући. Поче и поболевати онако „с ногу“, али јој нико не обрађаше пажње. Али једног дана паде у постељу, и не диже се више!

Беше јесење вече. Захладнело. У кујни пламти велика ватра. Ми смо се, деца, начетили око ње, запретали босе ноге у пепео и печемо кукурузе на жару. У споредној соби лежаше стрина. Сигурно је била много болесна, јер моја мати и друге жене час по час излажаху и улажаху шапћући. Станоја, као увек, сео до врата њене собе, скупио се и ћути. Одједном се врата отворише и изиђе стриц.

– Иди! зове те – рече Станоји, а он седе на столочицу до ватре завалив главу у руке.

Станоја уђе, а врата за њим осташе отворена.

– Станојо! – чу се отуда изнемогао стринин слаб глас.

– Скупљај памет, Станојо, мене неће бити више. Скупљај памет, јер ти немаш нигде никога. Сам си. Немој да пијеш. Збогом и – опрости ми!

Погледах стрица, а њему се очи овлажиле, трепавице од надошних суза поднадуле и брк му игра.

Сав зацењен, гушећи се, изиђе Станоја, и опет седе, сави се, у кут до врата. Загњурио космато лице у ручерде, па јеца. Сузе му иду низ руку.

Стриц га погледа мрко.

– Што плачеш? Ћут'! – осече се на њега, а нама махну руком да идемо спавати.

– Га-а-зда!... – чух Станојин туп глас. Другог дана после тога закопали смо стрину.

*

Дани пролажаху. Станоја све више опадаше. А и стричева се кућа раскући. Станоја напусти стричеву кућу и иђаше од куће до куће по махали. Радио је, цепао дрва, клао, копао гробове, и све што год би му се наредило.

Лето, зима, њему је било све једно. У исцепаним чакширама, неким појасима и крпама од кошуље провођаше дане. Његова струља коса, сниско набрано чело, нос мали, уста дебела, испупчене јагодице, развијене вилице с густом и чекињастом брадом, све то беше подивљало,

мутно и тужно. С тупим и учмалим изразом лица, раздрљеним и косматим грудима, погледом бесвесним и тужним, чињаше он на човека утисак снажан и некако одвратно тужан. Кад само пред ким стане, обори поглед и иште што, а глас му туп, млак и монотон, човеку долази да бежи од њега, само да га не гледа таквог. Ноћивао је код нас. Дали смо му један собичак. Колико му је пута моја мати давала спаваће одело, али он то одмах однесе, прода и попије. После неколико година умре ми мати. Да бисмо њој гроб ископали, морали смо стринин раскопавати. Станоја је већ био ту и радо пристао да мојој матери копа гроб. Узе мотику и стаде преда ме:

– Миле, да идем?

– Иди, Станојо, али лепо да скупиш кости.

– Хоћу, хоћу!

– А знаш ли чији ћеш гроб да раскопаш.

– Не.

– Стринин.

– Нећу! – рече уплашено, пребледе и седе на земљу.

– Што?

– Нећу, нећу – и одмахиваше рукама од себе сав дршћући.

– Како? Зар хоћеш други да копа гроб?

– Он се диже.

Ја му изнесох мало ракије.

– Не, не, оку ми дај, оку! – и поче да узмиче.

– После, Станојо. Сада је ово доста. Опићеш се, па нећеш знати.

– Не, не!... Оку, Миле, оку!... Ох! Изнесох му пуну оканицу. Узе стакло, погледа га наспрам сунца, продрмуса ракију, брк му се насмеши, па наже и испи до пола.

– Ах! – и стресе се. Затим узе мотику и оде.

После подне дадоше ми торбицу од чиста платна, те да одем на гробље, скупим у торбицу прах стринин, који ће се после опет препојати и метнути с материним сандуком у гроб.

Одох тамо. Још издалека спазих више стринина гроба гомилу избачене, црне земље, а по њој комађе од трулих дасака, крпе и парчад од земљосана одеда и убуђале обуће. На ивици гроба стајаше испијено стакло ракије, а до њега мотика и Станојин исцепан минтан. Нагох се гробу, али се брзо устрашено тргох натраг.

На поду гроба беху поређани остаци стринини: глава, руке, ребра... А више њих, наслоњен на будак, сав умрљан земљом, натуптана чела, разбарушене, земљом посуте косе и голих, црних, косматих груди, стајаше Станоја и гледаше у стринине поређане кости.

Тргох се и погледах небу. Оно чисто и плаво. У даљини преко ограда зелене се баште и виногради. У чистом и сувом ваздуху кликће шева и ластавица. Охрабрех се и опет погледах у гроб, а Станоја црном, умрљаном руком пређе преко очију. Одједном паде ничице костима.

– Като ... зар ово ја теби, ја? ...

– Станојо! – дрекнух уплашено.

– А? – ђипи он и погледа ме страшно; али кад виде ко сам брзо се прибра, узне будак и отпоче да копа, шанув:
– Ти си, Миле!

Ја му пружих торбицу.

– Ту да скупиш – рекох, а и мени глас дрхташе.

– Ако, сад!... – поче он покорно. Па узне торбицу, сажне се полако, прекрсти се, и као највећу светињу отпоче скупљати њен прах. Руке му дрхтаху, а понекад тек врцне суза низ умрљано му и земљом посуто лице.

– Што плачеш, море?

Он подиже главу. Погледа ме погледом у коме беше све: закопана љубав, проћердан живот и вечита туга за нечим.

*

После неколико година умро је. Причају да је пред саму смрт побегао из болнице, а чувари га нашли мртва на путу ка гробљу.

(1898)

Васа ПАВКОВИЋ

БОРИН СТАНОЈА

Не знам како ви – али мени увек очи засузе кад читам Бориног *Станоју*. Неисказиво, необјашњиво је све то – *зашићо* – али ваљда уметност приповедања зато и постоји. Због слутње *тајне* и језе због њене неумитности.

Станоја почиње реченицом која призива један од стандардних почетака народних прича, наводном потврдом истинитости приче:

„Цела га је чаршија и доња махала знала.“

Следи одређивање Станојиног друштвеног положаја, у две прецизне реченице:

„Кад дође пазарни дан, узме он од ма кога два-три динара па тргује ситнуријом препродавајући је. Узајмљено врати а „ћар“ попије.“

Све је ту стало, један живот ради живота, ништа даље од тог трајања на ивици: *ситнурија* и „ћар“.

Други фрагмент ове Борине приче, крије *тајну* и још више објашњење *тајне*.

Прво, претходно стање Станојино:

„Причају, а и он колико се пута хвали, како је био имућан: држао бакалницу, имао дућан, кућицу и једну сакату сестру.“

„Причају“ а и Станоја се „хвали“ – Бора је, дакле, двоструко утврдио веродостојност претходног стања. Отуд Станоја „тргује“ и, друго: „сакату сестру“. Ону о којој је требало да се брине, вероватно, после смрти родитеља, који у овој причи остају у потпуној сенци. Јер ју је напустио (због *тајне*).

Оно што следи лежи у сржи тајне ове приче и Станојиног понашања, није посебно истакнуто, али ће га пажљивији читалац запазити:

„Али кад се мој стриц оженио стрином, он се пропио, дућан напустио, кућу дао сестри и дошао код стрица да га служи не тражећи никакве плате до само хлеба, старог одела и преноћишта у штали.“

Та драстична промена Станојиног положаја и понашања десила се „кад се мој стриц оженио стрином“ и тад је, очито да би по сваку цену био близу стрине, „дошао код стрица да га служи“. Видели смо под каквим условима и околностима...

Следи опис неколико сцена, где видимо Станојину доброту: однос према деци – „па нас води по шећерцијиницима, купује нам шта хоћемо“, Станојин дерт – песму „Механци море, механци...“ То, за Станоју, олакшавајуће расипање...

По трећи пут у причи Бора демонстрира велико мајсторство. Суочава пијаног Станоју и стрину - „срдито“ њено „а сутра?“. И опис његовог понашања и одговор.

„Он застане, наслони се на зид, па је гледа неким чудним погледом. – А што? Ти ли си ми дала? ... Моје паре!“

Тај „чудни поглед“ је сигнал *шајне*, у срцу ове приче, а тај одговор означава (уклету) одвојеност њих двоје. Његов новац није и њен, они нису заједница, он је слободан да чини шта хоће. Не мора да је слуша, ако већ може да буде близу ње, али не и са њом.

Утврђујући Станојину марљивост, Бора убацује епизоду с децом, да би истакао моћ коју је стрина имала над Станојом. Запазили сте, у читању, да је стрина обе руке метнула „на прљаво му раме“ и да му се обраћала „благим гласом“. Важан је тај додир (иницијације) њених руку, важнији и од тог благог гласа.

Следи епизода са стрицем. Да не препричавам, само:

„Мој стриц беше прек човек...“ Опис тортуре је импресиван, посебно речи „али кад је стриц ухвати за косе, и обвив их око своје руке, отпоче да је вуче...“ – поново ћемо се наћи у пољу Станојине (и стринине) *шајне*. Важно је запазити да је Станоја одбацио секиру и упутио се ка кући. И важно је видети да Бора истиче „к

њој“. Станоји је битна она, а не стриц насилник и зато одбацује секиру и зато реагује, само да прекине стринину патњу, али не и да казни стрица. Борино приповедање сукоба, кратко, ефектно, прецизно, потврда је његове приповедачке енергије и талента.

Запазили сте стричево: „Ти ли бре псето?!“, а после задобијеног ударца „Станоје се поведе“ и оде „метувши руке под појас, клатећи се“, „погнуте главе“... Знаци понашања после претрпљеног ударца и знаци односа између стрица, стрине и Станоје, мешају се, неразмрсиво. Станоја је драговољно примио стринину патњу на себе, не бунећи се.

У наставку приче Бора Станковић слика другу страну и њено понашање „И стрина га је пазила“... али одмах затим знатно више простора писац посвећује Станојином понашању у време одсутности стрица и стринине болести. „Станоја узме све на себе“ – ми не знамо како се стриц понаша у таквом положају (стрининог одсуства из домаћинства), али видимо да се Станоја у том изузетном моменту влада као да је он домаћин куће. Ипак: по свему: знатно бољи домаћин: „Чистио је кућу, намештао децу, облачио их и радио све послове по кући“. Станоја као да је у тим моментима био и стриц и стрина истовремено.

Тајна тиња и ја видим њен сузни проблесак у моменту када Станоја служећи болесну стрину јужним воћем на њено:

„Нећу. Не гледаш себе! Докле ћеш...?“ одговара: „Ако, ако, ... док живим, дотле ... Суђено је! ... А глас му још више дрхти.“

Бора мајсторски пореди без првог члана поређења, накнадно нам говорећи да Станојин глас „још више дрхти“ – значи претходно је већ дрхтао, стално је дрхтао, бринући о стринином здрављу.

Важно је запазити и: „И за њена боловања ни капи пића не окуси. Али чим се она придиже, оде и напи се као земља“.

Да ли од радости што је оздравила или од жалости што јој више у овом стању неће бити потребан, ни њој ни домаћинству уствари – неважно је – битно је само да то опијање означава повратак у колотечину Станојиног живота у *шајни*. И у добровољном пропадању, по страни.

Сликајући укратко тежак и трпак живот стринин, стричеву пустошност и дивљачност, Бора омогућава ефектни улазак у део приче посвећен коначној стрининој болести и смрти.

Са раритетним мајсторством највећих приповедача, достојним Чехова и Мопасана, Сингера и Андрића, рецимо, Бора описује неке од околности стрининог боловања:

„Беше јесење вече. Захладнило. У кујни пламти велика ватра. Ми смо се, деца, начетили око ње, запрећали босе ноге у пеп’о и печемо кукурузе на жару“... За то време: „Моја мати и друге жене час по час излажаху и улажаху шапћући“... „У споредној соби лежаше стрина“...

У моменту пред смрт, док *шајна* још увек траје и влада околином домаћинства, стрина зове Станоју до своје самртне постеље. Стриц му преноси тај позив. „Иди! Зове те...“

Да би приповедање било објективно, Бора прецизира околности:

„Станоја уђе, а врата осташе отворена.“ Али истовремено у том потезу *отворености* можемо читати и две-три друге ствари. Станоја не сме да затвори врата, јер ко је он у тој кући, у тој трагичној *шајни*, а такође, у својој жалости, он се и не сећа да притвори, ако већ не затвори врата. Зато и деца, и сви ми, и стриц чујемо стринине последње, аманетне речи:

„Станојо ... Скупљај памет Станојо, мене неће имати више. Скупљај памет јер ти немаш нигде никога. Сам си. Немој да пијеш. Збогом и – опрости ми!“

Све те речи одјекују у нама, и посебно, поентно за блиски крај овог дела приче о *шајни* „Збогом и – опрости ми!“

Није то само куртоазно речено „опрости ми“, то је знатно важније и вечитом *шајном* запечаћено, најмање троструко опраштање. Од живота, од Станоје и од *шајне*.

Док Станоја јеца – „Сузе му иду низ руку“, газда, стриц, чије су се очи овлажиле, а трепавице поднадуле, „осеца се на Станоју са: „Што плачеш? Ђут’!“, а Станојин одговор је одговор прихватања колико сутрашњег стања то: отегнуто, кроз јецај „Га-а-зда!...“

Други део ове приче о божјаку Станоји, пролази у знаку скоро опште пропасти. После стринине смрти, стричева се кућа раскући, Станоја сасвим посрну и запустети се „...човеку долази да бежи од њега само да га не гледа таквог“. После смрти нараторове мајке, мајке дечака сведока, Станоји запада у посао да стрини гроб раскопа, како би у њега положили и тело дечакове мајке. Станоја, који се и раније бавио гробарским послом, прихвата да копа гроб а после краће оштре расправе с приповедачем, и да сакупи стринине кости у једну кесу, како би, по обичајима, биле опојане и положене у мајчин сандук.

„На поду гроба поређани беху остаци стринини: глава, руке, ребра ... А више њих, наслоњен на будак, сав умрљан земљом, натуштена чела, разбарушене, земљом посуте косе и голих, црних, косматих груди, стојаше Станоја и гледаше у стринине поређане кости.“

Та стравична Станојина умрљаност земљом, биће и поред његове нехатности објашњена и моментом кад он поново ничице падне преко њених костију уз речи:

„Като ... Зар ово ја теби, ја“...

Тај пад, у ту *шајну*, тај додир голог тела, костију и земље – то је суровост ове антологијске приче о ништавности живота и ништавности смрти.

На питање: „Што плачеш, море“, Станоја се подиже, уствари:

„Он подиже главу. Погледа ме погледом у коме беше све: закопана љубав, прођердан живот и вечита туга за нечим.“

Бора Станковић је рекао довољно о тој *тајни*, која је трајала током скоро целог живота и ту, у смрти и после ње, обрела се у три синтагме.

„закопана љубав“,

„проћердан живот“ и

„вечита туга за нечим“.

Да би се утврдило то *нешто*, у две последње реченице ове приче Бора ће забележити да је пре своје смрти, доцније, Станоја побегао из болнице и да су га чувари „нашли мртва на путу ка гробљу“.

Значи поново је ишао тамо, према праху своје тајне љубави...

Ова прича објављена је 1899. у књизи *Из старог јеванђеља*. И остале четири приче у тој књизи нису мање вредне и потресне на један прецизан уметнички начин.

Не знам, рекох, како ви, али мени очи увек засузе док читам *Станоју* и околне приче.

Исидора Секулић

УМОР

Обојица су предавали физику, један општу а други експерименталну. Једно је био Господин, а друго Човек; тако су их ђаци прозвали.

Господин је био витак и елегантан Мађар. Мењао је три пута недељно одело, носио прави енглески *cutaway*¹ и увек беспрекорно испеглане чакшире, имао само једно дете, и то сина, и често се возио на приватним баронским колима тадашњега министра просвете.

Експерименте је Господин редовно упропашћивао, али је са савршено аристократским немаром посматрао техничке ђуди разних манометара и регулатора који би у одсудном тренутку пењања и скакања стајали као парализом ошинути. Место тога је боговском хитрином решавао најнемогућније задатке земаљске и небеске математике и физике, и демонском пакошћу глосирао све научне текстове и философске спекулације.

Имао је руке као да их је Ботичели насликао, а употребљавао их да једном лудом брзином шара по табли бескрајно сићушне редове нечитких формула, које су за нас биле симболи и светиње неразрешиве мудрости.

Господин је био још и нервозан, много нервозан. Писао је на особитој табли од папирмашеа кредом која је имала маншету. За време предавања стално је трзао вентилатор, и превртао и премештао сав покретни намештај. А кад га је мучила главобоља, страшна неурастенична главобоља, тада би по цео дан шкргутао зубима, презирао нас, женске, и говорио заједљивости мушкима. У слушаоници је тада било необично тихо, и ђаци би се дошаптавали да Господин опет има свој субјективни дан.

Човек је био несразмерно висок, сув и ружан Словак. Тоалета, без изретка, као да се јуче обукао за данас. На његовој и сувише дугуљастој глави коса је прелазила обичне границе: оштра, плава, седином прогрушана, као каква плеснива перика, покривала му је, на два прста изнад обрва, све чело. По коштуњавом лицу разлила се нека модрина, а у средини је стрчао нагао, настрљив нос. Иначе, у свима буџацама очију и уста, шћућурила се нека смерна и снуждена доброта. Очи, као у оних добро познатих словачких дротара што у јесен силазе из Горње Угарске и Карпата да покрпе шерпење и лонце великој угарској равници: полузатворене, сетно насмејане, плаве као мокро ланово цвеће. Али у тим симпатичним очима никада зрачка живота; и сама туга, једини јачи израз његових очију, прикривала се и бежала је из једног очног угла у други. Као и коса, и брада му је била ружна: оштра, жућкаста и ретка, изгледала је на његовом збрчканом лицу као суха маховина на старом камену.

Висока његова фигура беше некако млитава и срозана, а огромни кораци тако сањиви као да ће оно механично измењивање леве и десне ноге једва дотрајати до врата на која треба да уђе, или до столице на коју треба да седне. Нешто бескрајно уморно и малаксало показивало се на том грдном човеку кад би усред оног свога мртвог хода одједаред застао као да даље не може, и кад би после кратког одмора, са изразом неке измучене савести и покорности, опет наставио да корача.

Мршавост и клецавост човека наравно да се експлоатисала, и безбожним студентским примедбама није било краја. Те да се цео човек састоји само из једне ћелије, те да му се структура померила од осовине, те да изгледа као ђон у влажно и кишно време, и тако даље.

Човек је писао читко и разговетно, а говорио одмерено и стварно. Није био силан и редак предавач, није био ни духовит козер, али је имао неки озбиљан и топао глас, и говорио је тако као да баш мора да каже што му

је на души, и као да кроз срце провлачи све оне ћошкасте принципе и хипотезе.

Јединствен је био у експериментима. Студенти су му се, додуше, смејали што је сву технику сводио на питање о запушачу, што је вечито проналазио и усавршавао инструменте за резање, бушење и учвршћивање запушача, али је Човек на крају крајева ипак задивљавао својом лабораторијском магијом. Сваки ефект је добијао на секунд и на длаку како и кад је хтео, и никада га ништа није омахнуло и никада ништа није забашурило. Изгледао је као какав мађионичар кад би оним својим из ђивота позајмљеним рукама почео да редује међу точковима, каишима, батеријама и експлозивима.

Међу Господином и Човеком била је још једна крупна разлика. Од њих двојице, вршњака по годинама и по женидби, Господин је постао редовни професор кад му се родило прво дете, а Човек кад му се родило девето дете. Најстарији Човеков син и најстарија кћи, исти отац. Јано, истегљен, погурен и мршав, да су му се зуби кроз образе провидели. Марта, риђа, сићушна и мала, бела и провидна као лист хартије, и снуждена као болестан лептир који ништа друго нема да учини до да умре. Њих двоје стајали су пред мојим очима као Њитра и свети Мартин, симболи словачке беде и понижености.

Познавали смо и осталу Човекову децу. На најмлађима се још и опажала нека свежина и руменило, али је и њима очигледно нешто недостајало. Као оно воће што га ветар отресе, па се са земље покупи: на сваком остане нека мана, мада је иначе свеже и младо. А што су бивала старија та деца, тим горе. Избледе, измршаве, а на лицу им се покажу неке жуте нездраве пеге, као оне самртне мрље на лишћу које вене.

Гледајући тако тог уморног оца и ту мртву децу, преда мном се дизала загонетка живота, и ја сам почела стрепети за све оне мудре изреке на које се младост заклинје, и за све оне афоризме којима се младост заноси. Тако, дакле! Кад у један такав афоризам дуне живот,

кад несрећа стане на твојој деци да натеже афоризам, кад судба и каријера човека с деветоро деце треба да се укалупи на афоризам, онда је то друга ствар и тужна ствар.

Тако ми се чинило да између Човека и мене има нека лабава, недоказана, наравно и непризната, али позитивна симпатија, једна од оних чудних сентименталних симпатија којима су разлози необјашњиви, којима су средства тихо разумевање и сажалевање, и које се јављају код људи много самих у самоћи и много туђих у туђини.

Дошли су затим крвави избори у словачким жупанијама, и дошла су бесна и дивљачка кажњавања и прогањања словачких сељака. Улетех једнога дана у мали кабинет да на миру прочитам словачке новине, и, на своје велико изненађење, нађох Човека, где црвен и стегнутих вилица дочитава исти чланак у истоме листу. Погледали смо се без речи, и, ако су игда два туђа човека једно исто мислила, нас двоје смо зацело једну исту мржњу осетили, једну исту освету пожелели.

Јадна она поцепана словачка деца што за тањир супе крпе судове својим душманима, и бедни они Тотови што чак по Кини продају своје котарице, и по чикашким кланцима троше своју снагу.

Међутим су мађарски жандарми брзо начинили реда, и Човек и ја нисмо више читали новине у малом кабинету.

Једног мрачног и каљавог зимског јутра, Господин је опет имао јаку главобољу и један од најсубјективнијих својих дана. Немирно је жмиркао очима, а лице му је било ишљокано крупним црвеним пегама. Изгледао је сметен као да не зна ни откуда, ни зашто је дошао. Дрвену је таблу брисао крпом, а таблу од папира сунђером, али се у формулама и доказима наравно, ниједаред није забунио. Некако смо претурили то поподне, и већ и заборавили на ефекте поремећених струја, кад пред вече пуче глас да Господин неће више да предаје у крилу зграде, и да ће се због тога велики и гломазни

лабораторијум професора Експерименталне селити у мали лабораторијум професора Опште.

С неком зебњом сам очекивала сутрадан улазак Човека у салу.

Дошао је миран и сабран, без трунка зле воље, само још уморнији но обично. Видело се да је пре тога морао бити зле воље и ту злу вољу савладао. Свакидањим својим тоном је објавио промену, и додао да ће све инструменте преселити сам, уз асистенцију неколико својих ђака које ће замолити да му се наизменце на помоћи нађу. Мене је позвао у недељу, у два часа после подне.

Као да сам слутила неки догађај том приликом, сва узрујана улетим у лабораторијум читаво пола часа пре одређеног времена. Човека сам затекла. У платненом огртачу, засукан и прљав, мора да је већ поодавно спремао. Дочекао ме је званично, одредио шта ћу радити, и поново се загњурио у посао.

Он ништа не говори, ја, наравно, ћутим. Клопара дрво, звечи стакло, ормани се полагају празне, и звучно одјекују наши кораци по широким празним ходницима и у апсолутној недељној тишини школе.

У соби се већ прилично смркло, а и споља се, по прозорима, стале вешати завесе од влажна и каљава мрака. Окренем се да запитам Човека хоћемо ли одврнути електрику или ћемо прекинути рад, и реч ми застаде у грлу. Човек седи, седи као да је на месту убијен. Ноге укрупљене, руке опуштене, а чело упрто у патос као да га земља привлачи. Језовита слика. На гасној фуруни два реда дугих ситних пламенчића плазе своје модре језике, а под њима блешти бакарна плоча као да ће се сад растопити, и усијаном својом црвеном лавом засути уморног Човека. Крш и лом од точкова, ногара, реторти и цеви. У дрвене и металне играчке спутани, стоје сви велики закони универзума, а међу њима, немоћан и мртав, магистар и дух.

– Ви сте уморни, господин-професоре?

Гробна тишина и некретање. Шиште гасни пламеничићи, слеже се прашина, ја једва дишем, а Човек као да не живи.

Одједаред, нагао нервозан трзај дрмну десним раменом и десном ногом Човековом, а затим, као из какве јаме, полако се стаде дизати тамни глас сусталости и туге.

– Уморан, да, ја сам уморан. Прозрели сте појаву и веома сте се добро изразили. Уморан сам, уморан. И то не само сада и данас, него још од јуче, од прекјуче, од лане, одавно, веома одавно сам ја већ уморан, мртав уморан, уморан сав, уморан сасвим.

Скрстио је руке, говорио изнемогло, без ритма и нагласка, и изгледао као Амфортас кад мршавим својим рукама притискује рану на срцу.

– Ја бих волео да знам да ли сте ви ту реч сасвим свесно употребили, и да ли сте при том мислили на оно што и ја мислим. Да ли нисте имали на уму не толико умор, колико болест и досаду. Јер то није свеједно, госпођице, апсолутно се не да једно другим заменити. У досади има тренутног отпора, тренутне срдитости, а умор је пасивнији и мртвији и од саме резигнације. У досади изумире само ентузијазам радости, а у умору изумире и ентузијазам освете. Ето видите, на пример, да се ја сасвим без освете селим. И кад бисте још знали колико сам се већ пута без освете селио.

– О, умор је веома занимљив, али га људи обично другим именом крсте, и никада га довољно не посматрају и не испитују. Умара се сваки човек, неки пре, неки после, ближе или даље од смрти, обично после каквог тешког догађаја, па било да смо ми догађај победили или догађај нас савладао.

– Јесте ли видели, рецимо како скрофулозна девојка, која је годинама крила и залагивала свој прошивени врат, једног дана престане да се плаши истине и њених последица. Или сте, можда, опазили како жена каквог бедног чиновника наједаред престане да комбинује

којекакве шарене крпице, по намештају и на себи, којима је скривала голотињу и варала свет, и почне да се показује не само онако како јој средства диктирају, него и горе од тога. То су, видите, симптоми умора у животу. Не досаде, не резигнције, него умора.

– Још би те сиротице имале воље да лажу себе, и још би нашле смисла да лажу друге, али умор се увуче у кости и у крв, и поклекну и нападају жеље, сујете и напори.

– Кад човек побије у души све што се даје побити, а све што се не да убити то живо сахрани, то је резигнација. А кад човек измирује, опрашта и побеђује, то је умор. Резигнирано срце упија сузе да не капљу, уморно срце их нема. Оно се затвори и запечати, и све што је у њему, сигурно је сачувано, али ништа више у себе не прима.

Неколико тренутака је трајало ћутање. Иако сам била узрујана оваквим разговором Човековим, оштро сам га и пажљиво посматрала. Нека сува ватра је пржила у његовим благим очима, иначе је био потпуно миран. Можда хладан, можда сломљен.

– Седите, госпођице, седите. Кад сам већ почео говорити, нећу прекидати. Чућете мало крваву приповетку, јер ја ћу из срца говорити, а све што се оданде ишчупа крваво је.

– И на предавању се већ опажа да сам уморан, је л' те? Не, не, немојте ни покушавати да ме разуверите. Ма колико да се савлађујем, опажа се и осећа се мој умор.

– Видели сте оне измучене и изударане рабацијске коње, који са отромбољеним главама стоје као да су давно мртви. Рекли бисте, ако им кочијаш тргне узде, сви ће одреда у несвест попадати. А кад их ошине, они нагну касати, и ви се чудите каква је то сила што је те мртве раге покренула. Тако је нешто и са мном на предавању. Али то је страховито и неприродно мучење, и не може дуго трајати. Кад се увече спустим у постељу, чини ми се да је сваки зглоб и сваки мишић засебни организам са засебним нервним системом, и кад не би

собе биле начичкане децом, чуо би се страшан и многоструки јаук уморених мојих удова. И кад ме увече не би чекала постеља него гроб, ја бих мирне душе и у њега легао, само да одморим сустало тело и задувану душу.

– О, човек се, живећи, веома замори. Видите ме овако висока и жилава, а сав сам клецав и раздрман, и сав ми је живот на комаде исцепан. Бар да су ме претестерисали, па да се срушим. Него ми је умор разједао жиле и корен, и ја сам, стојећи управо, полагао изумирао, и навикао се да од најситнијих напора малаксавам. Борио сам се, и још се борим, али је, као на каквом болесном дрвету, зеленила сваки дан све мање.

– Ви бисте ме, вероватно, већ раније радо запитали од чега сам се тако много уморио. Од чега? Од онога што је неизбежно било, и од онога што није морало да буде. Од свега сам се сав уморио.

– Случајно или свесно, нашли сте и рекли праву реч, и ја сад, као болесник кад му се напипа болно место, јаучем и јечим.

– Није занимљиво слушати историје прошлих дана, јер кад човек искрено почне да говори, болно је и стидно је као да се цео свет разголитио. А сем тога, није ни много топло превртати по старом пепелу.

– Обично се у оваквим приликама говори и о судбини, је л' те? Ја сам, видите, убеђен да су судбине доста практичне у мерама јачине и декорације, и стога се никада не тужим да ми је судбина трагична. Бива, наравно, да се усуд, поентирајући вечити еп живота, збуни у размерама страсти и казни. И стога се понекад тужим да ми је судбина неумољива и непомирљива, можда чак мало и зла. Као какав стари мајмун, једнако прави гримасе, збуњује ме и чини ме смешним.

– Осим те судбине, играла је у мом животу улогу и Божја воља. Она чудна Божја воља чију логику човек никада не може да схвати, и по којој логици је, на пример, као што сте ваљда и сами читали, свети Петар

крао златне пехаре, палио куће, и бацао туђу децу у воду, а све за неко неслућено добро човечје будућности.

– Ето, та Божја воља је, опет, ваљда из неких далек-их и мени нејасних разлога, хтела да се ја својом садашњом женом оженим. Волео сам сасвим другу девојку, ћерку једног словачког свештеника, и маштао сам да у туђини покушам каријеру и оданде, слободно и независно, помогнем своме бедном народу. Место тога, ево, радим у школи народа који је моме народу школе позатварао, отварам очи онима који су моме народу очи заклопили, а оженио сам се хромом и болешљивом ћерком мађарског комесара.

– То је била једна од најјачих катастрофа мога живота.

– Поред свега тога, у првим данима свога брака, осећао сам неку снагу и неко надање. Био сам као тица којој по кавезу навешају свежу зелену траву. Била је ту младост, а младост је раћање сунца, а у првим сунчаним зрацима је и закрпљена рибарска мрежа од сувога злата. Тешио сам се да је можда чак добро то што је дошло. Али кад сам био у средини добра, видео сам да то добро није ни најмање боље од зла, и постао сам пакостан и завидљив, и мислио сам зле мисли и радио сам зла дела. Временом сам победио и пакост и злоћу и злобу, али сам се од победа и великодушности много уморио.

– Из тог равнодушног брака ницала су деца као што ниче трава из земље: сви једнаки, бледи, неразвијени, с неким старачким мислима на детињском лицу. Родило ми се деветоро деце, а ниједно канда није у добри час рођено. Прва моја деца била су као рано воће, а последња као позно воће, а ни рано ни позно воће није као што треба.

– Сиротовали смо и гладовали смо, и били смо жељни радости и лепоте. Можда ми нећете веровати, али сам понекад, као дете, зажеleo да вежем око врата свилену кравату од шест круна, а моја бедна дечица

изгледају ми као јато гладних и прозоблих врана. Сиротиња је, госпођице, тешка као воденични камен, а одрицање је чудно осећање чији бол с ништавношћу предмета расте, јер је страшно не моћи имати баш све оно што свако може да има.

– Обмањивао сам се да је достојанство сиромашног човека велико, и да је баш њему дужност да помогне онима који су још сиромашнији од њега. Покушавао сам да будем идеалист. Опет сам, као у својој младости, клечао и држао бденија пред мудрим изрекама и лепим афоризмима. Умарао сам своју душу, залуду сам је умарао. Јер је после и мене захватила она света пакост социјалних реформатора, која учи да треба мрзити сиротињу и гадити је се, и да нам је прва дужност не бити сиромашнима, и да треба велику бригу водити о оном свињском процесу који празни црева, и тражи да човек жваће, па да може да мисли и да буде добар. И почео сам да мрзим сиротињу, огорчено сам је мрзео. Умарао сам опет своју душу, залуду сам је умарао, залуду...

С неким болним и дубоким безнађем изговарао је Човек ту страшну реч изгубљености и промашености, и ужасно је било гледати како потпуно угашеног човека још раздиру муке и патње, сећања и бриге.

Тишина је певала неку досадну старинску песму, а ветар би, од строфе до строфе, цикнуо и вриснуо, и самртним страхом убијао душу сиротиње која има пуну собу ситне малокрвне деце.

– Сада ми је педесет и четири године, а тек пре пет година сам постао редовни професор, пошто сам се тешко напатио за време своје доцентуре која је додијала и Богу и људима.

– Бунио сам се и против околности, и против људи, и против себе сама. С почетка сам био што је могуће објективнији и стварнији у питању свога сталног неуспеха. Знао сам да имам талент, али сам знао и то да ми је талент узак, сразмерних димензија, стегнутог обима. Из

своје несреће и понижености, посматрао сам људе од успеха и каријере и савесно и тачно сам испитивао способности своје и својих другова. Трудио сам се и ја да свој дар, ма у ком правцу, истеглим или изопачим, али мој здрави, и као геометријска фигура одређени таленат враћао се увек у природне своје границе. Колеге су то опазиле и почеле ме сажаљевати.

– У часовима беса и борбе покушавао сам да мистификујем неке способности које су ми код мојих срећнијих колега изгледале мистификоване. Али, после сваке спекулације која је обећавала успех, колеге би се пожуриле да стручно оцене мој дар, и сваки би у својој области математички тачно одређивао границе мојих скромних квалитета, и ја бих се, уморан и туп и без ларме, покоравао даљој својој судбини.

– А све те одредбе и оцене и пресуде нису увек биле тачне. Много пута ме је требало дићи на вешала кад су ми опростили живот, али су ме много пута обесили кад сам заслужио и зарадио да живим. Наравно, све оно што човек уради, и како се суди о том што је урадио, обично је у складу само са околностима, а врло ретко је у складу с човеком самим.

– Уопште, веома је занимљива студија како се оцењује човек међу околностима. Мене су, на пример, у гимназији, оштро казнили због једне ствари коју сам урадио, а нисам на њу мислио; двадесет година касније, казнили су ме за ту исту ствар кад је више нисам чинио, али сам мислио о њој. А после још десет година, кад сам и мишљу и чином био далеко од тог поступка, онда су га признавали и одобравали.

– Можда сам најзад и сам крив што ми је живот тако задуван. Има у мени неке медвеђе ограничености и трпељивости, али без оног пријатног медвеђег хумора. У мени је, искрено да вам признам, срамна и жалосна трпељивост угарског Словака. Док нас држе на ланцу, ми не опажамо како се наши укротитељи плаше да нам какогод брњица не прсне. А кад нас гурну у кавез, тада

бесомучно скачемо и уједамо гвоздене шипке ограде, док се не срушимо од умора од кога се више не одмара.

– Угарски Словаци, моја браћа, ах! Како ми је тешко што их тако љубим, и како ме дави туга што мрзим и себе и њих. Разумете ли ме? Где нам је жеђ за слободом, где су бесни инстинкти за животом, где је океан крваве јарости и жучи, где је разјапљена чељуст осветника, и труба и барјак јунака...

Постепено се стишавало убрзано дисање Човеково, и тамнила је и трнула суха ватра у његовим очима. Одмахнуо је руком неколико пута, а затим, опет, наставио да говори, сасвим лагано, развучено, и тако тихо да сам кроз пиштање гасних пламенова једва разабирала речи.

– Свако јутро слушам танке гласиће моје деце, која желе и моле. Претварам се тада да више осећам но што осећам, и да и оно осећам што не осећам, и има много тренутака кад гестом и речима варам своју рођену децу, и има тренутака кад се сећам да сам некад више волео ту децу. Не могу друкчије. Јер и сва доброта срца, и мекост и нежност људи који имају децу, па и сама дечја љубав, све се то може уморити, и све се то умара. Нешто догори у човеку, и он је празан.

– Све у мојој кући носи печат умора. Никада се не јадамо, никада не плачемо, али се код нас увек тихо говори и лагано се затварају врата. И кад је понекад живље и веселије, та је веселост тако неодређена као оно дубоко угасито зеленило четинара по којем се никад не зна годишње доба.

– И моја деца су уморна. Тако им је у малом нашем стану као пилићима, кад их затворе у сандук, и баце им прегршт зрневља, и оставе четири прста ваздуха, па једно од другога не могу да се наједу, и једно од другога не могу да се надишу.

– Моја је кућа дом без љубави, острво исушених живота. Уморило нам се надање, уморило нам се плакање. Нити се молимо Богу, нити хулимо Бога. Увече,

кад сви полежемо, и чује се само мрмљање мога малог сина који тешко учи школске задатке, тако ми је као да смо одсечени од целог света и затворени у торањ какве стародревне, мрачне и хладне куле, где убоги стражари шапћу тајанствене гатке да их дремеж не савлада...

Човек извади сат, и гледаше га неко време, ћутећи, с благим, тужним осмехом.

– Не знам колико је сати. Али канда треба да идем.

Силно је дувао ветар, и велике је прозоре засипао оштар и сув снег кад се човек дигао и кад се за њим лагано затворише врата малог кабинета.

¹ Мушки сако коришћен за службене потребе.

КРУГ

Господин професор узима шестар, с неким нарочитим уживањем га раскречи, заврне клин што чвршће може да ниједна тачка не мрдне и не утекне, забоду шиљак у таблу, и шкрипи, шкрипи, шкрипи, а за шестаром остаје испупчени? надувени, досадни траг линије која једва чека сама у себе да утрчи, и сама у свој почетак да се сјури.

А мени непријатно, осећам како се мало моје чело мршти. Изгубићу ону ситну белу тачкицу која је била прва и почела нешто ново, и почетак и свршетак биће једно, биће све равно и исто и једнако, празно и споља и изнутра.

Лакше би ми било кад би клин развалио рупу у дрвету табле и склизео мало наниже, и кад би креда одједаред обишла малу почетну тачкицу и почела око ње да пише веселу спиралу.

Господин професор би се тада љутио, брисао и удешавао, али би на линији ипак остајале неке задебљалости и истањености, које су пркосно штрчале на глупо упарађеној најпокорнијој правилности, и показивале јасне знаке отимања, ослобођења и бегства.

Касније, исти тај професор причао нам је о духу и слободи и прогресу човека који копа и преврће дубоко у земљи, и лети и влада високо над земљом.

Заборавио је само да каже да тај дивни човек, и у дубини и у висини, удара главом и разбија се о периферију оног средишта коме је роб, и који га вуче и у границама својим држи. Толико и толико над земљом, и толико и толико под земљом, и ни корака даље. На самој ивици, човек мора да скрсти руке и да умре, и никада, никада не може онамо куд га душа и жеља и очи вуку.

Лежала сам једаред тешко болесна, у ватри и заносу грознице. Привиђало ми се да нема ни таванице ни крова, и да из велике висине, брзо, и окрећући се око своје осовине, пада нека грдна светла метална лопта. Одједаред се зауставила, заглавила, застала, лебдећи у ваздуху. Затим, у правцу једног меридиана, начинила се уска пукотина, а мене нешто подигло, и, као да сам перце, утиснуло ме кроз уску пукотину у лопту, и лопта се опет затворила.

Како се затворила, да ли се стопила, склопила или скопчала, не знам, као што, поред све пажње и страха, нисам ни то могла да видим и да запамтим на коме су се месту сјединиле ивице отвора.

Исто као и онај круг на школској табли. Ни почетка ни свршетка, ни уласка ни изласка. Сами од себе се привлаче, мешају, сједињују и слажу апсолутно исти молекули, апсолутно истог смисла, на апсолутно истим местима, под гвозденом вољом центра који их држи.

А унутра, у лопти, било је ужасно. Округла шупљина без иједног укрштаја, без иједног угла, без иједне истурене тачке на којој би мисао стала или се поглед задржао.

На средини, неутврђена и необешена, гори нека јака светлост, и сваки комадић унутрашње површине лоптине осветљен је потпуно, једнако, блештаво, отужно, без нианса сјаја, без сенчице, без цртице полусена или мрака.

А по зидовима гмижу, клизе, падају, и опет се пузају и пентрају гомиле узверених, измучених, очајних људских прилика, у дугим болесничким кошуљама каоија.

Очи им уморне, закрвављене, неиспаване, удови мршави и суви, и неприродно скљештени као да једнако четвороношке пузе. Прсти на рукама и ногама богаљасто згрчени, и дрхте од умора и нервне изнемоглости и беса, јер на глатком металу нигде не могу да се укопају и тело да одрже.

Нигде не могу да загребу, да раскину, да ишчупају, да разрију, да пробију, да прокопају или продеру зид лопте, и да се барем један од њих ослободи страшног робовања у округлој шупљини.

Стале су очи и пене се уста тим јадницима у округлој тамници, која је, због лудачки досадних једноликих удаљења и праваца, тесна као орахова љуска и празна као мехур воде.

А сваки од њих има сећање и свест да изван лопте постоји простор, бескрајан и безмеран, пун дугих вијугавих путева, пун углова, где се сукобљавају правци и тежње, тонови и осветљења, пун савијутака, где се ломе ветрови и увек има зиме, шушња и треска.

Сваки има болно осећање да је изван лопте бескрај и слобода. Али не бескрај кривих линија које саме у себе пониру, и само зато немају краја што прогутају и прождеру свој почетак, него онај несагледљиви, неслутљиви бескрај с недокучивим одметницима-правцима и одбеглицама-тачкама, с једном језовитом слутњом о даљно далеким станицама, иза којих се наставља бескрај, бескрај, бескрај, и у њему пуно скривених тајни, тајни у тајнама, догађаја у догађајима, бића у бићима и клица у клицама.

А у металној кугли је био ужас и очајање. Дахтање, зној и лудачки напор изгубљених људи. Свугде кров, свугде патос, свугде облина која плаши, свугде глатко и равно, нема кутића, нема тачке на коју не зија она жижа из средине, и не можеш се сакрити, не можеш побећи, не можеш се стрмоглавити, јер је свуд царство истога и једнаког удаљења.

И свугде избачено блеште светла места метала, и нико не може даље да оде од другог, и кога год погледаш исто је што и ти, и у тој је помисли ужас, очај и лудило. И онај слева, и онај здесна, и онај који ти под ногама гмиже и зубима шкрипи, и онај који се сав унакажен од страха и мокар од зноја попео над твоју главу, сви без разлике, сви су апсолутно исто, на истом месту, на једнаком размаку од центрума који држи, вуче, влада...

Оздрвила сам, и тај безумни сан је прошао. Остала је само мисао о томе, како је и зашто је идеја круга извучена из сивога хаоса, и остало је болно уверење да нигде у природи, и нигде у животу човека нема много више слободе него у оном страшном привиђењу грозничавог болесника.

Мрзим обожавање средишта, и страх ме је од робовања њему.

И зато желим да дође неки страشان преврат, и у том преврату да се сатре инстинкт и идеја круга, и као последица тога да се растворе и распадне облици и могућности круга. Да ми је да се искорени то блесасто враћање у себе, и да не буде круга ни докле око допире, ни докле само сећање и фантазија допиру.

Да ми је да у једном истом тренутку дочепам, и рукама и зубима зауставим све што у кругу живи и што се у кругу врти, и дотле да задржим кружење и оптрчавање, док се не изгуби сва глупа традиција вртоглавице око средишта, и сва глупа меморија о истом и једнаком удаљењу.

И тада, уз радосни врисак, да пустим да се слободно распрште, и као туђинци једно мимо друго разлете ослобођене тачке бивших и покојних сфера.

Да ми је да дигнем све ветрове и буре, и да их научим како ће разјурити и раздувати оне досадно упарађене хармоничне тачке, којима је, као клинцима, приковано све што би иначе по бескрају вијугало, што би увек недостижно било, што би увек збогом говорило.

Туга ми је због те једне или због неколико тачака које вечност и бескрајност скрађују, које, у домашају равних наших мозгова, сапињу и спутавају одношаје флуида и атома. Оно што по недостижности и по тајанствености изгледа да је најближе божанству, и што би, као и божанство, требало увек себе да даје, и увек да је цело, то је стегнуто у кругове и лопте које једна једита изгубљена и померена тачка доводи до ништавности и расула.

Дође ми жеља да се опет разболим, или да полудим, и да бар у грозници или у лудилу проживим и просањам фантазију да су из крви и сржи светова и атмосфера нестали мртви чворови центрума и жижа. Чворови, који се не даду ни убити, ни запалити, ни прогонити, и због којих нема слободе у природи, па је зато нема ни у друштву ни у појединцу.

Нема слободе, јер су та средишта и хармоничне тачке неваљала места васелене. Те тачке лажу и варају да је кретање оно што је у ствари идиотско стајање, и да је развиће оно што је само тромо и тупо враћање и понављање.

А свугде је послушно враћање и ропско понављање, свугде одређује и побеђује центрум.

Баците камен у море, и станите тренут, два. Камен ће кроз густе уљане слојеве црне воде нагло тонати. Тај камен, који је само минут пре тога миловала ваша рука и грејала ваша крв, сишао је онамо куда ви не можете сићи, и нашао је места у свету који ваша чула не опажају и ваше срце не може волети.

И место каквог симбола, пуног слутње и чежње, на површини морској јавило се неколико концентричних кругова, и нестало их је одмах пошто је кроз њихово средиште прошао сунцем угрејани шљунак који сунце више грејати неће.

Ударите руком о стакло, прснуће зраци око једне тачке. Пробите метком главу, мозак ће шикнути у кругу око ране. Забодите нож у жилу, млазеви крви ће у једнаким размацама понети живот у смрт. Погледајте, кроз микроскоп, ћелије органа, видећете да се сав живот у крузима и у лоптама слаже и разлаже.

Свугде је круг, а свугде одређује и побеђује центрум.

Запрегните сву вољу, и све добре и зле силе у центрифугу, узалудна ће бити свака револуција, и на крају крајева ће опет доћи власт сталне тачке и једнаког удаљења.

Круг је одвратни симбол ропства и комике. Бити круг и бити у кругу, значи бити баналан и смешан, бити увек код куће и бити увек при себи.

И колико је год гениалан и естетичан био дух закона када је хтео да светови и створења и идеје буду кривине и конкави, толико је исто дегенерисан и вулгарисан био тај дух, кад је стегао слободне и ћутљиве кривуље у завршености које се у себе враћају.

Још нема закона о слободи, још нема живота и службе без ропства.

Понижено ми се чини небо, с тим филистарски одмереним путањама, са учтивим и буржоаским склањањем с пута, и са страхом и избегавањем ватре, боја, судара и катастрофа.

Јупитер, Сатурн и звездани системи! Лопте, лопте, лопте!... Униформа и респект од еклиптике!

Округли трабанти, округли прстени, трчање по округлом путу, играње у округлом колу, и све што виде и што сретају, све је круг, круг, круг, и свугде чуче оне црне тачке од којих се не може удаљити ни утећи.

Све што је материја круг је, и све што није материја круг је. Бог је круг, магла је круг, живот је круг, организам је круг, друштво је круг.

Па и ум, и машта човечја, увек неуверени, увек незадовољни, увек устремљени напред на стази нових истина и слобода, и њих савлада једнога дана сањиво искушење средишта, да још једаред окрену лице путевима које су оставили и прошли. Једнога седог, остарелог и предгробног дана, учини им се очајно и тешко да сачекају смрт далеко од циља, на каквом усамљеном, хладном, снегом завејаном месту, где око пободених барјака науке и лепоте урличу хијене и вуци, и пролазе ветри и облаци.

И ум и машта окрећу своје очи од будућности, и траже своје старе стопе, и кад дође време да човеку отежа глава, погрбе се леђа, и стану у земљу пропадати ноге, некадашњи револуционари у њему одавно већ труну у округлим кавезима старачке ироније и резигнације.

Има још један круг, још један круг који ми дању душу стеже, а ноћу ме из сна буди. Круг који ће заробити чежњу моје чежње, слободу моје слободе!

Ти си то, ти слободни путниче из слободних незнатних земаља и далеких прошлих и будућних времена, ти који столећа кријеш у очима и градове носиш у срцу!

И у теби трули и гњије једно здраво место, и спрема се гнездо црној тачки што ће заробити лепи хаос и бесконачност твога бића.

А у теби је, још доскора, живела једна слободна и дивна репатица пуна наглости и ћуди, и јурила по бескрају без осовина, жижа и средишта. У теби је био један силни талас, вечити талас од судара оног што је било и онога што ће бити. Ти си био једно немирно пророчко осећање времена, и једна нестална енергија, састављена из воље и бола, из великог смеја и великог плача.

Сав неприпитомљен, и сав нехармоничан, ниси признавао свест која с једнога места и једнаком светлошћу светли, и ниси признавао зашт који с једнога места и једним законом влада.

Свест и запт су робовање, из свести и запта су дошле оне црне тачке у скерцу Девете и у Валдштајн сонати, црне тачке у Мојсију и Христу.

Ти ме зачуђено гледаш; и не знаш шта хоћу да кажем.

Ти, Давиде, ти велики пагане с оне стране хришћанства и културе, ти, јуначе и борче недостижних мета, ти махнити човече с махнитим чежњама, зар ти не видиш да није више ведра и светла бесконачна бела мисао што ти је међу очима живела! Прошло је време кад су у тој мисли дрхтале све ниансе и пустиг и смиреног живота, кад је у њој буктала ватра без дима, и кад се из ње ширила зараза од којс су скапавала средишта и жиже.

Пре тога, пре тога сам бележила сваки дан другу симфонију твојих црта и облика и другу симфонију твојих жеља и циљева, и једнако те гледала како живиш у вечитој чежњи стварања, и у вечитом блаженству промене, и у вечитом триумфу слободе и испуњавања.

Часом си био исток а часом запад, часом си био ударање срца а часом мотив смрти. Па онда си био ветар који је све тице и облаке терао на југ, а затим си био бура која је сва дрвета повијала на север.

И никад се ниси освртао за оним што је прошло, и ниси дизао оно што си оборио, и ниси облачио хаљине које си скинуо, да не би опет постао што си био.

А сад ти је тешко да будеш изгубљен и залутао, и да одеш па да се више не вратиш. Тешко ти је да будеш ницији и сам, да живом енергијом обараш хипнотисану и забленуту енергију чучања у средини, да будеш несвесно хуктање унапред и дивље бежање од враћања и понављања.

Једно тужно вече ми је у памети. Седели смо поред отворених прозора, и гледали у ведар простор и даљину. У нама су живели само нерви и слутње, и притискивала нас је нека општа слутња и бекрвност, и чудно нам је било како се руже још црвене.

Мртве су биле на полицама моје књиге, и свесно и у боловима је венуло цвеће, које иначе не слуги смрт и без страха и отпора умире.

Покушавали смо да разговарамо, али је оно главно увек западало међу речи, и ми смо најзад заћутали. Слушали смо како коњске Копите звече по калдрми у округлој мелодији, и гледали како голубови круже око голубињака и димњака, и како пси трче у кругу за својом сенком на месечини.

Ти си први прекинуо тишину, али си говорио на неки нов и необичан начин. Неке опрежности је било у твојим речима, неке послушности у твојим гестовима, неког стишавања у твојој жеђи, неког опадања у твојој мржњи. Нешто те је згазило и стегло, и давило у теби пркос твоје крви.

Те вечери, ја сам много разумела и много изгубила.

Тебе је једнога дана изненадио ласкави шум, и ти си разабрао да је то множина људи која иде за тобом, и пева песму твојих мисли. И тада си први пут застао, и први пут си заповедио своме ћутању да говори, и први пут си пожелео да се вратиш и будеш тамо где си био.

И од тога доба све чешће застајеш на једном истом месту, јер ти се допада да светлиш, и од тога доба се стеже круг око тебе, јер си пожелео да те људи воле.

Затворио си у круг буну свог живота и белу мисао међу очима, и верујеш у круг среће у кругу.

Не волиш више разобимљеност и скок у помрчину, враћаш се, јер хоћеш да си међу људима, и над дубином свога ћутања дижеш мост од речи.

Зар не видиш да си раздрљиво своју светињу, и пустио да се око ње скупи круг будала и злочинаца...

Сув и незанимљив и мали је сада задатак за који живот хоћеш да дадеш, и неодређено је оно што на плећима носиш, и твоја борба је као битка лептира који опипан пада у круг сврјих мртвих другова, у чијем средишту је отров баналне георгине.

Снежана Божић

ИЗЛАЗАК ИЗ КРУГА

(Исидора Секулић, *Сајуџници*, Београд: Плавни јахач, 2001)

Најпре животна а потом књижевноисторијска прича о Исидори Секулић и Јовану Скерлићу добро је позната. Преоштар у критици прве и у приличној мери немилосрдан у осврту на њену другу књигу, Скерлић је заувек обележио Исидорин живот и рад. Оно што је написао о *Сајуџницима* (1913) и *Писмима из Норвешке* (1914), посебно о *Писмима*, утиснуло се, болно, у свест и у срце Исидоре Секулић, па је она, чини се целог живота (а живела је дуго после Скерлићева¹), осећала сенку свог критичара за вратом... Као да је око тог спора са Скерлићем она свој (стваралачки) живот некако и осмислила.

Колико је тада, у време објављивања поменутих књига, негативан суд неприкосновеног књижевног ауторитета Скерлићевог могао да смета њиховој рецепцији, толико данас може да делује подстицајно, да мотивише на читање. Увек будна читалачка радозналост да се сазна оно лично и открије скривено у односу две познате, угледне особе (још буднија уколико је тај однос мушко – женски), да се докучи истина о разлозима и позицијама са којих су се (или нису) на одређени начин оглашавали, чини Исидорину и Скерлићеву причу стално актуелном, занимљивом. Тај *роман о сјисаџелици и критичару* који се наткрилио над њиховим делом својим вишедеценијским паралелним животом непрестано појачава интересовање за књижевна остварења која су била предмет спора – Скерлићевих негативних критика и Исидорине особене реакције. И не

само то, комплексност њиховог односа и бројна питања која тај однос покреће инспирисао је неке савремене ауторке да Исидору и Скерлића учине јунацима својих драма, романа и/или приповедака: Виду Огњеновић, Лауру Барну, Љиљану Ђурђић.² Вредност таквих уметничких интерпретација књижевнокритичарске повезаности и, истовремено, удаљености каква је постојала између Исидоре и Скерлића, крије се, између осталог, и у томе што њихову причу отржу од заборава и приближавају је савременом читаоцу.

Равноштежу у односу о коме је реч, списатељици тако битну, донело је време и све оно што је у српској књижевности и култури урадила. Али коначном уравнотежењу на *личном* плану највише је допринела Исидора сама, предговором другом издању *Писама из Норвешке* 1951. године, кад Скерлића већ безмало четрдесет година није било међу живима и кад је она увелико била заузела *своју* позицију у српској књижевности и култури. Године повређености и достојанственог ћутања окончане су изношењем *њене*, Исидорине стране приче.³

Но, све је то било *после*, а прича, како је поменуто, почиње 1913. године, непосредно након објављивања прве Исидорине књиге, прозне збирке *Сапунџници*, када се појавио и критички приказ из пера Јована Скерлића. Општи утисак који остаје након читања тог Скерлићевог текста јесте да се њему допало *како* али не и *шта* Исидора пише. А она је у *Сапунџницима* писала о самоћи, чежњи, носталгији, о тузи, умору, главобољи, физиолошким и духовним ограничењима и напорима, о лутањима, љубавним мучењима, сусретима и растанцима, о местима која је посећивала на својим путовањима... Њене минуциозне емотивно-интелектуалне (само)анализе писане брижљивим стилем нису задовољиле критичара највише због „искључивог субјективизма“ и „интелектуализованости“, дакле, због нечега што је иманентно природи израза и форме коју је Исидора изабрала за текстове своје прве књиге. Њену доследну

усредсређеност на индивидуално, које се показало као у великој мери особено и атипично, Скерлић, између осталог, види као „манију за анализом“, као злоупотребу сопствене велике „способности самопосматрања“ у којој се „не зна за меру“, коначно, као „литераторски егоизам“.

Иако је Скерлић Исидори и њеном прозном првенцу пуно тога замерио, у његовој критици ипак се може препознати један генерално похвалан став: он каже да се Исидора јавља „као потпуно изграђен писац који пише сасвим књижевним стилем“ и да, несумњиво, она „зна да пише“.⁴ Питање је, међутим, да ли је то било довољно да почетнику у књижевности буде ослонац будућег стварања и колико је општи позитиван суд могао да компензује бројне негативне коментаре. Експлицитан одговор, из прве руке, проналазимо у поменутом предговору из 1951. године: „Је ли после прве књиге било охрабрења, правог охрабрења у јавности, или у души писца? Није било. [...] Кад је Јован Скерлић на прву моју књижицу написао нормалну белешку: доста негативног, нешто позитивног, но, рекла бих, подвукао нешто сасвим лично: име моје, које је тако ненационално и тако космополитско, било је то, доиста, не много елегантно, сувише лично и субјективно за мене, и сувише лично и субјективно од Скерлића. Сећам се, поцрвенела сам била до косе, и осећала: како је то одвратно, кад човек већ именован својим провоцира негодовање.“⁵

Кључни разлог Скерлићеве строгости и одбијања Исидорине прозе открива се, ипак, у следећим његовим констатацијама: „Коме је 1913. године, – у једној од најсудбоноснијих година целе наше историје, у тренутку када се, откако нас има на свету, највише пролило српске крви, у овом страховитом вртлогу догађаја, – коме сада може бити до неурастеничких криза, обртања и превртања једног малог ја, и артистичког распоређивања паучине фраза? [...] Не, еготична књига Исидоре Секулић дошла је у најнезгоднији час који је за њу

могао бити, толико да чак изгледа профано о њој данас писати.“⁶

Било је, наравно, и тада критичара/писаца (Тодор Манојловић, Јован Дучић, Антун Густав Матош...) који су, неоптерећени утилитаристичким схватањем књижевности, другачије од Скерлића писали о *Сајућницима*, који су у тој прози препознали праве и *нове* вредности, слутећи, својом уметничком интуицијом, оно што је каснија књижевна критика – захваљујући оствареној временској дистанци – лако могла да утврди: рана проза Исидоре Секулић, уз поједина остварења других писаца који су се тада појављивали (Дис, Ускоковић, Винавер...), представља наговештај битних промена које ће се десити у српској књижевности почетком 20. века и нових путева које ће она за себе откри(ва)ти.⁷

За мото једног поглавља свог путописа из Норвешке Исидора је узела стихове Волта Витмена: „Само они сами разумеју себе саме / И сличне себи самима / као што само душе разумеју душе.“⁸ Ово лако наводи на закључак: душе Јована Скерлића и Исидоре Секулић биле су различите. И то је (било) добро.

*

Након што задовољи своју не само интелектуалну него и обичну људску радозналост и схвати разлоге размимоилажења списатељице и њеног критичара, савремени читалац је пред изазовом да се, отвореног ума и срца, препусти Исидорином тексту: да у том „плесу речи“ покуша да пронађе сопствени ритам, да у њеним „душевним пејзажима“ открије пејзаж сопствене душе и ужива у избрушеној „поетској конверзацији“ о непролазним људским патњама, о вечитим егзистенцијалним сапутницима човековим – самоћи, пролазности, љубави и смрти.⁹

Укупну атмосферу збирке наговештава уводни запис „Буре“, једно у великој мери аутобиографско сећање на детињство, које својом садржином антиципира све касније Исидорине животне и стваралачке преокупације, њена

емоционално-интелектуална и креативна генеза. Откривајући интровертну природу девојчице, која нагони на осамљивање, у којој машта буја и креира светове прихватљивије и узбудљивије од реалног, овај запис открива и корене тежње да се из ограниченог, затвореног простора дух вине у (не)слућене пределе слободе, да се оде „далеко, далеко!“. То „заграђивање“ од света које се у раним данима исказује буквалним, физичким издвајањем (самовањем девојчице у расушеној каци тј. бурету) као да имплицира касније емотивно заграђивање девојке / жене, њену суштинску отуђеност од људи, о каквом говори запис „Растанак“. Не толико несрећна колико усамљена и необична девојчица постаће исто тако усамљена али особена и занимљива жена.

Прва, површна асоцијација на чувеног „филозофа из бурета“ Диогена, иако без конкретне везе са Исидориним текстом, упућује, ипак, на битне особине главног (и јединог) лика ове прозе: на маштовитост, креативност, врло рано исказану медитативност и контемплативан однос према људима, природи и животу уопште. Поред тога, девојчица која је у бурету „сневала ледену и белу фантазију севера“ и осећала „да тамо на северу, у оним смрзнутим енергијама, мора лежати клица и стихија праве вечности“ открива да се још у чудесном детињем свету маште налазило извориште Исидорине трајне фасцинације Севером.

Покушаји објективизације приповедања кроз смењивање првог трећим лицем (говорење о себи као о „малој девојчици“) постижу управо супротан ефекат и дају наглашено емотиван тон казивању, на моменте тон самосажаљења. Као и свако сећање и ово је обликовано накнадним животним искуством, што у запису није тешко препознати.

А то накнадно искуство, које транспонују остали записи из збирке, некако је опоро, без праве животне радости, опет више машта, флуид и сневање, више чежња и жудња него живљење само. Ти записи сведо-

чанства су једног богатог живота у духу, супремације интелекта над чулима и тамо где чула треба да однесу превагу, сталне растрзаности емоција и мисли свешћу о немогућности остваривања апсолутне љубави и среће којима се природно стреми, сведочанства спознаје пролазности свега на овом свету, телесних ограничења због којих се не може досегнути разумом замишљено и телом жељено, страха од коначног губитка драге особе, од њеног заборавља („Чежња“, „Мучење“, „Растанак“, „Туга“). Љубавни записи Исидоре Секулић обликују лик супериорног мушкарца коме је „нелепа“ жена нагонски подређена али коме се она не може и заиста подредити. Зато остаје сама и несрећна. Њен мушкарац носилац је готово свих врлина које човек уопште може поседовати, а истовремено и бројних слабости, то је једно тешко схватљиво биће пуно унутрашњих контраста, плод фантазије и уобразиље усамљене девојке која јесте наслутила али не и доживела праву љубав. Њихова љубавна прича није стварна, она је само замишљена, разумом проживљена и завршена – зато је мучење и чежња.

С које год тачке мисао да крене, какав год импулс из окружења да је подстакне, она долази до истог ултимативног закључка: „О, у божјем је свету све тако пролазно и кратко. Пролазност је победа свих победа, и све је само једаред оно што је. Све се заборавља, јер се живци кукавички умарају, и чим се стегну уснице, удави се грозница на њима.“ (27) Следећи асоцијативну логику, мисао о пролазности, отежана усамљеничком позицијом, брзо и лако постаје мисао о смрти. И тако је од почетка до краја збирке. Усамљеност и смрт два су кључна мотива *Сапушника*, бриљантно обједињена у запису „Самоћа“: „Самоћа је као и умирање. Трну делови душе и сужава се живот човечји. Смрт је апсолутна самоћа, јер човек тек онда умире кад прекине све везе тела, срца и ума...“ (34) Сутоп, доба победе мрака над сунцем, интензивира осећање усамљености, намеће

размишљање о последњим, самртничким тренуцима, а нема никога и ничега што би одагнало непријатну самоћу: „Тамо далеко видим само линију плаве, хладне светлости, и то ме сећа на светлуцање гњиле материје која се распада, и на бешумно кретање љигавих белих црва који су последњи и најпростији закључак страшне логике земаљског живота.“ (35)

Ни сусрети с природом (глечери, море, шуме; бик и тигар) и искрена фасцинација њиховом снагом и лепотом не могу а да не пробуде мисао о незнатности, понекад и недостојности човека („Иронија“) и његовом кратком боравку на овом свету. Тако све што је окружује бива превучено једном копреном туге која као да исијава из њеног погледа, из њене непрестане загледаности у себе.¹⁰

Поједини записи проблематизују мотив родољубља, али на особен начин – исказивањем бескрајне туге мушкарца због немогућности повратка у остављену домовину („јер Тамо одјекују тишином имена деце која су отишла, и на празним њиховим местима врши се свечана и тужна церемонија, и невидљиве руке капљу восак црних свећа у крв, и то значи да повратка више нема“, „Носталгија“, 38) и преиспитивањем, у сатиричном тону, цене љубави према отаџбини (чије је срце „велико, себично и топло“ и која се љуби и „кад нам се крв у гуши згрушава, и кад утробу своју у рукама носимо“, „Питање“, 134).

Као што запис „Глечер“ тематски и стилски антиципира прозу *Писама из Норвешке*, тако се у причи „Умор“ препознају поједина обележја знатно касније објављене *Кронике љаланачкој љробља*. То ову причу чини различитом од осталих текстова у збирци *Сајуџиници*. У њој се, поред наратора који је, као и у осталим записима, близак личности аутора, појављују и други ликови: два професора физике и ученици. У већем делу приче функција наратора препуштена је Човеку, једном од двојице професора, који своју тужну животну исповест

казује пређашњем наратору (сада наратору), а веза између њих јасно је одређена и мотивисана сличним сензибилитетом и међусобним разумевањем. Човек је био Словак, туђинац и усамљеник, уморан од живота: „И кад ме увече не би чекала постеља него гроб, ја бих мирне душе и у њега легао, само да одморим сустало тело и задувану душу.“ (48) Ова уметнички уверљива и стога потресна лична и породична исповест најбоље сведочи о таленту и способности Исидоре Секулић за суптилну психолошку анализу карактера, посебно оних у којима препознаје црте сопственог и какве ће и касније често бирати за ликове своје прозе.

И коначно, два записа којима се критика од почетка највише бавила: „Главобоља“ и „Круг“. У њима се, поред свих особина о којима је већ било речи, препознају аналитичност и прецизност научничког, егзактног типа. Тако, описујући своју главобољу, Исидора до детаља разлаже тај физиолошки феномен, истовремено проблематизујући и сопствени *однос* према његовој појави („Није главобоља глупост, него је глупост то што у ненормалним и патолошким појавама тражим смисла. Да, да, али мора бити и негативна смисла.“, 67). Читалац прати својеврсни директан пренос доживљаја и осећања у току тешке главобоље, као да је баш у време њеног трајања записивано оно што се осећа, види и мисли, јер се чини немогућим тако детаљно разложити стање главобоље пост фестум.¹¹ У једном тренутку Исидора развија мисао о својој последњој главобољи, али јој од тога бива још теже и тада записује реченице које представљају не само језгровит психолошки аутопортрет, већ и објашњење природе и разлога настанка свих записа у овој збирци: „И скоро увек је тако да ми бива тешко од онога што мислим. *Целој живојти ме кињи неко беспретметно самомучење, и још нешто јоре од штоја, што сам увек хтела да збацам и стиресем са себе. И да ми је што пошло за руком ја бих била ведрија и веселија, и не бих ваљда морала ни главобољу трпети. Али ја то нешто*

нисам стресла са себе [...]. Нешто је пропуштено у животу, и чудна нека веза има између те несреће и моје главобоље...“ (68, 69, подвукла С. Б.)

„Круг“ такође настаје на искуству болести која дубину уобичајених мисли предимензионира и омогућава да се ствари виде из другачије перспективе. Говорећи о халуцинантној визији људи заробљених унутар неке огромне светле металне лопте / круга међу којима се и сама наша и који „нигде не могу да загребу, да раскину, да ишчупају, да разрију, да пробију, да прокопају или продеру зид лопте, и да се барем један од њих ослободи страшног робовања у округлој шупљини“, при чему „сваки има болно осећање да је изван лопте бескрај и слобода“ (99), Исидора ће у овом запису изнети низ идеја које су биле испред времена у коме су се појавиле толико да су, заправо, сасвим савремене неким данашњим теоријама и схватањима света, друштва и односа међу људима.¹² У њему је побуна против „обожавања средишта“ и спутаности човека унутар круга који је „одвратни симбол ропства и комике“ и у коме увек „побеђује центрум“. Иритантно свеprisутво круга буди жељу за неким страшним превратом у коме би нестала, растворила се и распала идеја, облик, чак и сама могућност круга, јер је то једини начин да се досегне слобода, које сада нема, ни у друштву ни у појединцу.

*

Од појаве *Сайуџника* прошао је готово читав један век, а чудесно Исидорино „цвеће изникло из мастионице“¹³ не само да није усахло, већ се стално богатило новим бојама. И срећом, увек је било понеких очију које су то умеле да виде. Коначно, где год да изникне и какав год да је, цвет је – цвет.

¹ Јован Скерлић рођен је 1877. године, умро 1914. (у 37. години живота); Исидора Секулић живела је од 1877. до 1958. године.

² Вида Огњеновић ауторка је драме *Како је далеко од човека до човека*, а односом Исидоре и Скерлића бави се и у својој књизи

Путовање у путопис (Зрењанин: Градска народна библиотека, 2004). Исидора је главна јунакиња романа Лауре Барне *Моја последња главобоља* (Београд: Завод за уџбенике, 2008) и новеле Љиљане Ђурђић „Исидора, једна могућна прича“ у збирци *Сви на крају кажу мама* (Зрењанин: Агора, 2009).

³ Видети Исидорин предговор другом издању *Писама из Норвешке* (И. Секулић, „Врста уводне речи, о закону равнотеже, о контрастима у људима, о национализму, о судбини једне књиге“ у: *Писама из Норвешке и друји путописи*, приредили Зоран Глушчевић, Марица Јосимчевић, Сабрана дела Исидоре Секулић, књига 4, Нови Сад: Stylos, 2004, 9-27). Ту Исидора, између осталог, пише: „Све започето мора се, раније или касније, дочети. Све се плаћа, плаћамо ми, и плаћа се нама. У гроб стигне човеку дочетак [завршетак, заслуга, казна; космичка равнотежа, прим. С. Б.] ... Закон равнотеже, међутим, није контрола од данас до сутра у нашој касаби и нашој мали, не зна за хришћанска опраштања и нехришћанске протекције. Закон равнотеже је з а к о н, неумољива сила реда. Ни награде ни казне, него: све започето се мора дочети. Човек мора воleti врховни ред; тај ред живи у њему као савест. Ред у свету тражи, за све, момент кад ће оно што се дешавало стати, смирити се, дозрети, лећи у равнотежу и мир, и бити заборављено. Тацит каже да човек тешко заборавља, ћути и не заборавља. Човек, да, сакрије се иза ћутања и памти; то је човечно; али закон равнотеже спрема заборав, мир.” (12)

⁴ Видети: Јован Скерлић, „Две женске књиге“ (1913), у: *Друји о Исидори*, приредили Зоран Глушчевић, Марица Јосимчевић, Сабрана дела Исидоре Секулић, књига 15, Нови Сад: Stylos, 2004, 175.

⁵ И. Секулић, „Врста уводне речи, о закону равнотеже, о контрастима у људима, о национализму, о судбини једне књиге“, 17, 18.

⁶ Ј. Скерлић, *нав. дело*, 182, 183.

⁷ О овоме видети: Марко Недић, „Модерни српски писци првих деценија 20. века у виђењу Исидоре Секулић (Милутин Ускоковић и Вељко Петровић)“, у: *Друји о Исидори*, Нови Сад, 2004, 371-391. У том тексту Недић на једном месту каже: „И Исидора Секулић је, као и многи други српски писци прве половине 20. века, у којој су се дешавале неке од најрадикалнијих промена кроз које је пролазила новија српска књижевност, сасвим спонтано, а понекад и програмски остваривала своју визију књижевности у непосредној кореспонденцији са еволутивним потребама и унутрашњим развојним захтевима српске књижевне уметности првих деценија 20. века.“ (373) Видети и текст Бојане Стојановић-Пантовић „*Сапушници* Исидоре Секулић и експресионистички духовни простор“, у: (*Исто*, 275-288), у коме ауторка, између осталог, констатује како „*Сапушници* могу представљати угаони камен модерне српске прозе, и то оне која ће се обликовати непосредно после Првог светског рата, посебно у текстовима Милоша Црњанског, Станислава Винавера, Станислава Кракова, Растка Петровића, Драгише Васића и других аутора чија се проза означава експресионистичком.“ (277)

⁸ „Only themselves understand themselves / and the like of themselves / As

soul only understend souls.“ (Walt Whitman: *Perfections*), преузето из: *Писма из Норвешке и дрући џуџојиси*, Нови Сад, 2004, 88.

⁹ Наравно, за потпун читалачки доживљај није неопходно књижевноисторијско предзнање и/или упознавање са критичком рецепцијом Исидориног прозног првенца. (Синтагме које су у реченици обележене наводницима преузете су из Матошевог, Манојловићевог и Дучићевог приказа Исидорине књиге. Видети: Антун Густав Матош, „Плес ријечи“, у: *Есеји*, приредио Бранко Пеић, Београд: Нолит, 1965, 221-232; Тодор Манојловић, „Исидора Секулић: *Сајушници*“ и Јован Дучић, „Исидора Секулић“ у: *Дрући о Исидори*, Нови Сад, 2004, 192-208)

¹⁰ Ово је тачно изразио Тодор Манојловић: „Исидора Секулићева даје нам у својој књизи збирку сопствених душевних портрета – или би било тачније рећи: душевних пејзажа. Јер поред све свесности и непосредности, има у њима нечег необележљиво чеднога, неке пантеистички благе распољености и везе с природом, у којој песникиња огледа саму себе, која јој је симбол њених осећања и расположења; нечег што више подсећа на нежне линије и тонове деликатних заматљених пејзажа него на јасну и пластичну стварност људских ликова. Дакле, душевни пејзажи, по нијанси различни и одвојени, али у основном тону сви слични и сродни. Нема у њима наглих контраста, напрасних промена боја и светлости, него их све спаја једна општа и иста атмосфера, као неки бисерасто сив вео кроз који се боје преливају и постојају блеђе и немамтеријалне, као кроз сузу. Кроз сиви вео бескрајне шупе и чежње леда и слика Исидора Секулићева своју душу и стољашњи свети, животи у којем за њене очи нејриметно ишчезавају границе и настаје једна кобна и шраична хармонија. Иста ограниченост, недостижност, иста свирепа фаталност влада свугде, споља као изнутра, оно исто велико, вечито Узалуд о које се раскрвљују наше главе и наша срца – и које нас на крају немилостиво и глупачки убија, са свим нашим мислима и чежњама, као најбеднију стоку.“ (Т. Манојловић, *нав. дело*, 193, подвукла С. Б.)

¹¹ Зато ће Матош закључити да „та главобоља није тако страшна, кад пацијентка може биљежити (седамнаест страница!) све њене фазе“. У томе он види „стилску оригиналност [која] је присиљена, форсирана.“ (А. Г. Матош, *нав. дело*, 226) Највише у вези са овим записом Скерлић ће рећи: „Све то психологисање је занимљиво када иде у малим и сварљивим дозама, али најзад почиње замарати то дуго причање само о себи и ни о чему другом. Нико на свету није толико занимљив да на двеста страна прича само о себи и да седамнаест страна ситнога текста посвети једној својој главобољи.“ (Ј. Скерлић, *нав. дело*, 178)

¹² Стога не чуди што је Скерлићу „одвећ трансцендентални Круг“ изгледао „с ону страну разума“ (Ј. Скерлић, *нав. дело*, 184), док Бојана Стојановић-Пантовић тврди да је „цртица жКруг‘ једна од најбољих у српској књижевности 20. века.“ (Б. Стојановић-Пантовић, *нав. дело*, 282)

¹³ Скерлић је и тако описао ову прозу.

Петар Кочић

ЈЕЛИКЕ И ОМОРИКЕ

Са чистог, блиставог неба просипа се жива, треперава, весела свјетлост.

Мирише дријеговац, то рано, дрјеговно, планинско цвеће. По влажним пропланцима зелени се задовољни, кочопераста кукуријек, а са сувих присојних камењака измеђ спржене, труле бујади почињу се плавити миришљаве љубичице.

Птице слађано и складно цвркућу, и дрхћући у њежном, раздраганом узбуђењу, прелијећу с гране на грану. Кроз чађаве комјенове тихано шуми дим, и весело, лагано се повија кроз танки, бледуњава свијетли прољетни ваздух, губећи се у тужној, леденој модрини јелове шуме, што се поносито наднијела над селом.

Укочено, скамењено, величанствено дижу се јелике и оморице кроз ведру, насмијану свјетлост. Нешто су тужне, замишљене. Све се радује ускрсом, уздрхталом животу, а оне? Њима је све једнако; и прољеће, и лето, и јесен, и зима. Оне су увијек хладне, суморне, тужне, јер, – срце пишти, нико га не чује; сузе теку, нико их не види.

Кад их год погледам, дође ми тешко. Зашто је природа према њима, према мојим милим и драгим јеликама и оморицама тако немилостива срца била?

Јелике моје и оморице, и ја се више ничему не надам; и мој је живот као и ваш пун њежне, дубоке чежње; али – срце пишти, нико га не чује, сузе теку, нико их не види.

Ваше оштре, шиљасте бодље, то су следењене сузе, – добро ја то знам! – а њихова зелена боја, то је чежња за вјечито зеленим прољећем, које нам неће никада доћи!...

Срца пиште, нико их не чује; сузе теку, нико их не види.

ЈАЈЦЕ

Кад сам год пролазио кроз овај пријестони град наших заборављених, несрећних владара, увијек су ме обузимали ледени трнци и чудновата дрхтава језа. Ненадно и несвијесно сав бих задрхтао од непојмљива страха, суморности и туге, која вјечито лебди и обавија ову камену и нијему пријестоницу минуле босанске снаге и моћи.

Висока, четвртаста и очађела кула светог Луке, што се оштро диже између ниских кућица, прибијених уза стрму страну; огромни и у трави обрасли градски бедеми са осутим, проваљеним зидинама; мрачне, влажне, студене катакомбе и поцрњеле куле, гдје су некад мучени и издисали непослушни поданици и смјели завјереници, са исушеним и испијеним човјечијим костима и дебелим, гвозденим синџирима, – све то носи на себи печат, тежак, претежак печат чамотиње, суморности и скамењене туге, која мирише на нешто давно, предавно минуло, пропало и сурвано.

Јајце је вјечито, било прољеће, било лјето, била јесен или зима, тужно, туробно и мрачно. Нигдје ведро и насмијана лица, нигдје жива и ватрена хода и корака. Овај свијет што промиче кроз ове тијесне, кривудава и прљаве улице, тих је, миран, сталожен, без живота и узбудљивости. Све се креће лијено, тромо, изнемогло, тужно. Покрај мене пролазе, промичу уморно и сломљено младе и плаве Шокице у црним, атласким димијама, и црно свијетлим шамијама, пуних, бјеличастих образа, крупних, плавих и необично тужних очију са притињеним сјајем. Све су лијепе, али вајме! то је она ледена, тужна љепота без ватре и заноса. Све на њима опомиње на непреболну тугу и вјечито, суморно кајање. У истину, чини ми се да ову стару и изнемоглу пријестоницу наших владалаца тишти некаква тешка, немила туробност и сграшно проклетство минулих, са'рањених покољења.

И ја увијек побјегнем из овог суморног града, што потајно и невидљиво тугује и цвили за нечим, на Пливин водопад, да тамо слушам урнебесно хуктање и шумљење дивље, необуздане Пливе, како урличе и јауче, падајући

низ излокане, проваљене и растргате гудуре. Страшно је то хуктање и шумљење! Сад је тужно и жалобитно, да човјека срце од туге заболи, сад опет силно, бијесно и снажно као снага и сила босанских несрећних краљева и банова.

Сјео сам на шупљикаву, овлажену седру, па слушам уједначено, бијесно шумљење и гледам пјенушаво и као млијеко бијело скакање подивљале Пливе. Сунце је на смирају. Само још на тавним овршцима јелове шуме трепери блиједомодра свјетлост од уздрхталих зрака са западног неба. Од отворено плаве боје тихано се прелијева планинско небо у изблијеђели, вечерњи сјај. Сунце се лагано спушта иза мрачистих брда око Јајца, а на другој страни све се више и више уздиже округли, црвени мјесец, пробијајући се кроз танку бљедуњаву, небеску модрину. У тренутку се облише дебели млазеви страховитог водопада као крв црвеном свјетлошћу. Ја сав задрхтах и стресох се. У страховном шумљењу разлијегао се као јаук лелек и шкргут зуба, а око мене је све заударало на студену влагу и на гњило, спарено људско месо!

ПЈЕСМА МЛАДОСТИ

Да ли је ово, друже, што ћу ти сад рећи, била јава или сан, не знам. Али знам да се скоро догодило, и да се догодило под позну, дубоку јесен на једном планинском друму.

Киша је почела негдје око поноћи падати. Загријан освјежавном топлином чистог, миришљавог кревета, слушао сам у дрхтавој раздраганости како капљице шуште и роморе по крову, док се убрзо не стадоше слијевати у тешким, дебелим млазевима кроз зарђале олуке, пљуштећи уједначено по земљи на неколико мјеста. Кроз то тајанствено, једначито слијевање и меко шумљење чинило ми се да брује негдје далеко, предалеко дрхтави звуци, ширећи се и изумирући у мрачној, кишовитој ноћи, којом потресаху кадикад немирни, планински вјетрови. Уљуљкан тим чудноватим ноћним шумљењем, брзо сам заспао.

Сјутрадан, кад сам се пробудио, било је натмурено, облачно и кишно вријеме. Планине су биле нијеме, изумрле, умотане у магли.

Изишао сам пред хан на друм. Једна кола протрчаше друмом, па се за тили час изгубише у магли. Кроз маглу је допирао до мене само још звекет звонцади с коња, непрекидан колским зврјањем.

Покрај мене пролазе људи, намрштени, мрачни у лицу и као нешто предубоко замшљени и забринуте. Све је на њима ледено, укочено, без живота. Корак тежак, тетурав, сметен и као непоуздан; очи без сјаја и живота; руке малаксало спустили низа се, па тако нијемо и хладно промичу покрај мене у хан.

Магла на све стране, стоји, не креће се, не подрхтава. Све се бијаше око друма притајило и као утонуло у страховно, дубоко ћутање, док из даљине не одјекну пјесма:

Расцвјет'о се ђул у башти,
Милодув се размирис'о –
Дођи, драги, очи моје,
Да ти гризем б'јело грло,
Да ти пијем црне очи,

Да пресвиснем у љубљењу,
У љубљењу и грљењу!

Пјесма ова пјевана је болно, у некаквом заносном, необузданом одушевљењу са врелим и пригушеним прекидима, а глас је био мек, женски, али промукао, изнемогао и као полупијан.

О, како ми ова пјесма дође драга и позната! О, како ме снажно и болно гану и потресе! Кад сам ја морао чути први пут ову пјесму? Добро се сјећам да су се те њезине ватрене и вреле ријечи некада са бучним шумом слиле у моју душу и ту се дубоко, предубоко упиле! Али кад? Дали оне ведре планинске ноћи кад сам, као занијет, лутао кроз свијетлу и млаку мјесечину, дрхћући, стрепећи и жудећи за нечим, чему имена још не знадох?

Укочен и занесен до дна душе овом пјесмом, нијемо сам зурио у суром маглу, док покрај мене не звркнуше кола

бијела као снијег, са бијелим, упрегнутим коњима.

Друже, да ли је ово био сан или јава, не знам! – Са кола слетје високо женско чељаде, врело и задихано у бјелини, крупних грахорастих очију, које су биле влажне и помућене. На њој бијаше све ново, бијело, чисто и миришљаво. На пуним њедрима, која су већ почела сахнути, стајала је прибодена велика јесенска ружа са потрганим увелим лишћем. Приђе ми, те се нијемо, без ријечи руко-васмо. Овда она жалобитно, пригушено прошапта:

– Ја сам младост твоја, некад бурна и снажна као планински вихор, некад ведро и насмијана као жива планинска свјетлост, а мека и слатка као освјежавна планинска мјесечина. Јест, ја сам младост твоја...

Дошла сам да се на овом страховитом горском друму опростим с тобом, јер смо се овдје и први пут састали.

Ми се обоје заплакасмо, и, гушећи се у сузама, извртали смо чашу иза чаше, што нам их је налијевало једно вижљасто и црпурасто дјевојче са вјечитим осмјехом на танким, руменим уснама.

Младост је моја полагано издисала на мом крилу, а са њених пуних и расцвјеталих груди ширио се опојан мирис просута, увела цвијећа и проливеденог, погребног вина. Напољу је вјетар јаукао, погонећи пред собом огромне праменове поцијепане магле и звиждећи по укоченим крововима, који су језовито и болно шкрипљели, а њихова потмула, немила шкрипа потресала је с болом моје срце и запрепашћену душу.

Младост је моја, вајме, издахнула! Али се мени још чинило да из мртвих груди допиру пригушени и у јецању њени врели звуци:

Да пресвиснем у љубљењу,
У љубљењу и грљењу!

И те су се ријечи и даље разлијегале све слабије и изнемоглије; и вихор је и даље тужно урликао, све бјешње и силније, цијепалући у милионе праменова суру, јесенску магу, а ја сам нијемо стајао, без суза у очима, држећи миришљаву воштану свијећу над мртвим тијелом младости своје.

Наташа Раденковић

ПЕТАР КОЧИЋ ИЗМЕЂУ СИМБОЛИЗМА
И ИМПРЕСИОНИЗМА

(Петар Кочић, *Сабрана дјела: 2*, Бесједа, Бања Лука,
2002)

Српски реализам обухвата временски период од пола века. Због своје обимности и дужине немогуће је очекивати јединственост поетских карактеристика. Уметнички правци мењају ток свог кретања, међусобно се мешају, стварају нове стилове, формације и правце. Почевши од бидермајерског реализма, преко фолклорног и варијанте хумористично-сатиричног реализма, крајем деветнаестог и првих година двадесетог века у српској књижевности јавља се дезинтеграциони реализам¹ или, како га већина књижевних критичара и теоретичара назива, модерни реализам. Дезинтеграција, тј. разједињавање², реализма започиње уношењем елемената нових књижевно-уметничких праваца. Писци модерног реализма ставарају под утицајем парнасизма, натурализма, импресионизма, а видљиви су и први знаци симболизма.

„Реализам (...) је једна хибридна појава, у којој књижевност, усвајајући неке главне поставке критичког реализма, знатно модификује те поставке спајањем и уједињавањем постреалистичких стилских црта са цртама модерне књижевности двадесетог века³“.

Проза епохе симболизма означена је као модерни реализам, а њени носиоци названи лирски реалисти.⁴ Један од представника те модерне прозе⁵ је/сте писац пореклом из Босне, Петар Кочић. Његове приповетке спадају у репрезентативна дела српског симболизма почетком двадесетог века.⁶ Заступљен у многим антологијама и историјама књижевности попут историја Јована

Скерлића, Јована Деретић, Предрага Палавестре, представник је оног слоја писаца којима је запала улога обнове тзв. завичајне уметности настале под утицајем немачког књижевног покрета *heimatkunst*. Враћање националним коренима, величање домаћег језика, борбеност и ироничност босанског књижевника школованог у иностранству, неке су од основних карактеристика Кочићевог стваралаштва на које указују књижевници попут Исидоре Секулић, Јована Дучића, Бранка Лазаревића. Његова лирска проза, о којој ће у овом раду бити речи, налази веома мало простора у српској књижевној критици.

Доминантни песимизам не произилази само из незадовољства историјском и политичком ситуацијом у којој су се нашли Кочићеви савременици. Он га користи као реквизит симболистичког правца, док пејзажи настају под утицајем поетике импресионизма. Његову лирску прозу сачињава контраст реалија, слика објективног света и идеалија, слика симболичног света. Рационалистичка и емоционалистичка естетика распоређена је у четири концентрична круга⁷: програмске песме у прози (*Молишва*), надахнута алегоријска слика (*Пјесма младости*), апологија бола (*Жалобитина пјесма*), поетске прозе у којима је изражен социјални бунт (*Тежак* и *Кмет*). Лајтмотиви епохе у којој стварају писци с почетка двадесетог века, као што су бол, сећања, неостварена љубав, аналитички и синтетички пејзажи, делови инкорпорираних народних лирских песама, рефрени – налазе места и у приповеткама овог лирског реалисте.

Кочићева лирска проза⁸ није само субјективно осећање проткано кроз често испрекидане фабуларне нити. То је уједно и проза обилата симболистичким и импресионистичким мотивима и симболима. Заснива се на неразвијеној фабули, причи о сусрету са неким или нечим, пишчевом личној ставу и погледу испуњеним исповешћу тренутних расположења.⁹ У кочићевској прози веома је битно коме се приповедач обраћа. Да ли се у моно-

лошком виду обраћа себи (*Пјесма младости*), другу, брату, природи, неименованом сроднику или богу.

Утицај симболизма пре свега проналазимо у симболима природе, боја, људи. Често су присутни као лирски наговештаји, алузије или сугестије. Симболи природе се могу поделити на симболику природних појава, биља, пејзажа. Лајтмотив тајанствености и недокучивости судбине Кочић уводи појавом магле. Магла је неодређени простор у коме се људи, људске жеље и снови губе и нестају. Растакање жеља и нада младе девојке Марушке писац приказује у приповетци *Кроз маћу*. У њеној души је хладна, сива магла. Синестезијом визуелног и звуковоног ефекта постиже се тескоба и осећај страшне изгубљености и неизвесности.

„Изнад нас се стаде магла комјешати и све силније шумети. Шуми магла. Вјетар све оштрији, студенији, провлачи се испод магле и обузима нас све већом, оштријом студени¹⁰⁷”.

Магла је често одраз пишчеве душе.

„Око мене магла, свукуд магла, ледена, влажна магла! Мрак у души, мрак у срцу, мрак и недогледана јад и невоља на све стране¹¹⁴“ (*У маћу*)

Песимизам присутан у лирској прози *Кроз маћу* свој бинарноопонетни пар добија приповетком *Кроз светлости* доминацијом оптимизма. Предраг Палавестра истиче да је смењивање оптимизма песимистичним визијама један од утицаја симболистичког стила. Симболистичке мотиве безнадежности, влаге контрастира оптимистичност светлости. Али ни та светлост није топла сунчева већ хладна и избледела месечева. И она буди у писцу успомене, тугу због минулих времена и вечну чежњу. Често своју душу поистовећује са месечевом светлошћу. Само понекад, светлост добија топлину лепих успомена и бива повезана са еротиком и страшћу.

„Он сав задрхта, занесе се у некакву чудновату земљу пуну свјетлости, мириса и зеленила, у земљи све примамљиво шуми, дрхће, стрепи. У том заносу завуче јој

главу у врела, миришљава њедра, загризе снажно зубе, као бијесно пашче, у обло тијело, па од силне, опојне раздраганости зајеца¹²“.*(Кроз свјетлости)*

У пејзажно лирски интонираној приповеци *Јелке и оморике* проналазимо медитативну песничку слику јелки и оморика, у функцији својеврсне оде патњи. Патња се огледа у представи шиљастих бодљи јелки и оморика налик следењеним сузама. Писац се пита:

„Зашто је природа према њима (...) тако немилостива била?¹³“

Симболистички утицај видимо и у сликама планина и планинских врхова, водопада. Монументалистичке идеје огледају се у Кочићевом аугментативном стилу. Планине-дивови симболишу добро, али и понос и претњу. Планинске врхове види као намргођене дивове (*Кроз мајлу*), а водопад који чини река Плива у Јајцу представља једину позитивну и живу ствар одавно умрлог града (*Јајце*).

Анализом симбола присутних у Кочићевој лирској прози неминовно нам пажњу привлачи симболика боја, један од основних медијума симболистичког покрета. Осим сиве боје магле приповеткама доминира жута боја сунца на изласку и месеца. Излазак и залазак сунца у песничковој души изазива осећај туге.

„И кад сунце залази, и кад се изнад модрих планинских овршака полагамо уздижући рађа, увјек га то на нешто подсјети, и њега овлада туга и насртљива, пламена чежња за нечим нејасним и растегљивим као дах“.¹⁴ (*Кроз свјетлости*)

Мало је другачија ситуација са зеленом. Она је боја природе, живота и веселости у којој писац ужива. Насупрот жутој боји туге стоји зелена боја радости и среће. Симболику боја допуњују и бела и црвена. Бела боја у виду симбола чистоте, невиности и пишчеве младости (*Пјесма младости*¹⁵), а црвена слободе (*Јајце*).

Људске фигуре Кочић, такође, користи као симболе. Од громадних фигура босанских сељака присутних у

целокупној његовој прози до фигура девојака које у лирској прози прерастају у чисте симболе. Девојка у белом симболише младост (*Пјесма младости*), ледену и тужну лепоту (*Јајце*), а она облик недара слободу (*Слобода*). Њихове очи, влажне и помућене, симболи су несрећне душе (*Пјесма младости*).

Основно осећање које прожима лисрку прозу Петра Кочића јесте туга и вечита влага. Зато и киша преузима улогу злобних и пакосних суза (*Жалобивна пјесма*). Свет о коме Кочић говори је свет директно зависан од његових емоционалних стања. Асоцијацијом идеја изражених кроз симболе дају се јединствена пишчева осећања.¹⁶

Осим симбола присутни су и контрасти. Контрастира се живот и смрт, младост и старост. У приповеци *Јајце* путем историјске евокације дају се слике града у ранијем периоду и града који се протеже пред приповедачевим очима. Прошлост, иако је време које више не постоји, доживљена је као период живота, док је актуелна слика града доживљена беживотно. У *Пјесми младости* младост у виду девојке¹⁷ умире на рукама приповедача и ослобађа простор старости која долази. И те смрти и нестајања пропраћене су тугом и чежњом.

Симболистичко-неонатуралистички концепт проткан је импресионистичким визијама. Представљање појавног света није дато његовим дословним пресликавањем, већ приказивањем чулних утисака које он изазива.¹⁸ Кочићеве импресионистичке слике, настале под утицајем норвешких писаца и њихових пејзажа, су слике природе премазане дубоком тугом (*Кроз свјетлости*).

„Кочић слика као модерни импресионистички сликар en plein air, под ведрим небом, у треперењу и играма светлости, са преливањима и сенкама“.¹⁹

Присутна је ендопија²⁰ приповедача у природи²¹. Спољашњи описи употпуњени су унутрашњим збивањем. Магла и киша указују на стање његовог живота (*У магли*). Та симболистичко-импресионистичка стилизација допуњена је употребом ономатопеја, синестезија, персо-

нификација чиме се наглашава могућност језика у дочаравању утисака спољног света.

„Околна брда, као мало намргођена, утонула у густу устрепталу тиморину, па као да нешто крупно, радосно шапћу²²“. (*Кроз свјећлост*)

Овакав преображај грубе стварности у поезију говори у прилог тежњи поетских реалиста ка „(...) поступцима опонашања природе и уздизања изнад ње тако да умјетничка слика дјелује јаче и чистије него реални предмет у постојећем свијету“.²³

Петра Кочић, полиграф или полиисторик, је човек више реалности.²⁴ За разлику од његових претходника, стваралаца „класичног“ реализма, он се оријентише на експресивну слику која даје ефекат. Тежећи ка естетском преобразио је елементе грубе стварности у поезију. Стварајући на размеђу епоха тешко га је сврстати у неку од њих. Са једне стране он је реалиста али са друге симболиста и импресиониста. Да не би нарушио класичну форму реалистичког приповедања прибегава мистицизму природе, симболистичком приказивању и импресионистичком осликавању својих осећања. Покушава да музику природе²⁵ и њене боје унесе у своје редове како би дочарао читаоцима свет онако како га види.

¹ Овакву поделу проналазимо у периодизацији српског реализма Драгише Живковића

² Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речника створених речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2006, стр. 323.

³ Драгиша Живковић, *Европски оквири српске књижевности*: 5, Просвета, Београд, 1994, стр. 180.

⁴ Радомир Вучковић, *Модерна српска проза*, Просвета, Београд, 1990, стр. 8.

⁵ Најновије књижевности, како је назива Јован Скерлић.

⁶ Радомир Вучковић, *Модерна српска проза*, Просвета, Београд, 1990, стр. 358.

⁷ Овакву поделу проналазимо у раду *Ауθενнична одбрана чистиоше и љепоше јоворној и књижевној језика* Радомира В. Ивановића, објављеног у зборнику Петар Кочић данас, Академија наука и умјетности републике Српске, Бања Лука, 2009.

- ⁸ Мала прозна форма карактеристична за епоху импресионизма.
- ⁹ Радомир Вучковић, *Модерна српска проза*, Просвета, Београд, 1990, стр. 336.
- ¹⁰ Петар Кочић, *Сабрана дјела*: 2, Бесједа, Бања Лука, 2002, стр. 38.
- ¹¹ Исто, стр. 46.
- ¹² Исто, стр. 44.
- ¹³ Исто, стр. 30.
- ¹⁴ Исто, стр. 40.
- ¹⁵ Велики утицај на настанак ове интимне Кочићеве лирске прозе имао је руски писац Тургенев.
- ¹⁶ Едмунд Вилсон, *Акселов замак или о симболизму*, Култура, Београ, 1964, стр. 19.
- ¹⁷ Приповедач прича своје другу о сну у коме се појављује млада девојка у белом. Путем мотива снова писац уноси лиризацију и субјективизацију у текст.
- ¹⁸ *Речник књижевних термина*, Логос Арт, Београд, 2007, стр. 286.
- ¹⁹ Јован Скерлић, *Писци и књије: 1*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, стр. 139.
- ²⁰ Радомир В. Ивановић, *Ауџентична одбрана чистиоше и љепоше говорнои и књижевнои језика*, у: Петар Кочић данас, Академија наука и умјетности републике Српске, Бања Лука, 2009. стр.148.
- ²¹ У значењу „бити у стварима“ или „згуснути опис“ једна је од карактеристика модерне поетске прозе.
- ²² Петар Кочић, *Сабрана дјела*: 2, Бања Лука, Бесједа 2002, стр. 40.
- ²³ Душан Иванић, *Српски реализам*, Матица српска, Нови Сад, 1996, стр. 48.
- ²⁴ Жак Дуга, *Културни животи у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Клио, Београд, 2007, 145.
- ²⁵ Међу првима је унео штимунг.

Даница Марковић

КРСТ

Једне мрачне новембарске ноћи, непријатељ заузео нашу варош што беше на граници.

Ноћ је била влажна, хладна, магловита. Из ваздуха је сипала нека влага и ледила се по лицу. Све беше у магли...

Непријатељска војска, раздражена, пројурила је кроз варош, са исуканим сабљама, на знојавим и каљавим коњима што су бесно фрктали на крваве ноздрве, и секла је улицом људе, жене, децу, – све, све...

Дућани и куће позатвараше се. Куће се претворише у гробнице, варош у гробље.

Кад влажном, каљавом улицом пројурише коњаници, наши и непријатељски војници, рањени и мртви, остадоше раштркани, овде-онде, са размрсаном главом, пребијеном руком, раздрљени; једни на леђима, раширених руку; други лицем, зароњеним у блато.

Наједанпут, из даљине, зачу се добош, тупо, потмуло, па онда све ближе, ближе, и из густе магле појави се непријатељска пешадија, с напереним пушкама, тромо газећи тешким чизмама по калдрми.

Војници, црни, збијени, као авети, излазе из магле у густим редовима, и, пуцајући у куће и прозоре, иду даље, газећи улицом рањенике што издишу под њиховим тешким чизмама.

По кућама скривени старци, жене, деца, слушајући пуцањ споља, погледају се, уплашени, бледи, неми.

Само на једној великој кући, кад наиђе батаљон, одшкрину се прозор полако, без шума, колико пушчана цев, и плану пушка.

Један непријатељски војник с десног крила, мали, пун, пребледе, заљуља се и, раширивши руке увис, тресну о

калдрму. Крв му покуља на уста и начини велику локву око њега.

Његов друг с леве стране, сав испрскан, обриса рукавом од сурог шињела крв с лица.

Батаљон стаде.

Сви се војници освртоше и погледаше на ону страну одакле се чу пуцањ, па, кад се с прозора разиђе дим, они сви, без команде, подигоше пушке и, нишанећи у прозор, опалише...

Батаљон прође. Добош се чује све тише. Само покатад, издалека, с времена на време зачује се један пуцањ, па онда, као одјек, други, још даље, а за тим загушени гласови, јаук...

За тренутак се све утиша, и улица, кад батаљон прође, остаде пуста.

Рањеници разбацани, изгажени; једни, на улици, усред блата; други, поред кућа, на прагу, пресавијени, згрчени, превијају се од бола, јече, уздишу...

Једна кућа што је непријатељи запалише баца велику румену светлост на улицу. Грете, кров, зидови руше се са ужасним праском.

Изненада, прозори на околним кућама почеше да се отварају полако; на њима се појавише главе бледе, чупаве, гледајући унезверено на пуну улицу, па кад угледаше рањенике испод самих прозора, главе се опет повукоше.

Затим се зачу шкрипа капија што се полако отварају. Из њих излазе старци и жене, унезверени, уплашени, застану један тренутак, ослушну, па полако, на прстима, поред зидова, довуку се до рањеника, погурени, савијени, и, погледајући око себе, пажљиво их подижу и уносе у кућу.

Капије се опет закључаше, прозори позатвараше.

На улици остадоше само мртви и, у мраку, испод велике црне капије, један рањеник. Њега нису видели.

Он је лежао на леђима, гологлав, разбарушен, крвав. Очи му склопљене.

Наједанпут развуче лице, бледо, мршава и отвори очи.
– Мајко... прошапта.

Али тај покрет усана као да му повреди рану. Умуче. Лице му се скупи, збрчка, постаде страшно. Затвори очи и, вијући се под тешким болом као змија, зашкрипа зубима тупо, као да их ломи.

Обнезнани се.

Дуго је лежао непомичан, блед, као мртав. Кад отвори очи, беше му лакше. Само осећа да му је једна нога тешка, веома тешка.

Осећа да су му очи отворене а ништа не види. Боже мој, како је црна ноћ... А где ли је он сад?

У његову мозгу, још непомраченом, створи се, изненада, слика његове мајке, седе, збрчане старице, како га грли на растанку... затим одлазак на границу... дуг, уморан марш,... бој, пуцњава, одступање... Опет је у свом месту, где му је кућа и мајка... можда ће је видети... али непријатељ, разјарен, страشان, јури, пуцајући из пушака и топова на варош... Они је бране јуначки, лудо, али узалуд... гину, падају рањени, мртви, издишу...

Где ли је његова кућа?

Он подиже главу с муком и погледа низ улицу, али брзо склопи очи, јер га засену црвена светлост од запаљене куће.

Покуша да се подигне, али не може. Он се само окрену на леву страну, подупирући се лактовима, али тело својом тежином притеже и он паде на груди.

Постоја неколико тренутака па се онда подиже на руке и поче да пузи, али мало, само мало и снага га издаде.

Кућа догорела. И, без крова, са црним зидовима, почађалим и зажареним гредама, изгледа у ноћи тајанствена.

Рањеник се освети, придиже на руке и погледа. Где ли је сад? Сећа се да се последњи пут борио у самој улици, где је његова кућа, онда кад је пошао да се види са мајком. Сећа се да је био са три друга и да су, изненада, баш кад су били близу, истрчали однекуд непријатељски војници.

Затим је видео како су дигли пушке и, нишанећи у њих, опалили... У исти мах је осетио бол, тренутан, оштар... Видео је како његова два друга посрнуше и онда му се пред очима смрче, замагли и... даље не зна...

Погледа око себе. Нема никог. Где су његови другови? Где му је кућа? Не види.

Улица је светла само пред запаљеном кућом а даље се ништа не види, тамо је мрачно.

Бол је уминуо. Осећа да му је лакше. Поче опет да пузи на коленима. Руке му упадају у блато и крв што је око њега. Шта мари! Само да дође до запаљене куће, па ће га ко, можда, наћи и однети до куће. Ала ће се обрадовати његова мајка кад га види! Али, не, не, неће. Зар кад га угледа овако бледог, рањеног! Али шта мари! Рана није тешка. Мајка ће га излечити. Не осећа више бол, али је јако уморан.

Само напред! Ах, кад би само дошао до оне светлости!... Откуд та светлост? Гле, то гори кућа. Треба звати у помоћ, викати, а он не може ни да говори, стеже га нешто у грлу.

Он се напреже и, полако, као пуж, одмиче даље.

Ах, боже мој, како је тешко вући се по калдрми! Камење тако боде колена. Руке, влажне, малаксале, једва држе.

Уморан, задихан, још блеђи, довуче се до светлости и клону.

Тишина. Ноћ осваја све дубље. Магла се подигла, а облаци, неми, сури, наднели се над варош.

Рањеник се освести и погледа.

Гле! Ове осветљене куће. Познаде их, боже мој, да ли је могуће! То је његова улица.

Он напреже очи и погледа низ улицу и, наједанпут, његово лице, бледо, измучено, засија од радости...

Ено, ено тамо, до дугачког зида где светлост запаљене куће једва допире, угледа ниску, стару, капију. Он је познаде. Унутра је његова кућица. Можда га мајка већ чека сама, згрчена поред пећи. Прибра последњу снагу и, пузећи, пође средином улице, кроз светлост.

Наједанпут стаде, јер чу иза себе шум и загушене гласове.

Он се осврте, чекајући.

Тежак бат и звекет оружја чу се све ближе.

И, иза њега, из мрака, као сенке, испадоше три непријатељска војника, држећи пушке преко средине.

Рањеник уздрхта.

Војници, уплашени, стадоше кад, усред светлости, на калдрми, опазише човека, војника, погнутог, четвороношке, где унезверено гледа у њих.

Изгледао је страшан.

Рањеник, кад их познаде, брзо окрете главу и, мислећи да га нису опазили, поче да пузи, али војници, прибравши се, потрчаше к њему.

Опколише га.

– Тако ми бога, Петрове, насмеја се један од њих, ома-лен, пун, округао, – нисам се усред окршаја оволико уплашио као сад од овога. Гле, рече, сагињући се и показујући кундаком траг од крви, овај се вуче као пуж. Умало нам не измаче.

Рањеник их погледа мутним, замагљеним очима.

Петров, крупна људина, широких плећа, риђих бркова, црвен у лицу, гурну га ногом.

Рањеник паде на слабину, па онда на леђа, без гласа, дишући само тешко.

Један од њих што беше већ одмакао, грчећи се од зима, довикну им набусито:

– Та убите га једанпут, па да идемо. Мртав сам уморан.

Петров подиже пушку и упре рањенику цев у груди, али, у том тренутку, кад хтеде да окине, он застаде. На раздрљеним рањениковим грудима опази мали, златан крст. Петров клече, издиже му главу и скиде крст.

Онда се подиже. Његово лице насмејано, светлих очију, изгледаше гадно, животињско.

Намигну на оног друга и, држећи пушку међ коленима, обеси крст себи о врат.

Рањеник отвори очи и погледа у Петрова а на трепавицама му засијаше сузе.

– Сутра ћемо га поделити – а, друже? рече онај други.

Петров не одговори, него наслони цев рањенику на груди и опали.

Рањеник се стресе и издахну...

Утрну и последњи пламен на запаљеној кући.

Све притиште мрак...

Три непријатељска војника пођоше даље поред једног дугачког зида.

– До ђавола! рече Петров и стаде, ова проклета улица као да води у пакао. Ја нећу даље, уморан сам.

– Онда да се разиђемо и потражимо где преноћишта, рече Иванов, па сутра да се нађемо и попијемо тај крст.

Петров се намршти.

– Добро, рече.

Кад Иванов са другом оде, Петров погледа око себе. Нигде никог. Куће стоје неме, мрачне. Нигде се не види светлост. Где да се склони?...

Он пође поред зида па, кад наиђе на стару ниску капију, стаде. Можда ће се у овом дворишту моћи где да склони.

Он гурну капију и уђе.

Изненада, у дну дворишта, у мраку, угледа слабу светлост.

Петров пође тамо полако, на прстима, држећи наперену пушку.

То је био мали, осветљен прозор на ниској кући.

Војник застаде и погледа унаоколо.

Ноћ. Тишина...

Он приђе прозору тихо, без шума, нагну се и погледа унутра.

На поду, крај пећи, згрчена, пресамићена, седи старица погнуте главе, обгрливши сувим, жилавим рукама своја колена. Изнад збрчког чела, испод мараме, вири јој замршено прамење косе.

У тренутку кад Петров погледа унутра, старица, не опазивши га, беше упрла очи у пећ, и, не трепћући, клатила се, мичући непрестано устима.

Војник се одмаче од прозора, приђе вратима, одгурну их и уђе.

Хладан, свеж ваздух јурну у собу. Пламен на свећи запири, повијајући се на противну страну.

Старица, окренута леђима, на лупу врата, осврте се, па, видевши пред собом војника, онако изненађена, збуњена, мислећи да је то њен син, нагло скочи, полете Петрову, загрли га и, кроз сузе, загушеним гласом повика:

– Сине, сине мој...

Војник је одгурну.

Не разумејући њен говор, помисли да је пијана и дође му смешно.

Он се насмеја крупним, промуклим гласом.

Петров, одвикао да за ово шест месеци ратовања чује благе и нежне речи, а навикнут да слуша само заповести и грдњу грубих подофицира, да трпи зиму, умор, глад, жеђ, Петров беше суров.

Старица га погледа у лице па, познавши да то није њен син, она, разочарана, клонула, уздахну.

Постоја један тренутак замишљена, не мичући се. Затим се окрену Петрову:

– Опрости, дете моје, ја сам стара, скоро и не видим. А ти си војник као и мој син, па сам се пре варила. Ја га непрестано очекујем. Кажу да су се већ сви наши вратили... Него, ти си уморан, чекај...

Она довуче до пећи велику столицу.

– Седи, дете моје, седи. Угреј се, одмори се. Петров седе, уздахнувши дубоко, и, савладан, уморан, склопи очи.

Старица и не знајући да је то непријатељски војник, седе поред њега на патос, опет обгрли колена па, клатећи се, поче нешто полако за себе да говори...

Изненада, Петров, тргнут из сна, скочи и, трже сабљу, али кад отвори очи и виде где је, он сањиво протрља очи па, поводећи се, приђе столу и узе свећу.

Старица се сети да хоће да легне. Она устаде и приђе Петрову.

Наједанпут пребледе и испружи напред суве, жилаве руке, дохвати крст што је висио на његовим грудима, загледа, па кад га познаде, поче да га љуби силно, страшно, не проговоривши ни једну реч.

Петров јој отрже крст, па збуњен, не разумевајући шта хоће, уплашен да није полудела, одгурну је.

Старица се задржа на столици, дишући споро, тешко, као да хоће да издане. Нешто је стеже у грлу, па не могаде да проговори.

Наједаред, као да јој пада терет с груди, она зајеца, заплака гласно, силно, па, окренувши Петрову своје жуто, уплакано, збрчкано лице, гушећи се од суза, проговори:

– Мој... син! Кажи где ми је син! Она склопи руке.

Петров, не разумејући шта га пита, слеже раменима па онда, више за себе, рече:

– Хтела би да јој поклоним. А Иванов? Не могу, не могу!

Старица га слуша нетремице као да га разуме.

– Истина, и ми смо га лако добили, рече Петров па, да би јој то показао, он подиже пушку, нанишани у патос и, уместо пуцња, лупи ногом; затим клече и показа, рукама кроз ваздух, како је убијеном скинуо крст с врата и себи га обесио.

Он се подиже и погледа старицу али уплашен устукну. Она, пратећи сваки његов покрет, не знаде у почетку шта јој показује; али кад чу туђ говор, кога она не разумеде, кад виде како он напери пушку, па, показујући, опали, а затим како скиде и себи обеси крст, њој, наједанпут, сену страшна мисао од које јој свест помрча.

Она скочи. Лице јој помодре, искриви се, постаде страшно; очи одскочише из шупљина. Она рашири руке и, промукло, као да је нешто стеже у грлу, врисну и сруши се на под.

Петров испусти пушку, па, блед, уплашен, поче да зве-ра око себе.

Наједанпут, тренутно, једна мисао, као куршум, зари му се у мозак...

Он се сети нечега и задрхта... Затим, брзо, уздрхталим рукама, откиде крст и баци га на сто, дохвати пушку, па, не гледајући у старицу, отвори врата и, оставивши их широм отворена, побеже у хладну, влажну ноћ...

(„Покрет“, 15. IV 1902)

ДОЗИВ НЕЧАСТИВОГ

Рат ме је бацио у паланку и остадох тамо седам година. Чине ми се тих седам година као заточење. Па ипак, никад не осетих живот тако интензивно као у паланци за време окупације. Никад немадох прилике да упознам људе као онде онда. У мирно доба никад се нису прилике ни околности стекле тако да се приближим људима као за време рата и да дођем у додир с толико много и с толико различитих личности. Тада ми се и људи и жене приказали у правој боји и пуној светлости. Рат је био највиша школа моја а несумњиво и општа. Познала сам много истините племенитости, али сам исто тако запазила да је многим племенитим подвизима побуда корист. И колико подлости, колико гнусне незахвалности! Каква тековина искуства! За време окупације све је био доживљај и откриће.

Но после...

Кад прође прва бура од одушевљења, кад одахнусмо од ига, поче убиствено дејство паланке. У Београду живи свет како хоће, али у паланци то није могуће, нарочито после рата, кад је човек морао силом околности и многоструких потреба и нерегуларности живота да долази у додир с многим људима. Никакав однос не одговара уобичајеном изразу „кулук“, колико друштвене обавезе у паланци. Тамо никад нисте своји. Походе почну у седам ујутру а свршавају се у девет увече. Каква добромислена суседа нађе се у послу да вам упадне у кућу док сте у постељи још, да осматра како у то доба изгледа и по собама и у кујни. Та иста или друга, не пита вас за расположење и наме-

ре – она има у виду само своје расположење и намере – појављује се зарана после подне, вртећи у рукама дугачку чарапу да све искре бију из игала. Авај! Збогом књиго, збогом започета песмо: брже боље купим хартије и склањам док се она пење уз степенице. И онда настане дуго препричавање свих паланачких пакости, смицалица и оговарања, актуелних и прошлих, овдашњих и из свих могућих паланака, кроз које је параграф за премештај по потреби службе провео госпођу с чарапом.

Могла би се написати дебела књига о госпођи Драги, капетаници из К. која је оживљавала разговоре моје суседе. Какви маневри, каква рафинираност, каква стратегија у свим учинима те госпође! Многа жена високе културе имала би чим да се поучи од те мале паланачке госпође. И моја суседа причала ми је многе њене епизоде као скандализујући се и жигосући њено понашање, а у истини – осетила сам то својим непогрешивим чулом – кроз њено причање пробијало је одушевљење и давало печат култа за ову тако окретну и умешну госпођу, која је познавала људе и њихову слабост.

Други пут могли сте од какве друге суседе да чујете ово: како је један човек, који је себи наменио велику историјску улогу, оперисао са околином и каквим се средствима служио да спроведе своје намере. Он је себи ставио у задатак – у вези са својом историјском улогом – да за време окупације мотри на понашање истакнутијих госпођа. И, једанпут, из шуме, крај друма опази једну од њих с аустријским подофициром на колима. Аустријанац је био обгрлио госпођу и чврсто је држао уза се. Наш човек из шуме већ је слушао многе рђаве гласове о владању ове госпође и сад се и сам уверио да ту има много истине. Њенога мужа добро је познавао и лепо с њим живео и ово што је видео оставило је веома мучан утисак на њега. Кад се после састајао с грађанима, причао им је шта је видео, бунио се и претио, да ће, чим јој муж дође, да му исприча све шта је чуо и шта је видео. Но кад муж дође, он му оде и исприча како се госпођа за време окупације намучила,

како је била прогоњена, како му је било веома жао што није могао да јој помогне. Једном приликом, вели, могао јој се наћи а она то није ни видела, ни знала: видео је из шуме са Аустријанцем на колима, и бојећи се за њену безбедност, пратио је с друговима целим путем, докле год га је шума штитила од погледа, да би јој се нашао, ако би Аустријанац био насртљив према њој. Сама госпођа о којој је реч, препричавала је ово, знајући и шта је чинила и шта се све о њој причало и како јој је с много страна прећено, као и од стране овог човека. За њу је била велика сатисфакција овакав поступак човека од којег је она дрхтала. Њено препричавање било је безочност, ликовање, натирање рена целој околини, али и особита илустрација онога карактера и односа у паланци. Њен муж је човек необично самољубив и амбициозан, човек, који воли своју породицу и полаже на углед дома, необично осетљив и осветољубив, а носилац историјске мисије у свом делу није био без пеге. Неби, дакле, било пробитачно дирнути у живац онако честољубивог и осетљивог човека (који је уз то био човек од закона), који је одмах по доласку заузео одлучан и одбрамбени став у погледу на своју жену, о чијем је владању, веле, чуо још у иностранству. И тужилац постаје заступник и приказује госпођу као жртву, који је у једној прилици могао и хтео бити од користи, по цену крупних последица.

Показало се доцније да му је овај подвиг ваљао, јер га је госпођин муж одбранио по једној оптужби, која је била у вези с његовом историјском улогом, а међутим садржава дело које подлеже најобичнијем кривичном закону. Тако се потврдило да народна мудрост „рука руку мије а образ обадве“ садржи безочни софизам.

Један случај, који је мене додирнуо врло лепо, илуструје паланачку слику, а мени је, што сам се држала далеко од сплетака и оговарања, коначно огадио паланку.

Једна попаланчена Београђанка, чији је муж био немаран а она то кроз низ година и с много такта и трпељивости подносила, спроводећи једном своје ратно лукавство,

послужила се мојим именом. Било да је имала неку сумњу или уверење, или да јој ко што дошануо, хтела је најновијој наклоности свога мужа да стави до знања да је обавештена о њиховом односу. Али госпођа Београђанка је жена која не воли сукобе, а поред тога жели изнад свега добре ужине, излете и гозбе. Госпођа супарница, међутим, има прекрасан виноград па разуме се и дивну бербу и изврсно вино. И ова прва нађе начин да „вуци буду сити и овце на броју“: каже госпођи која је у питању, с револтом као не верујући у ту могућност да сам ја причала, како је њен муж полазећи за Београд, сврнуо у виноград речене госпође, и да је ту... да значи деликт, прва госпођа употреби један израз, који, надам се, никад неће добити приступ у литературу.

Осумњичена госпођа била је крајње изненађена и изјави одлучно да у то не може да верује. Али је она прва и даље упорно тврдила, јер глас је чинило веродостојним што је потицао од мене, која сам била далеко од тога да водим рачуна о појединим односима, а још даље од тога да протурам гласове о њима.

Иако се „тактична“ госпођа огрешила о истину, иако је на тај начин мене оклеветала, то није имало значаја, јер најзад, скорих дана, требало је да ја отпутујем коначно за Београд, а госпођа из винограда остајала је да проведу заједно још дуги низ година и дочекају још многе бербе. Међутим кроз туђа уста казала јој је што јој је на срцу лежало.

И поред ових, оваквих околности, једна од највећих недаћа паланке је велика оскудица послуге. И не знате да ли је теже са служавком или с надничарком. У опхођењу са њима, треба вам много мудрости и увиђавности, или спонтаности, која потиче из блискости природе. Тамо вам надничарка хоће да сте непрестано поред ње, да попијете кафу са њом, да јој причате своје доживљаје или бар да се интересујете за њен живот, намере и све крупне и ситне недаће. А још вам је наклоњенија, ако јој у послу помажете.

Може бити да ово све има неке дубоке човечанске оправданости, али ја нисам имала времена да тако поступа. Зато ми је задуго остало неразјашњено, што су и поред најбољег опхођења, одличне хране, и добрих надница, већином унапред изузетих, оне радије одлазиле мештанкама, трговачким или занатлијским женама.

И тако сам ја у вечној тежњи и вечној немогућности да радим, проживљавала мучне, књижевно оскудне године.

Био је прави празник и успех за мене, кад сам могла да прочитам какву ваљану књигу без прекида и неузнемиравања.

II

Било је пролеће у јеку и позивало је у поље и лепоте околине. Али је мене друга чар везивала за собу: била сам добила „Васкрс богова“ и сва утонула у штиво.

И поред тога што је превод био хрватски, па сам често речи морала по смислу реченице да нагађам, ипак сам осећала велико задовољство које може да пружи синтеза великог талента, високог интелекта и обилне ерудиције као што је дело Мерешковског. Цела књига дубоко ме је импресионирала: све концепције, сва излагања, познавање нарави, интриге, сујевере... али ово последње оставило је особен утисак, и бацило ме у дубоко размишљање. Но једно необјашњиво осећање пробудило је код мене поглавље у коме се описује смрт папе Александра VI. Ево редова Мерешковског.

„Више легенда кружило је у граду поводом смрти Александра VI. Млетачки посланик Марино Сануто, у једном извештају својој влади вели да је папа умирући, угледао једног мајмуна да му се руга, и кад је један кардинал предложио да га ухвате, папа је престрашен узвикнуо: „Lassola, lassola, she il diavolo!“ (Оставите га, оставите га, то је нечастиви!).

Други су причали да је у више махова казао: „Долазим, долазим, но причекај још мало!“ и објашњавали су овако ове речи: У време кад је конклав, који је требало да иза-

бере наследника Иноћентију VIII, био сакупљен, Родриго Борђа будући Александар VI, који му је припадао, закључио је уговор с Ђаволом и продао му своју душу за дванаест година првосвештеничке власти.

Уверавали су, исто тако, да се тачно у тренутку папине смрти појавило седам нечастивих крај његовог узглавља и чим је издахнуо тело му је прешло у распадање, да је крв почела да ври и уста пенушила без престанка. Према обичају, требало је пре него што се погребне римски првосвештеник, служити службе за покој његове душе десет дана узастоце. Али ужас, који је уливао леш понтифа, био је такав да се нико не нађе да служи. Није било око тела ни свеће, ни фењера, ни тамјана, ни чтеца, ни чувара, ни људи да се моле. Тражили су дуго гробаре. Најзад нађоше десет лупежа, од оних људи који су спремни на све за чашу вина. Мртвачки сандук био је сувише мали. Дигоше тада са папине главе тијару с три круне; уместо покроба, покрише га избушеном поњавом и како тако угураше тело ударцима ногу у сандук веома кратак и веома тесан.

Но спокојство се не васпостави чак ни кад папа би укопан: сујевјерни ужас растао је увек међу народом. Многи беху искрено убеђени да Александар VI није умро природном смрћу, но да ће васкрснути, попети се поново на престо и да ће онда настати влада антихриста.“

Питала сам се зашто се у сећању више навраћам на легенде о смрти папиној, него н. пр. „вештичји лет“, који сам за себе чини једно мало ремек дело од великог песничког замаха!...

Једног дана необично сам осећала потребу и била расположена да пишем, а није ми било могуће апсорбованој ситним, свакодневним пословима, и увек спутаваној бригаи и паланачким животом. У мени се подиже вихор незадовољства и општа побуна нађе, као експлозија, израза у речима: О, продала би душу нечастивоме – као папа Александар VI, за дванаест година првосвештеничке власти – само да могу да пишем!

Из каквих се дубина у мени проби овај глас?! Бизарна и неостварљива жеља, али искрена и силна, не празне речи, бачене у ветар, као што чисто бива у мучним ситуацијама.

Тада разумедох утисак што га је оставила легенда на нама. Недоступна тим крупним сујеверима нађох тајну нит своје подсвести са сујеверном фантазијом ренесансе. Моја тежња, која је увек тражила своје остварење, измрцварена већ, пала је у клопку опсењена легендом, и под тим упливом обраћала се мрачном атавизму, који из удаљених столећа тиња у мени, да јој обасја пут остварења ма и пакленом ватром.

Размишљала сам после о томе и испитивала себе, бих ли то учинила, кад би било могуће, тј. кад би нечастиви постојао. И правдала сам свој поступак једном вишом потребом. Папа је продао душу за власт а ја бих за стварање. Понуда је несумњиво била толико различита, колико смо у сваком погледу различите личности папа и ја, и различит дух времена онај и садашњи.

Опет сам проводила дане апсорбована ситницама и беспомоћно слушала ђаскање својих комшиница.

Једног мучног дана – кад ми није било могуће да радим, наиђе комшиница која увек прича о „госпа Драги капетаници“ и с њом њене две сестре, девојке. Не знам којим поводом почеше разговор о „чинима“. Ја сам се на то смејала, али су ме уверавале и наводиле ми многе примере. Средња сестра ми рече:

– Да знате, госпођо, само, нека баба Цака што је вешта, па оде у глуво доба ноћи под ђуприју и намами га на марјаш!

– Кога?

Па нечастивога.

Којешта.

Али верујте: она је хтела да нам то покаже али нисмо смеле.

Ја се замислих и моје трајно незадовољство опет устаде и осети потребу да се изрази.

– Не знам, рекох, и никако не могу да верујем, али кад би могло бити... И онда им испричах легенде везане за смрт папе Александра VI. Завршавајући додадох:

– И ја се сад овде осећам тако да бих продала душу нечастивоме, само да бих могла несметано да радим.

Оне се почеше кикотати; учинило им се то веома смешно. А ја додадох више за себе: „Но како бих ја с њим дошла у додир кад не верујем ни да постоји?!“

Може бити да је прошло три, може бити недеља дана од тог разговора. Био је почетак лета. Не опомињем се да је преко дана било икаквих узрока да ми живци буду узнемирени. У доста високој кући с доксом биле су огромне собе. На соби у којој сам ја спавала било је три прозора: два окренута истоку, један југу. Источни прозор до врата стајао је широм отворен. Ноћ је била млака, без месеца, пуна звезда. Волим ноћи без месеца; онда је прегледна сва лепота неба. На месечини је лепа земља; у ноћи без месеца лепо је небо. Сви су у кући били поспали. Седела сам неко извесно време на прозору, гледајући звезде и дишући свежину ноћи, која је навирала с околних брегова. Била сам спокојна; никаква трансцендентална идеја није реметила мој мир тога часа. И пуних груди озона а очију звезда одох да спавам. Тишина и лепота ноћи су ме испуњавале. Сан поче да ме хвата. Како је било топло руке су ми почивале на покривачу. Из полусклопљених трепавица назирала сам светлуцање звезда, кроз отворен прозор. Сан ме обујми и трепавице се потпуно склопише. Али у томе тренутку једна огромна, тучна, страшна рука спусти се на моју руку. Ни рука Вулкана или његових киклопа не би била онако тешка. Ја се нагло тргох, али не отворих очи истог тренутка – осетих лако колебање. Је ли боље да погледам? Не, сигурно не може бити ништа. Али је сензација била толико стварна, толико силна, толико трајна, да је невероватно било да то може бити чулна обмана.

(И данас имам јасно и свеже сећање на ту сензацију). Ипак не може бити друго до какав израз живчане надражености. Те мисли пројурише мојом свешћу брзином све-

тлости. И ја механички подвукох обе руке под покриваче, па отворих очи. Разуме се никог није било. Напрегох поглед и упрех га у све кутове собе – нигде никог. Ослушнух: чуло се равномерно дисање деце. Чудно! Међутим сензација је била тако оштра и тако импресивна да ме није напуштала. Хтедох да упалим светлост. Не. Хтедох да зовем. Ни то не. Нисам страшљивица и знам да су живци то који су почели да служе новим методима; но ја ћу их укротити.

„Чудновато, мислила сам, овако добити утисак додира, и то какав! Још ми је разумљиво да човек има привиђење, али ово, чудно, чудно! И тек као из неке велике тмине, подиже се и засја једна мисао: ако то буде нечастиви коме сам, без мало, нудила душу? Би ми и смешно, а и као да ме прође лака језа. Будалаштина! И помеша се у мени скепса и слутња. Ако би могло бити „оно“, онда ће се поновити. У сваком случају може се поновити. Би ми неугодно. Хтедох да устанем. Ипак не. Да очекуем хоће ли се поновити. Гледала сам широко отворених очију час у собу, час кроз прозор у звезде држећи руке под покривачем. Хајде да мислим нешто пријатније. И ја почех тражити своја најпријатнија сећања давна и скора. Ишло је мучно. То треба да дође спонтано, а несумњиво и под другим околностима па да обузме дух. Међутим свежина ноћи и умор почеше да ми склапају очи и ја несвесно извукох руку испод покривача. Само што учиних тргох се. Тако се може поновити. Ја подвукох руку и почех дремати. Али чим сан наиђе, ја се тргох. Бојала сам се да заспим. О чудне лудости! Окретох се зиду. Но тада, не знам зашто, почех замишљати како нечастиви може изгледати. Да ли одговара уобичајеној слици: реп, копите, два рошчића? Ко може знати? И ако постоји он има разне облике. Или му их даје људска машта?! Хтедох да одагнам његову слику. Немогуће! У том сасвим јасно осетих с леђа неко тискање, као да неко лежи у постељи покрај мене и намешта се да угодније легне. Без преомишљања отворих очи и окретох се на леву страну. Ничег. Разуме се нема

ничег, али то постаје мучно. Да устанем и да упалим свећу. Не нипошто! Хоћу и овом приликом да огледам своју вољу. Сумње нема то је неурастенија. И ово је један облик море. Но сумња искрсну: а зашто да није „он“? Ко може да докаже да он не постоји? Како су сићушна наша знања и наша искуства! Падоше ми на ум речи Хамлетове:

„Има нечег на небу и на земљи, Хорацио,
О чему ваша мудрост и не сања.“

Потом се сетих да сам давно читала негде, како је неко – заборавила сам ко – записао, да га је једне целе ноћи на лађи нечастиви јашео, и спасао се тек кад је почео да чита: „Да воскреснет бог наш...“

Како би било да и ја читам?

„Да воскреснет бог наш... Да воскреснет бог наш...“
Па после? Не знам. Хајде да спавам. Легнем на леђа и бацам, као обично, руку преко покривача, али је брзо повлачим. Сумња и стрепња ипак су се пробудиле. Спавајмо. Очи се склапају. Али опрезност шапуће: не, ја се трзам. Окрећем се опет зиду, али се у свести одмах јавља слика нечаствог. О невоље! опет: „Да воскреснет бог наш...“, небројено пута. Успевам. Хајде да се спавам. Хвата ме сан. Али се тискање с леђа понавља, само слабије. Окрећем се без бојазни и гледам: ничег! Читам ипак: „Да воскреснет...“ Било што му драго успећу да победим. Смешно, шта друго може бити до неурастенија. Само размишљам како то да се никад није појавила у овом облику.

Сетих се како је једна неурастенична девојчица, сваке ноћи, нарочито лети, кад су врућине, имала привиђење једне жене без главе. Опомињем се да јој се једанпут њена утвара јавила, рано с вечери на Калемегдану, у повеликом друштву. Но то је било скроз болесно дете, а ја сам умела увек да будем господар својих живаца.

Дала сам се у дуга размишљања и за то време, неколико пута механичким покретом, истурала сам руке испод

покривача, и одмах другим инстинктивним враћала их под покривач. Да покушам још једном да спавам, и превр-тох се на десну страну. Но ни помена од сна. Чим се нађох према зиду, одмах почех замишљати изглед нечастивог, но сад као с неким изазивањем. Осећала сам неко поуздање. Да видимо хоће ли се поновити потискивање. Очекивала сам. И најзад осетих, врло слабо, једва приметно тискање. Одмах се окренух на леву страну. Готово посумњах да је осећање било стварно као она два, ранија пута. Могуће да сам, очекујући, уобрази-ла. Али више није било помена од сна. Чекаћу, помислих, зору и петлове; тада се, према гласу сујевере, повлаче зли дуси. Које ли је добра? У тишини чуло се јасно куцање часовника. Не хтедох да гледам. Не може бити зора далеко. Осећала сам да је борба свршена и да напада више бити неће, само је требало да глас петлова објави моју победу. Сан ми се био разбио и ја сам очекивала освет, знајући да ћу онда спокојно заспати.

Размишљала сам: кад би заиста она тешка рука била нечија, зашто се тај неко мени обраћао додиром а не својом појавом мојем погледу?! Зашто ми не упути коју реч, виђен или невиђен?! Да ли би онако изгледала чулна обмана а овако стварност? Но зашто се упуштам у испитивање ове појаве, кад знам да се тиче живаца?! Али ето моји су живци и сад мирни после тога доживљаја, као и пре њега.

Кад бих могла да се забавим неком пријатном мисли, далекој овим сумњама и колебању. Гледала сам звезде које почеше бледети и паде ми на ум један незаборављени егзалтирани дечак, који ме је некад, одавно, упутио у астрономију. Опоменух се његових дугих писама. У једном од њих има ова реченица: „Ја сам Вас довео на праг предсобља бесконачности...“ Ето тражене мисли.

Звезде побледеше сасвим. На хоризонту се указа беличаст, узан руб. Праскозорје. Запеваше петли. „Да воскреснет бог наш...“ Зачу се први, притајени цвркут птица. Земља се будила, моје очи су се склапале. Свежина зоре

струјала је кроз прозор. Подвукох руке под покривач – овога пута од хладноће. Насмејох се онако сањива, како сам нашла за потребно да то утврдим, док се из људске подвести подизала мисао сумње и слутње, формулисане бесмртним стиховима.

„Има много чега на небу и земљи, Хорацио, ...“ које упола прекиде благодатни сан.

(„Мисао“, 1927, књ. 24, св. 177184)

Кристина Стевановић

КРАТКА ПРОЗА ДАНИЦЕ МАРКОВИЋ – ПРИ- ЧА КАО УТОЧИШТЕ И КАО КЛОПКА

Судбина

„Моје познанство с Даницом Марковић датира из 1902. године. С њом ме је упознао мој друг Милутин Чекић. Једног дана ми је рекао да постоји овде у Београду једна млада учитељица која пише добре песме... Приметио сам одмах да су то, и поред местимичне наивности, сасвим друкчији стихови од оних који су наше жене дотле писале. Имали су свој ритам, своју боју, свој тон, звучале су убедљиво, као исповести, и били, како је изгледало, увек инспирисани једним конкретним тренутком интимног живота“ (Пандуровић 1964: 295).

Тако је, захваљујући Сими Пандуровићу, који ће јој помоћи и приликом објављивања прве песничке збирке, анонимна, млада учитељица са Палилуле закорачила у српску књижевност и врло брзо се афирмисала као песникиња. Томе је, поред Даничиног аутентичног талента, допринела позитивна критичка оцена Јована Скерлића у *Српском књижевном гласнику* 1905. године, као место у *Антологији новије српске лирике* Богдана Поповића (1911). Део књижевног Канона постаје и тренутку када јој Јован Скерлић додељује место међу савременим песницима у својој *Историји нове српске књижевности* уз напомену да је Даница Марковић „досада најбоља песникиња у српској књижевности“ (Скерлић 1967: 454). Међутим, Даничин прозни првенац је остао потпуно непримећен.

Своју прву причу „Крст“ Даница Марковић објавила је 1902. године у часопису *Покрећ* који је уређивао Сима Пандуровић. Причу је књижевница потписала иниција-

лом имена и презименом. Након објављивања ове приче Даница Марковић престаје да се бави прозним радом и у потпуности се посвећује писању поезије. Тек након двадесет година, тачније 1927. године, наставља да пише кратку прозу и да је објављује у периодици. Највећи број прича објављен је у *Полиџици* (22); затим у часописима *Мисао* и *Жена и свети* по две приче, и све то у периоду од 1927. до 1932. године. Зашто је Даница Марковић направила тако дугу паузу у прозном стварању, можемо само да претпостављамо. Да ли због изостале рецепције, или из неких потпуно других, само њој знаних разлога?

Највећи број прича и новела Даница је написала 1927. године, након развода и мужевљеве смрти, као самохрана мајка чије је троје, од шесторо рођене деце, преживело. Сама, сиромашна, са „хроничним катаром у плућима“, писањем је обезбеђивала хлеб својој деци. Та „сензитивна, импулзивна српска орхидеја“ како је описивао Матош, писала је прозу да би преживела. О томе најјасније сведочи њена преписка (Хаџић 2007: 240-242). Стога, не треба да чуди стилска и уметничка неуједначеност њене прозе, која је итекако примећена од стране проучавалаца њеног невеликог приповедачког опуса (Недић 2007: 18; Пековић 2007: 37; Божовић 2007: 39). Као изврстан познавалац живота и рада Данице Марковић, Зорица Хаџић с правом закључује:

„Утисак је да је Даница Марковић већу групу приповедака писала са наменом, потребом да пронађе пут до читалаца дневних листова у којима је објављивала, док је другу групу приповедака исписивала трагајући за својим приповедачким могућностима“ (Хаџић 2007: 242).

Приповедачки глас Данице Марковић прерано је утихнуо. Књижевница је, 1932. године преминула остављајући за собом незбринуту децу. И своје приче, на ветрометини времена, укуса и жеља, да саме траже пут до читалаца.

Коначно, 2003. године, захваљујући раду Марије Орбовић, објављена је збирка кратке прозе Данице Марковић *Купачица и змија*. Дакле, више од седамдесет година би-

ло је потребно да се публикује збирка, да се приче Данице Марковић скуће, збрину и представе читалачкој јавности. У том смислу, Даница Марковић дели судбину са још једним, неправедно занемареним зналцем приповедања, Станиславом Краковим.

О томе који су текстови и на који начин, требали да сачињавају прву збирку кратке прозе Данице Марковић, можемо само да слутимо.

Коментари

До појављивања књиге *Историја једне самоће* Зорице Хаџић, врло је мали број књижевних посвећеника познавао рад Данице Марковић, особито прозни. То је ваљда и разумљиво, с обзиром на време објављивања збирке.

Ипак, не треба заборавити да је могло бити и другачије. Наиме, педесетих година прошлог века, Божидар Ковачевић је предложио да се проза Данице Марковић објави у Српској књижевној задрузи. Међутим, Ели Финци је одговорио негативном оценом Даничине прозе:

„Све је у овим приповеткама штуро, безбојно, површно, сиромашно по животном искуству и уметничким тежњама“ (Стипчевић 1982: 196).

Захваљујући овој одлуци, кратка проза Данице Марковић те 1953. године, није добила шансу да постане део књижевног Канона. Да ли је у питању био недостатак књижевног слуха или нешто друго, и да ли је данас могућа таква самовоља? Да ли Даничина проза треба да буде део неке Друге и другачије историје књижевности написане на српском језику?¹ Овај рад настао је у намери да, макар незнатно, допринесе управо овој идеји.

Од теорије ка *групој* историји

Преиспитивање књижевног канона из гинеоциричке перспективе много је једноставније предузимати у тзв. великим књижевностима, него у малим, каква је наша. Посебно када је у питању модернистичко-авангардни период у српској књижевности чији статус још увек окружује и одређује низ нерешених проблема термилошке природе (Стојановић Пантовић 2011: 29-33). Истовремено, и

књижевни корпус који би припадао овом периоду није у потпуности и адекватно презентован књижевно-критичкој јавности, упркос немерљивом доприносу неких истраживача.² Ми дакле, не можемо вршити ревизију књижевног Канона у оном смислу у ком се то, још од седамдесетих година прошлога века, чини у америчкој, енглеској или француској књижевности. Ове чињенице свакако треба имати у виду када се размишља о успостављању српске женске историје књижевности. У том смислу разумљиво је што су најбројније студије које преиспитују главни ток књижевне историје из перспективе *gruioi*, маргиналног или ућутканог. Нужно је дакле, преиспитивати српски књижевни Канон из перспективе која би представљала синтезу гинезиса (женског у језику) и гинокритике која подразумева искључиво истраживање женске књижевне традиције (Дојчиновић-Нешић 2007: 165-166).

„Крст“ (1902)

У студији „Приче на размеђи: између реализма и модернизма“ која се налази у Зборнику радова *Тренуци Данице Марковић*, Гојко Тешић истиче причу „Крст“ као могући узор за експресионистичку нарацију, коју ће касније користити Црњански, Краков и Васић (Тешић 2007: 55,57). Марко Недић, иако нешто опрезније, указује на модерну прозну експресивност „која је карактеристична за време ослобађања српске прозе од реалистичке наративне традиције“ (Недић 2007: 18). На трагу ових претпоставки, разматрање прозног модела „Крста“ показује да ова прича у многим аспектима одговара моделу експресионистичке прозе.

Прича „Крст“ има фрагментарну наративну структуру, али није дефабуларизована. Она, наиме има веома особену композицију. Кохезивни принцип у тексту приче је предмет; у фокусу се увек налазе ликови у чијем је поседу златни крстић.³ Уочавамо да је основни тематски комплекс антиномија телесно/духовно, који успоставља и

композицију текста. С једне стране имамо телесно пропадање, разарање и ратни хаос; док се на другој страни налазе опредмећена љубав и вера у спасење људскости. Истовремено, телесно је и појединачно, коначно, а духовно је симбол универзалног и вечног. Ова дихотомија положена је у темељ модернистичког али и експресионистичког текста и његовог јунака/јунакиње.

„Модернистичко „ја“ подвојено је изнутра, нагризено противуречним, антиномичним осећањима, као што су страх, самоћа или смрт, односно љубав, чежња, нада, воља“ (Стојановић-Пантовић 2003: 68).

Јунак приче „Крст“ је уморни, безимени ратник који се нада да ће повратком своме дому постати опет човек. Његов непријатељ Петров дубоко је прожет противуречним осећањима. У једном моменту он је немилосрдни ратник коме ништа није свето; он поприма особине животиње. Ипак, мајчина патња буди у њему осећај човечности од кога он покушава да побегне. Поимајући узалудност ратних страха, јунаци приче су дестабилизирани, на прагу спознаје сопствене дезинтеграције.

Слика стварности у којој се ратници појављују је дисторзиона, и у том погледу приметан је отклон од реалистичког модела приповедања који подразумева кохерентну слику стварности. Приповедни модел одликује једна врста хронолошки условљене динамичне фрагментарности. Сlike, ситуације, заокружене као одвојене композицијске јединице, творе низ који је најпре условљен кретањем војске, а затим дешавањима везаним за судбину крстића. Из различитих перспектива пратимо тематске јединице које образују динамичну слику ратног хаоса.

„Батаљон стаде.

Сви се војници освртоше и погледаше на ону страну одакле се чу пуцањ, па, кад се с прозора разиђе дим, они сви, без команде, подигоше пушке и, нишанећи у прозор, опалише...

Батаљон прође. Добош се чује све тише. Само покаткад, издалека, с времена на време зачује се један пуцањ,

па онда као одјек, други, још даље, а затим загушени гласови, јаук...

За тренутак се све утиша, и улица, кад батаљон прође, остаде пушта.

Рањеници разбацани, изгажени; једни, на улици, усред блата; други, поред кућа, на прагу, пресавијени, згрчени, превијају се од бола, јече, уздишу..." (Марковић 2003: 217).

Топос ратног страдања тематизован је на начин који срећемо и у експресионистичкој ратној прози Милоша Црњанског. Рат који дехуманизује човека није апстрахован, већ је реалност чија се експресија појачава естетиком ружног (Вучковић 2000: 37). Сlike разуларене војске под чијим чизмама издишу рањеници, слике умирућих, раскомаданих телеса у јесењем блату, војници-авети који излазе из магле приближавају текст гротескном дискурсу у коме људско губи своја утемељујућа својства.

Можда се на плану стила прича „Крст“ највише приближава корпусу експресионистичке прозе, иако ауторка тежи да задржи традиционално-миметички модел односа субјекта и реалитета. На реторичком и синтаксичком нивоу текста приметна је доминација кинематографског или симултаног стила који ће, нешто касније користити Милош Црњански и Станислав Краков, у својој краткој прози. Реченица је изломљена, са нагомиланим знаковима интерпункције; у њој доминирају глаголи који образују динамичну, драматичну слику.

„Само напред. Ах, кад би само дошао до оне светлости!... Откуд та светлост? Гле, то гори кућа. Треба звати у помоћ, викати, а он не може ни да говори, стеже га нешто у грлу“ (Марковић 2003: 220).

Истовремено, приповедач-коментатор се повлачи, читалац се сам суочава са приказаним сценама које се нижу, што упућује на сличност с филмском техником. У причи „Крст“, посебно у првом делу, преовладава персонална приповедачка ситуација. Приповедач не приповеда већ приказује, сценски предочава стварност или је, као у

огледалу, одражава у свести неког јунака романа (Штанцл 1987: 95). Приказани су тренуци, врло кратки временски интервали који сажимају проживљено време у свести јунака:

„Бол је уминуо. Осећа да му је лакше. Поче опет да пузи на коленима. Руке му упадају у блато и крв што је око њега. Шта мари! Само да дође до запаљене куће, па ће га ко, можда наћи и однети до куће. Ала ће се обрадовати његова мајка када га види! Али, не, не, неће. Зар кад га угледа овако бледог, рањеног! Али шта мари! Рана није тешка. Мајка ће га излечити. Не осећа више бол, али је јако уморан“ (Марковић 2003: 220).

Прозни модел анализоване приче указује на изразито модерну наративну свест Данице Марковић. Присуство експресионистичких топоса, персонално приповедање и наративни „кино“ стил, као и наговештај (само) спознаје егзистенцијалне кризе јунака у тексту, упућују на антиципацију експресионистичке поетике која ће у српској књижевности заживети са појавом *Сајуџника* и *Прича које су изгубиле равнотежу* 1913. године.

„Дозив нечастивог“ (1927)

За разлику од приче „Крст“ која је прошла готово неопажено од стране књижевно-критичке јавности, прича „Дозив нечастивог“ је нашла своје место у антологијама, највише захваљујући елементима фантастике који преовладавају у другом делу текста (Хаџић 2007: 207,208). Ова прича настала је 1927. године када и приче из циклуса *Из њејкине* ризнице. Иако на први поглед тематски блиске, засноване на демонолошким предањима, њихове семантичке вредности се веома разликују. У „Дозиву нечастивог“ присуство ђавола је повод, а понекад и оправдање порива да се проговори о најинтимнијем – о жељи за духовном слободом. Ауторка у овој причи, заправо, преиспитује специфично женско искуство, недостатак времена за књижевно стварање јер је у питању послератна ситуација у којој се од жене очекује да рађа (обнавља ратом угрожену популацију) и да води рачуна о домаћинству и

породици. Свакако ова тема није спадала у корпус оних које би обезбеђивале место у књижевном канону. Стога, могли бисмо „Дозив нечастивог“ уврстити у *палимсе-стичне тхекстове*, „чија површина скрива или затамњује дубље, мање приступачне (и мање социјално прихватљиве) нивое значења“ (Дојчиновић-Нешић 2006: 157).

Нараторкина борба с „нечастивим“ може се тумачити као борба са сопственом стваралачком жељом која се услед патријархалних културолошких кодекса стално потискује. У борби са демоном стваралачке принуде, ауторка себи додељује, на моменте, улогу „лудакиње“. Овим решењем се Даница Марковић уписује у групу списатељица код којих жеља за стварањем постаје демонска опсесија а стварање неминовност (Дојчиновић-Нешић 2007: 138).

Свет паланке који ауторка приказује у првом делу приче заправо је идеалан књижевни оквир за стварање лика „лудакиње“. Патријархални симболички поредак представљен је женама које су продужени маскулених тенденција; оне су снабдевене убојитим иглама за плетење, протетичким знамењем своје имаскулинизације. Оне су огледалне слике Другог како га виде носиоци реда и моћи, лакомилене, анималне, без трунке интелекта. Побуна против патријархата, паланачког „кулука“, могућна је само у тексту и зато се ауторка бори за своје време, за време писања или, једном речју, за женско време.

У тексту приче заиста постоје две временске димензије или два доживљаја времена. Први део приче репрезентује објективно, линеарно време или време историје, док други део представља женско време које заправо надилази темпоралност као категорију (Кристева 1995: 205). „Дозив нечастивог“ можемо тумачити и као исповест о покушају нараторке/јунакиње да феминизује време.

У првом делу, који је и графички одвојен, прича иако ретроспективна, тече линеарно и представља дужи временски период. То је време историје у коме владају закони каузалног; време у коме се планира и закључује. У

овом делу приче преовладавају анегдоте и предикати. Приповедачица ниже анегдоте које су испричане прецизно, филистерски, са сувише бескорисних детаља. Реченица је дугачка, смирена и нараторка као да користи манир свезнајућег приповедача који подупире језиком из епског, народног регистра. Судови које изриче су уклопљени у владајући логоцентрични круг система вредности. Тек понеки иронични приповедачки коментар упућује на приповедачицин однос према паланачком окружењу и квазиморалним ставовима чију тиранију мора да подноси. То је, дакле, објективно, историјско време у коме нараторка безуспешно покушава да се утемељи као стваралачко биће, дубоко свесна сопствене коначности и неумитног протока времена.

Други део приче је нараторкино бекство од безличне свакодневице и понирање у свој интимни, потенцијално алхемијски свет. Ово својеврсно бекство и побуну нараторка/јунакиња изражава поступком самоанализе, кинематографским стилем. Реченица је у другом делу приче изломљена, с високим емотивно-психолошким набојем, што указује на конфликт који се дешава у нараторкиној свести. Осуђена на паланку, кућу, празну брачну постељу, па чак и сопствено женско тело које је, по својој природи трошно и пролазно, јунакиња наслућује своју егзистенцијалну децентрираност.

Безуспешни су покушаји да приповедачица рационализује своју жељу (продаја душе да би се купило време за стварање). Једини излаз је у другачијем доживљају времена, у времену које се конституише из унутрашњости бића. Хронометријске вредности у овако конструисаном времену нису календари или часовници. Време се у тексту мери лектиром и блокираним креативним еланом:

„Једног дана необично сам осећала потребу и била расположена да пишем, а није ми било могуће апсорбованој ситним, свакодневним пословима, и увек спутавааној бригама и паланачким животом“ (Марковић 2003: 164);

„Опет сам проводила дане апсорбована ситницама и беспомоћно слушала ћаскање својих комшиница“ (Марковић 2003: 165),

„Једног мучног дана – кад ми није било могуће да радим, наиђе комшиница која увек прича „о госпа Драги капетаници“ и с њом њене две сестре, девојке (Марковић 2003: 165).

Чини се да потенцирањем времена неписања нараторка жели да укине линеарни и монументални доживљај времена. У тексту приче назире се раскол између интимног доживљаја времена нараторке/јунакиње и хронолошког времена, тачније однос приповедачице према монументалном времену Ауторитета – државе, политике, мушкараца као носилаца моћи (Бечановић-Николић 1998: 121). Стога, није неважно што је у питању жена која приповеда; у питању је тематизовање односа женског приповедног гласа према хронометријски означеном времену које може, ако услови дозволе, постати време фикције.

Изгубљено време се не може надокнадити и то у ауторки рађа меланхолију и жељу да се успостави нова (не)структура времена које ће бити митска, вечна и неподложна баналном, календарском рачунању. Отуд не чуди што Даничина нараторка/јунакиња изговара баш део Ускршње литургије који тематизује ускрснуће, ту исконску потребу човека за вечним и праведним животом. С једне стране, то може симболизовати и „живу смрт“ у паланци, али и веру у оживљавање (Тропин 2007: 49). Знајући ипак да је молитва дијалошка форма, упућена неком, закључујемо да нараторка тражи саговорника, саучесника у процесу стицања легитимитета над приповедним гласом који ће јој омогућити улазак у фиктивни свет књижевног дела. Како њена жеља за стварањем јача, тако је је и инстанца којој се обраћа свеобухватнија. С друге стране, јасно је да нараторка бира самотништво, једну врсту добровољног духовног изгнанства (Стојановић Пантовић 2006: 68). Њено једино друштво је Принц таме који се појављује у тренуцима очаја када схвата да

време живљења неће постати време писања. Испоставља се да је да је у случају наше нараторке, као и многих жена пре и после ње у другим текстовима, стваралачки процес условљен *ошћимањем времена* или *феминизацијом времена*.

Мирноћа која наступа на крају приче указује на пакт који је приповедачица успоставила са самом собом, са сопственим доживљајем времена. Реченица која означава крај или почетак порођајних и стваралачких мука представља свест нараторке/јунакиње о своме статусу:

„У једном од њих има и ова реченица: „Ја сам Вас довео на праг предсобља бесконачности“ (Марковић 2003: 171).

Статус приповедачице у тренутку спознаје вишеструко је лиминалан. Она је на прагу (лимен, лат. праг) и у просторном и у временском смислу. Време приповедања неке будуће приче је зора, време између ноћи и дана. У егзистенцијалном смислу она је је у предсобљу, празном међупростору из кога може изаћи само као стваралачко биће које је у стању да време приповедања преобликује у исприповедано време, време приче. Спознаја сопственог лиминалног егзистенцијалног статуса наговештена на крају текста доводи јунакињу до разрешења стваралачке кризе. Крај приче је отворен или пак, затворен у свету књижевности. Једно је сасвим извесно: читалац остаје у лиминалном подручју, на путу између прочитане приче и приче чијем је стварању присуствовао.

¹ Видети текст Биљане Дојчиновић-Нешић „Појам рода и историја књижевности“ у: *Теоријско-историјски преглед компаративистичке терминологије код Срба*, Огледна свеска бр. 2, Књижевно друштво „Свети Сава“, Београд, 2007. У овој студији, између осталог, ауторка указује постојање две изузетно значајне књиге које покушавају да осветле потиснуту историју женске књижевности. У питању је књига Силије Хоксворт *Voices in the Shadows (Гласови у сенци)* која представља историјски низ књижевница од средњег века до деведесетих година XX столећа које су писале на српскохрватском језику. Друга књига на коју упућује Биљана Дојчиновић-Нешић је заправо низ студија у којима се полска теоретичарка Магдалена Кох бави српским модер-

нисткињама Јеленом Димитријевић, Милицом Јанковић и особито Исидором Секулић чија је пророчка реченица уједно и назив ове књиге ... *kiedy dojrzejemy jako kultura...TWORCZOŚĆ PISAREK SRBSKICH NA POŚLĄTKU XX WIEKU...* (...када сазремо као култура...Стиваралашићво српских списатељица на почетку XX века...)

² Овде, у првом реду, имамо на уму рад Гојка Тешића.

³ Сличну структуру има и прича Растка Петровића „Путник без сенке и други заплети“ у којој се текст организује око чудесне сенке срца са крилима.

Милица Јанковић

ОТРГНУТИ ЛИСТОВИ
ИЗ ДНЕВНИКА ЈЕДНЕ ДЕВОЈКЕ.

ЈА И ОКОЛИНА.

Живим у Београду, учим шести разред гимназије, и станујем у једној бедној, великој кући, која своме газди купује полагаано друге куће на лепшим местима. Мој газда и газдарица имају собу и кујну на другом спрату те прљаве куће. Ја станујем, код њих из рачуна: јевтини су. Али ми смо и пријатељи, јер смо сви троје добри људи. До нас с једне стране седи неки кројач, који је најћутљивији и најљубазнији човек, кад је трезан, а најодвратнији и најдосаднији од свих људи на свету, кад је пијан, а његова жена, која сикће кад је он трезан, а ћути, као миш, кад је пијан, а понекад чак и плаче тада. Ми смо с њима у добрим односима, то јест љубазно се поздрављамо и понекад раздрагамо, а у празнике и на славу они долазе и моје газде одлазе к њима. С друге стране од нас станује »ова несрећа«, то јест, једна девојка, о којој ја знам само ово: »Ова несрећа почела да доводи и овамо своје »гелиптере...« и: »Ова несрећа ће да излети од првог маја, јер смо решили да је тужимо газди.« Ја никад нисам видела ту »несрећу«, никад, а није ме се ништа ни тичала. Ја гледам свој посао: учим се лепо и мислим како ћу што пре да побегнем из ове загушљиве атмосфере.

Да заборавим околину, ја много читам и сањам. Мојој газдарици не смета више светлост да спава, »научила се већ«, откад сам ја одлучила да сама купујем гас и напалим лампу. И тако ја седим дубоко у ноћ и читам, читам... Много сам прочитала и много осећала, и мислим

да сам паметна образована. То тек могу сама себи признати. Други људи су глупи и њих зато мораш лагати, да те не исмеју за уображеност. Али није истина да сам ја уображена: ја знам да имам још много да учим и ја учим... Кад се уморим, ја отворим полако прозор (моја газдарца је тврда на сну) и гледам у – ходник. Ја бих тако радо гледала у небо, али ми не добијамо непосредно ни ваздух, ни светлост, већ све преко ходника са стакленим прозорима, који су, хвала Богу, поразбијани, те се ја ипак мало освежим. Дугачак ходник с поменутих прозорима то је заједничко благо целог становништва прве половине другог спрата. Соба, из собе у ходник, из ходника у кујну, такав је распоред. Па ипак леп је тај наш ходник, и ако је понекад прљав, и ако понекад грозно удара. Ипак често сам сањала на прозору, дивећи се лепоти и племенитости природе, која се увек стара да ублажи ругобу човековог живота. Старала сам се увек да не гледам ни доле, ни према нама. Доле је била прљавица, нечувено прљавица, кафанска авлија, у којој су се одмарали волови и коњи и по којој се батргала често пијана сиротиња и неки војници, који су били трезни, те им нисам могла опростити њихове разговоре и изразе лица ... Према нама била је кафана: вечита ларма, вечита прљавштина, задах алкохола и неумивени келнери, који су по авлији просипали шкафове.

‘Али млада моја душа и бујна моја машта дизале се небу, висини, лепоти, идеалу... А лепо је то наше београдско небо, лепо је то наше сунце, које сам увек гледала у свему његовом сјају кад залази. Лепи су били моји младеначки идеали, лепи и још лепши и примамљивији, што је стварност, што је живот био опорнији. О, како сам волела то своје благо, које други нису ни примећивали! Мој комшија, стари кројач, шио је пред вратима у том истом заједничком ходнику неке старудије, и, ако је већ неколико дана био трезан, мрачно је погледао на мене осмехивао се, као да моли за опроштај. Мене га је бивало жао и опраштала сам му све одвратности

и страх од његовог пијанства, и заподевала сам разговор. Да је ко могао видети како би се његове сузне, закрвављене очи за светлиле и како би од радости заиграле његове наочари на великом, страшно великом носу, на коме су сијале све ниансе црвене и љубичасте боје. Јадни човек! Он ми је по некад причао и занимљиве ствари, а ја сам се толико пута решавала да га молим да више не пије, да му кажем како га се бојим, како је то одвратно, и тако даље, али нисам смела, не пошто сам се бојала да га не увредим, не, мени се чак чинило да би ме он љубазно саслушао, већ што ми се чинило да би он онако стар и бедан страшно заплакаој правдао се, обећао да неће пити и – опео се још тога дана од стида и муке... Зато сам се разговарала с њим о другим стварима... Уз разговор је пристајала и његова жена и слатко-киселим лицем говорила ми љубазности. Она није умела да дâ лицу љубезан израз и зато је изгледала лажна, мада није била лажна. Сви су у нашем ходнику мене волели, па и она, сви, изузимајући »ову несрећу«, која не знам зашто је имала стан код нас, јер мислим да није никад седела у њему. Сретала сам чешће на степеницама једно чупаво, бледо дете од десет година, са бујном коврчавом црном косом и великим чежњивим, као ноћ тамним очима. То дете је обично носило метлу и ђубровник и понекад чистило степенице. Било је одрпано и прљаво. То је била сестра »ове несреће«.

ИЗЛЕТ.

Био је неки празник и било је пролеће. Становници наше куће хоће да праве излет у Кошутљак. Газдарица зове и мене. Да идем. Та ја тако волим природу, а, ето, имам друштва. Кафеџијин млађи брат и муж једне жене, која је становала испод нас, – то су били »кавалџери«. »Дамâ« је било више: та жена испод нас, кафеџинка и кафеџиног брата жена, једна бакалка, њене две девој-

чице, моја газдарица и ја. Отишли смо, дабогме, железницом. Ја сам за сваки случај понела још три гроша. Прошетали смо мало и одмах сели пред кафану, – да пију пиво. То су могли и код своје куће, али људи воле да изиђу понекад из своје јазбине, мада не маре да промене своје уживање. Пиво! Дође келнер, и један од наших »кавалера« поче да нас броји? Ја не пијем пиво и кажем да за мене не треба. Он наређује да се донесе и смеши се. Већ ме је наједио, али праштам му: прост је човек. А пиво ћу поклонити својој газдарици. Донесе се пиво и они се куцају. – Госпођице! – опомиње ме кафецијин брат. – »Хвала, ја не пијем, казала сам већ« – браним се учтиво. – »Али молим вас, пијте: ја частим, ја ћу платити. Ја поцрвеним и кажем да и ја, кад пођем где у шетњу, понесем новаца и да нећу пити, не што не бих могла платити, већ што не волим пиво, што уопште не пијем алкохол. Он ми каже да треба да се научим, јер »нема смисла«. – »Можда не пити алкохол и није тако бесмислено, али видим да заиста нема смисла излазити с друштвом, чије се љубазне понуде и част не могу примити« – одговорим му ја готово са плачном речитошћу. Он ме није разумео и стао је врло љубезно да ми објашњава како сад не треба да се једим због тога, али да покушам да се научим на пиво, јер је ово здраво и гоји човека. Резултат је свега тога био што сам морала попити чашу воде с малином, која је мирисала на ракију. Ја бих тако радо пила топчидерске изворске воде, али требало је човеку учинити морално задовољство да потроши за мене десет пара. Ах, како ми је било досадно! Они су пили и живо разговарали. Жене су упоредо пиле с људима. Мој газда није пио али се газдарица старала да га замени. Само је госпођа бакалка, која ми се после мене чинила у свему најбоља у друштву, отказала је већ код треће чаше љубав »кавалерима«.

»Али, зашто, госпођо? Али молим вас! За моју љубав?« – наваљивао је расположени кафецијин брат, који је већ једног противника, мене, победио. »Не могу,

изговарала св она – не могу да поднесем. Кад би још коју чашу попила; имали би сви после посла са мном«. – »Зар и нас двојица?« – пита он и смеје се и све се жене смеју. Бакалка поцрвени и каже збуњено: »А што ви све изврћете наопако? Истина је да свака реч има реп«. Ја разгорачим очи и гледам и не видим ничега смешног. Ваљда нисам глупа? Размислим и – појмим и одједном поцрвеним до суза и станем марамицом брисати очи. – »Што сте поцрвенели, госпођице?« – љубазно ме пита један од »кавалера«. Ја се збуним и кажем да не знам да сам поцрвенела. Они се сви смеју. Ала су ми изгледали ужасни простаци, а сама сам себи изгледала тако глупа!

Госпође бакалке деца играла су око нас. Ја устанем и потрчим к њима и кроз два минута ми смо се весело јурили по парку. Игру нам прекиде прво она жена испод нас. Певала је: »Тишина нема влада свуд, у моме срцу студ«. Певала је ружно. Да ли је мелодија тога валцера лепа ја не знам, али мени је одвратна, а кад ју је она певала, још ми је била одвратнија. Та жена је од мене одмах добила најгору оцену, и ја се нисам преварила. Она ми приђе и шапну како се једна од госпођа већ »ћорнула«, и, показујући бакалкину децу, рече: »Жаба једна, видите како се напела? Кратке чарапе и беле хаљине и ципеле, као да је грофица. Зар је то за њу? А сиромаш човек диринчи, да би она могла да бесни«. Ја јој почном објашњавати да то није никакав велики луксуз и да ми се госпођа свиђа. Она се напући. То је после казала и једној жени, а ова саопштила бакалки, а ова опет дошла к мени и жалила ми се, а ја сам је утешила. И тако даље.

Тога вечера су ми слађе биле моје књиге, и моје маште, и моја самоћа, и газдаричино ркање, него икад. Сутра дан сам се разболела, јер сам озебла. Имала сам на излету танку блузу; пролетњи жакет тада код мене није спадао у неопходне потребе, а зимски се не носи у мају, нарочито кад је стар... О, кад ће да дођу бољи дани!...

БИСЕР У БЛАТУ.

Јесен. Опет сам у истом стану. Има он и својих добрих страна: ја уживам самоћу и мир, и ако је око мене живот и метеж. Нико ми не смета да радим и да мислим, нико ми не отима моје највеће благо, јер и не зна да га имам. Зашта живе ови људи око мене? Ја не знам, али знам зашто ја живим. Ја радим и чекам. Идем у седми разред гимназије и осећам да сам већа – по својој лањској хаљини и по ономе што читам. Руска литература – то ми је сад идеал. Достојевски, Толстој, Горки, Чехов, Гогољ и Чернишевски! Ала је дивно живети! Ја, ја могу да плачем сузама Достојевског; ја могу да се надам Толстојевом Васкрсењу људи, ја могу да топло и искрено верујем лепим маштама Чернишевског! Не, не, ко не познаје та осећања, тај је сиромаш као последњи просјак, па макар се богатим уображавао. Божанствена је ствар литература! Она је као нека племенита зараза, и ја сам тако срећна што могу да осећам и да разумем велику љубав и велики бол великих душа! Полако ми се отварају очи, и ја почињем да волим ове људе око себе и да их жалим...

Недеља је. Решили смо да идемо сви од куће. Ја ћу код једне другарице провести цело по подне, а газдарица, газда и суседи иду у Топчидер. У јесен и у пролеће, два пута у години, они се проветравају. То тек није много. Али ја сам се вратила рано, јер моја другарица није била код куће, а код друге, где сам свратила, није ми се свидело друштво. Дакле, вратила сам се и гурнула окно на кујни и извадила кључ. Осећала сам умор и самоћу и пријатност од обоба. Нећу ништа да радим. Не знам колико сам преседела, мислећи. Затим изиђем у ходник. Тихо, неосетно, падао је сутон. Несвесно сам гледала како нека жена чисти рибу код чесме и како вода пршти, како се пуши ђубре иза штале, како два вола лежећи поред својих кола, преживају. Била је запара и осећа-

ло се да се у природи нешто кува, а паклени смрад из авлије тровао ме је. Неко тешко, мучно осећање притискало ми је душу, – тако ми увек бива пред кишу. Гледала сам, тупо око себе, не знајући да ли што мислим, док одједном...

Шта то би? Свега нестале и као да дахну ветар, а на стабљници задрхта бели крин и просу мирис, тако затрепери неки чист, небески мио глас, па одмах затим зазвони, зазвуча, затрубе и диже се у небо. Да никад нисам видела небо ја бих могла да га замислим по лепоти, по висини, по ширини, по округлини и љупкости тога гласа. Песма је говорила о пролећу, о ведрини, о осмеху цвећа. Али шта је то, откуд то? Да нисам ја то умрла, па певају анђели? Не, ово пева један глас, један анђеоло... Па ипак то је рај, ништа друго. Падао је сутон, а ја сам гледала кроз прозор другог спрата у прљаву авлију.... И откуд сад ово? Могућно је да сам пала с прозора, умрла и ево ме сад у рају – то је, ништа друго. И одједном преста песма и ја се наћох леђима окретута прозору. Сада је све јасно: то је певала она коју су звали «несрећа». Дакле, она је била ту и певала јер је мислила да никог нема код куће. О, јадна девојко, ти и не сањаш какво ти благо имаш!... И како те ја волим... Чекала сам као окована хоће ли још што запевати, али није. Отуд се чуо неки тахи разговор и смех: О, она треба, вечно да пева, само да, пева, ништа да не говори: па ће бити света!... Мене нико није учио музици и ја не разумем ништа кад се свира неки леп комад на клавиру или виолини. Жао ми је и боли ме, али не разумем. Али песму! Њу разумем и волим толико да бих могла заборавити своје књиге и своје драге писце... Не, погрешила сам: не би их заборавила; ја бих само све то нашла у песми. Да ли ће још певати? Неће. Ја ипак чекам. Одједном се отворише врата и изиђе она под руку с једним господином.

Тај господин је био леп, млад, с коврцавом смеђом брадицом и топлим очима. Он ме спази и јако поцрвене. Она је била стасита и доста пријатна лица, млада, мо-

жда старија од мене свега две, три године. Она ме није ни погледала. Шта је се тичем ја? Она се наслонила на његову руку и гледала у њега. Сишли су брзо, опрезно, као да се боје да кога не разбуди. И јесте, они су се бојали да не разбуди понос поштених људн. Али зашто је он поцрвенео? Да ли се застидео од мене? Дакле, и он сматра свој поступак за непоштен. Па што је онда такав? Или је, можда, пријатно и ни мало стидно бити непоштен, а само је непријатно и стидно кад те ко поштен ухвати у непоштењу? Не знам. Можда се он само уплашио од мене и мога израза? Ја сам сигурно била врло бледа, јер, ево, сад осећам како ми се крв враћа у образе. Чудно! Он поцрвенео, а она тако лепо пева. Та и ја бих је због тог певања могла волети. Зашто је поцрвенео?

Прозор се на њиховој соби отвори, а затим и врата и оно чупаво дете се појави на вратима, жваћући вешто. Док је дим од дувана куљао на прозор и врата, дете отрча за метлу, затим баци неповерљив поглед и поче да чисти собу. Кад је свршила, закључала је и слетела весело доле. Мени постаде тесно и загушљиво. Дохватим шешир, па изиђем, не знајући куда ћу. Али сам се уплашила мрака, који је све већи бивао и људи, који су по мраку тумарали, и вратим се с првог угла. О, што не дође газдарица! Спопао ме неки страشان страх... Код капије стоји она девојчаца поред бакалиновог шегрта и једе алву са жуте хартије. Дохвати мало својим олизаним прстићима и пружи шегрту, и при томе прича: – »Дао ми, знаш, господин Бора динар. Он је добар. Њега волим, а господин Мику не волим; он ми даје само двајес пара, а господин Стеву мрзим; он ми не да никад ништа. И Дара воли господин Бору. Да знаш шта га пара он њој даје. Он је здраво богат. И кирију нам он плаћа, а Дари купује хаљине«. – »А зашто?« – пита радознано мали шегра. – »Ех, не знаш, ваљда, па воли је... Јао, једва чекам да порастем, па па мени тако много пара да дају, да имам увек за бонбоне и лепе хаљине« – тако рече то јад-

но дете и погледа чежњиво и тужно у небо. Дотрчала сам горе и плакала, плакала. Јаднице мала, ти жељно чекаш да дорастеш до понижења! Да, да тебе ће обасути новцем богата господа, јер ћеш бити лепотица... О, Боже!...

Тога вечера пала је бујна, топла, готово летња киша. Доцкан у вече вратили су се моји домаћини и мајстор Јоца и мајсторица добро расположени и покисли – много у буквалном, а мало у преносном значењу те речи. Пре него што сам допустила да заспи моја газдарица, ја сам је питала за Дару, нашу сусетку што лепо пева или »ову несрећу«, како је она зове. Газдарица ми је причала да је она пре била сирото девојче једне бедне кројачице и да јој је пре четири године мати умрла, а она се већ после годину дана проневаљалила. – »Вуцара се ноћу с које ким, а у зору дође овде, па чмава. Кад зна да нема никог код куће, онда довлачи и своје швалере. Бештија једна! Жалили смо се газди, па неће да је отера; каже да она ником не смета и не прави неред, а плаћа му четири динара више кирије, него ми. Па куд ћеш сад, мора да се трпи«. – Али она, газдарице, дивно пева! – узвикнула сам ја, као да је то може одбранити од моје часне госпође.

»Па она је певачица«, – каже газдарица – само то јој је споредан посао. Од певања нема ни хлеба довољно, а она се, богме, лепо и носи и храни. Сад јој добро иде. Неки лудак Бора се спанђао с њом, па јој даје немилице. Он је из добре куће, али ето... Његова мати умире од страха да не слудује, па да се још и ожени њоме. Има и таквих будала. Тхе, такве су данас срећније!... – заврши моја газдарица и уздахну. Мени се учини да она њу мрзи више зато, што је »срећнија«, него што је »таква«. Сирота моја газдарица и сирота Дара!...

Тога вечера, пре но што сам легла, помислила сам неколико пута? Зашто је господин Бора поцрвенео?

ПОДВИГ.

Мој газда слави Св. Николу. Он је врло добра срца и расположења. Није пијаница; само три пут годишње се опија; на Божић, Ускрс и на славу, (преко ноћ, јер се преко дана чува). Мени је дан њихове славе непријатан, јер ми отме слободу, али, да их не ожалостим, ја се старам да покажем да се »лепо проводим« и разговарам с гостима. Дан, као на свачијој слави: гости се ређају, служе, разговарају, оговарају и одлазе. Гледала сам редом занатлије и њихове жене, колеге мојих домаћина. Разни типови с разним изразима: леви, ружни, ни леви, ни ружни; весели, тужни, убивени и задовољни, сити, – једном речју разни. Ноћу је тек права слава. Једе се, пије, пева, прича без устручавава. Мене је заинтересовао један младић, обућарски калфа, чијем би интелегентном и лепом лицу могао завидети сваки правник и филозоф. Али он је тако и говорио, као да је на четвртој години Универзитета. Шта је говорио? Нешто налик на оно, што говоре Горки и Чернишевски, а што је мене још више пленило, јер је говорио један обичан калфа, а не Горки или њему слични. Управо, ја сам у њему гледала једног непрослављеног Горког и дивила му се, и радовала се што он то говори само због мене, јер нас други нису слушали. Ми смо брзо постали пријатељи и разговарали ватрено, старајући се што смо могли више да покажемо шта знамо и да стечемо једно о другом што лепше мишљење. Он је говорио, а ја сам гледала у његове црне очи, у којима су гореле две ватре – одушевљење за нечим дивним, далеким, и туберкулозна грозничавост. Заборавила сам да кажем: он је имао око врата белу свилену мараму, која је сакривала шкрофулозну жлезду. Сиромах младић. Око два сата ноћи он је отишао, обогаћен једним пријатељем више. Настала је пијанка, а ја сам сањала о подвигу, који је његово присуство створило. Како су гости били у кујни, а није било изгледа да ће се скоро разићи, ја се извиним и одем да спавам.

Лежала сам и гледала у таму и понављала речи: волим, волим, волим... сасвим несвесно. Одједном ухватим себе на злу делу и подругљиво се упитих: »Кога волиш«? И објасниле смо се ја: која воли и ја која се руга – и обе смо добиле задовољење. Ја нисам заљубљена у тога младића, већ зато што није правник или философ, већ зато што ја у опште немам намеру да се икад заљубим. Али ја га волим и баш осећам да бих га могла пољубити лепо, искрено, топло, а да и не поцрвеним и не збуним се. Па ипак не бих га пољубила никад, јер ово, што ја осећам, нико не би разумео... Волим, волим, волим... цео свет – тако је нешто шумело кроз моју главу и уз пијану дреку из кујне, ја сам полагаано падала у сан...

Сутра дан сам доручковала у соби, јер је газда, иначе врло вредан, још спавао у кујни, док се сасвим истрезни. Кад сам дошла из школе, код наше куће је све било у своме старом реду, изузимајући два, три госта патарице. Али код мајстор Јоце је био лом и урнебес. Он је са славе отишао у кафану опио се до демонског лудила. Тукао је мајсторицу, разбијао тањире, трескао вратима а псовао и грдио тако, да се човек морао зграњавати од ужаса, одвратности и чуда. Управо та његов урлик и псовка били су нека врста демонске генијалности, коју алкохол позајми човеку, те се мораш крстити; откуд човек, који је изгубио способност човека – да мисли и иде, може да се досети тако што да говори. О, како сам дрхтала, како сам се грозила!... А синоћни подвиг, а »волим, волим људе«, где је то? Не, не волим их, али их жалим, жалим... И плакала сам опет.... Ја ћу своје очи исплакати, а ништа помоћи нећу. Мој газда се наљутио и претио да ће изгрдити ту пијаницу што му је правио неред на дан патарица. Ја сам рано побегла у школу.

А подвиг? Пропао је, али не због моје малодушности. Ја сам покушала. Удесила сам да једног дана останем сама код куће и ишла сам код певачице.... У њен стан... да јој говорим... Питала сам прво њену малу сестру хоће ли да ме прими њена велика сестра. Она се за-

препастила и казала: – »Али, ви знате код нас нико не долази«... Ја јој љубазно рекох да ме се то не тиче и да ја мислим да је њена сестра добра и да ми је досадно самој, па хоћу мало да се поразговарам. Примила ме је. Видело се да је мислила да ја не знам о њој ништа и била је мало збуњена. Сирота девојка, она се старала да ме одржи у заблуди и бојала се мога разочарења. Али ја сам после кратког увода, прешла на ствар и почела да говорим ватрено, као онај бледи младић. Звала сам је да се врати, да се освести, говорила сам јој о понижењу и будућности, говорила сам јој о њеном таленту и о могућности да је приме у Народно Позориште, и тако даље. И знате шта ми је одговорила? Сасвим хладно, као што ме је саслушала, почела је говорити да је и она сама пре три године о свему томе мислила и да је нашла да јој је ипак боље да овако живи и да се не каје. »Пре сам била гладна и људи су ме жалили и наводили на зло; сад сам сита и одевена. Будућност ме боља не би чекала. Умрећу у болници, иначе бих умрла дод плотом. Ако ми буде могућно, ја ћу да осигурам себи будућност; имам већ мало уштеде. Мене ништа не једи што ме презиру, ја их избегавам зато, што хоћу да сам мирна, да избегнем увреде. Ја не чиним зла, ја на свој начин зарађујем, и не стидим се. Тако ми је најлакше«. Свој таленат није ценила ни у шта. Пробала је, вели, раније да ступи у неко путујуће позориште, али није имала одела. »Ја сам врло бедно изгледала; тек откад овако живим, ја сам се попунила, а, знате, и хаљине много чине«.

Дакле пропао подвиг. Ја сам у очајању. Говорим јој о њеном гласу о својој жалости и љубави према њој и узвикујем готово плачући: – »Та, зар не осећате да губите достојанство човека, да се продајете?« Чини ми се да сам је мало увредила. Она ми рече: »Продајем себе, јер тако хоћу. То је моја лична ствар. Сваки живи како хоће. Ја овако хоћу и срећна сам. Продајем се, јер ми је лакше, него да крадем. Ако чиним зло, себи чиним. Ко ме се гнуша, нека ме избегава. И ја мрзим те поштене

људе, који презиру, мене, а гледају како умире друга бедна поштена девојка, као што сам била ја! Ви, госпођице, видим, ви хоћете да ме »спасете«, али то нема смисла, јер ја сам се сама спасла од онога, што ја сматрам за беду. Ми се не слажемо, зато боље да ви одете, а мене оставите на миру. Ви сте добри, али не разумете«. Побегла сам од ње, да не плачем тамо. Пропало, пропало, пропало све... Сирота девојка; она је срећна! Сирота ја; ја сам несрећна!

Отада се ми опет не виђамо, али кад понекад ја останем сасвим сама у целом ходнику, она отпева по једну песму... због мене, не због господина Боре, кога више никад нисам видела.

ДА ЛИ?...

Опет једно пролеће. Оно допире и до нас. Ваздух је свеж, небо је чисто, светлост је топла. И ми то осећамо и ако не добијамо непосредно та блага пролећа.. Мени је нешто тешко, тешко на души. Жељна сам брата, свога драгог брата.... Чезнем за њим... Кад ће ми доћи? О, како време мили!...

Залази сунце! Ено изгубило се већ. А небо? Шта је то? Неки вилински градови лебде по њему, неке куле од драгог камеља, од рубина, смарагда, сафира и опала. Како је лепо, али како је високо и далеко! Провукла сам главу кроз прозор и гледам у даљину, у небо, у земљу где се беласа Сава и зелене обале испод оних вилинских градова. Моја душа би хтела тамо, да полети у висину и даљину, али... паде ми поглед доле.

Један пијан човек лежи без свести на земљи, прљави келнери га поливају, водом! Ђубре се пуши; два војника показују руком на мене, нешто разговарају и гадно се смеју... А око мене? О, јаде и бедо! А горе, погле небо! О, небо, о, сунце, о, лепото, о, машто моја, о, дивна природо, о идеали, да ли ћете ми позајмити снаге да издржим, да поднесем, да победим живот – ради живота?...

Милена Ђорђевић

ИЗЛАЗАК ИЗ ТИШИНЕ

(„Отргнути листови из дневника једне девојке“ Милица Јанковић)

Збирком приповедака *Исповести*, Милица Јанковић се 1913. године уписала на мапу српске књижевности коју су с почетка 20. века писале жене. Спиритички улазак у књижевност уз помоћ интимистичких жанрова (писмо, аутобиографија, дневник) обележило је читаво њено потоње стваралаштво, и резултат тога било је „њено уписивање у круг популарне/тривијалне литературе у стилу ‘девојачких прича’“¹.

Почетком 20. века у српској и другим европским књижевностима дошло је до већег интересовања за интимистичку прозу (путописи, успомене, мемоари, дневници), за „текстуализацијом сопственог искуства“ и „писање собом“². У *Исповестима* ово искуство израћа из тишине и поприма особине искреног, премда пригушеног женског гласа у српској књижевности.

Приче сакупљене у *Исповестима* свакако су спутане жанром, и не може се рећи да су својим ритмом повезане са женским телом и сексуалношћу нити да је у том смислу читава збирка субверзивна у односу на фалоцентричну српску књижевну традицију.³ Међутим, у тренутку када се појавила исповедна проза Милице Јанковић, она је била стидљиви, сентиментални, али ипак глас аутентичног женског искуства који је, како су се сложиле све француске феминистичке теорије, био под систематском репресијом. У постмодернистичком феминизму велики утицај имао је Дерида који је у делу *О грамаћологији* критиковао централистички положај мушког субјекта, систем хијерархијских опозиција које

су неправедне према жени, као и фалогоцентризам (Деридин неологизам).

Лис Иригареј и Елен Сиксу наглашавају да су жене, пошто су потиснуте на план сексуалних објеката мушкараца, биле спречене у изражавању сексуалности по себи и за себе. „Изражавање полности по себи и за себе би тако означило успостављање нове тачке гледишта или места *разлике*.“⁴⁴ За француске теоретичарке разлика значи да је жена Друго у односу на мушкараца, а заправо у свим теоријама рода жена је чланица ућуткане, онемеле, репресиране групе што се одразило на књижевност.

Тили Олсен у делу *Silences* (Ћутње) сматра да право истраживање женске књижевности почива у сфери ћутње. Она истиче да је ћутња проклетство превасходно жена и да иако су у двадесетом веку имале приступ раније недоступним облицима рада, више образовање, ослобађање од принуде рађања, технолошке олакшице у домаћинству, оне су опет чиниле мањину у књижевности. Жене писци су сматране кривим „ако воде рачуна о аспектима свог искуства, интересовања, бића, који су изван традиционално дефинисане женске сфере“⁴⁵.

Милица Јанковић је, поред Јелене Димитријевић и Исидоре Секулић, показала први пут у српској књижевности да постоји родни проблем и да је он конструисан помоћу језика. Њене приповести у *Исјовестима* су покушај да се проговори на ту прећуткивану тему, и то из перспективе жене наратора, која је у патријархалној култури увек осуђена на статус Другог.

Без жеље да се дело Милице Јанковић превреднује на мапи српске прозе коју су с почетка двадестог века писале жене, треба поменути да је аутентични женски глас у невеликој рецепцији *Исјовести* остао поприлично занемарен, и да феминистички теоријски дискурс у приступу овом проблему помаже другачијем читању традиције.

Јован Скерлић је један од првих позитивно оценио *Исповести*, и уврстио их у своју *Историју нове српске књижевности*, али је критиковао исповедни тон овог дела, и поткрепио горенаведено запажање Тили Олсен: „И Милица Јанковић и Исидора Секулић имају заједничку ману: претеран и искључив субјективизам, говоре само о себи и као да нису у стању да изађу из себе, расплињују се у сувишна развијања... И од једне и од друге, које су, свака у природи свога талента, дале интересантне покушаје, очекивати је дела видиком шира, садржајнија и потпунија.“⁶

Иако је Скерлић оценио књигу као „добру девојачку исповест“, мана коју јој је упутио заправо се тичала књижевне немоћи, односно њене ограничене моћи. С обзиром на то да је Милица Јанковић остала верна интимистичком жанру читавог свог века, резултат тога било је њено уписивање „у круг популарне/тривијалне литературе у стилу ‘девојачких прича’“.

С друге стране, прва српска филозофкиња Ксенија Атанасијевић у тексту „Расматрања поводом смрти Милице Јанковић“, ауторку назива „најдоследнијим и најсимпатичнијим представником искрености у литератури“⁷ и подвиг је утолико већи што јој је то пошло за руком у средини „често неподношљиво неправедној и слепој“. Када је модернизам почео све више да наглашава елементе личне исповести у књижевности, јавили су се покушаји све смелијег и отворенијег одређивања посебне тачке гледишта, посебне (женске) или не-мушке стварности.

Било би занимљиво стога видети да ли и како то Друго дискурса подрива нарацију господара у *Исповестима*, при чему као илустрација може послужити приповетка „Отргнути листови из дневика једне девојке“, која можда представља највећи искорак у том смислу, јер најдубље залази у проблем женскости, телесности, до некле и сексуалности. Овде је жена истовремено и објекат (млада комшиница која продаје своје тело) и субје-

кат презентације (нараторка), а у доминантном нараторкином гласу, лирском и дубоко исповедном, преламају се две етичке перспективе – једна је уроњена у колективно, патријархално, а друга у дубоко интимно, индивидуално.

Наратор ове приповетке је средњошколка која живи у изнајмљеној соби сиротињске куће међу кафеџијама, бакалкама, калфама и једном особом која је с почетка приповетке метонимијски уведена у причу као „несрећа“, по сведочењима комшилука и њене газдарице јер продаје своје тело.

Diferencia específica женскости је по мишљењу готово свих феминистичких психоаналитичарки смештена у тело па се писање и телесност, текстуалност и сексуалност доводе у непосредну везу. По Јулији Кристевој, то је језик који потиче из другог света, из асимболичне телесности. У приповеци девојчин глас је и дословно глас из другог света – са друштвене маргине, и девојка је Други у односу на окружење у коме борави. Она је стога само тело и нема право гласа, и у приповетку се увођи посредством гласова из њеног окружења:

Вуцара се ноћу с које ким, а у зору дође овде, па чмава. Кад зна да нема никог код куће, онда довлачи и своје швалере. Бештија једна! („Отргнути листови из дневника једне девојке“, 30)

Приповедни глас је усисао у себе читав свет о ком приповеда и претио да постане, како Скерлић истиче, одвећ скучен, све док није чуо анђеоски глас девојке, која продаје своје тело да би издржавала млађу сестру и себе пошто су остале без родитеља. У том тренутку она излази из своје субјективности и упознаје другог, други глас, друго тело. „Пиши себи: твоје тело мора бити слушано. Жена треба да пише искуством тела“, пише Елен Сиксу.⁸

Млада девојка приповедач још увек нема ауторитет ни своје ја. Приповедно лице још нема јасно етичко од-

ређење спрам догађаја које описује и њен сусрет са девојком као сусрет са женскошћу, телом, ослобођеном сексуалношћу, претвара се у покушај спасавања у име друштвене конвенције:

Дакле пропао подвиг! Ја сам у очајању. Говорим јој о њеном гласу, о својој жалости и љубави према њој и узвикујем готово плачући: – „Та зар не осећате да губите достојанство човека, да се продајете?“ Чини ми се да сам је мало увредила. („Отргнути листови из дневника једне девојке“, 35)

Иако дистанциран од наративности која припада патријархалном симболичком поретку (девојка је усамљена, једино право друштво дају јој књиге, „да заборавим околину, ја много читам и сањам“, „други људи су глупи те их мораш лагати да те не исмеју за уображеност“, на излету са газдарицом и суседима јој је бескрајно досадно), нараторка није довољно дистанцирана у односу на фалоцентричну културу из које је потекла.

Л. Иригарај сматра да је у оквиру утврђене структуре патријархалне мисли немогућа идеја женског идентитета, она је ту увек само као не-мушкарац. О томе врло добро сведочи тренутак када нараторка затиче девојку у ноћи са једним младићем (муштеријом):

Он ме спази и јако поцрвене. Она је била стасита и доста пријатна лица, млада, можда старија од мене свега две, три године. Она ме није ни погледала. (Отргнути листови из дневника једне девојке, 28)

Ту у ноћи, када су излазили из стана, када девојка није поцрвенела а младић јесте, место је разлике: између јавног и приватног морала, слободе и конвенције, ослобођене и спутане сексуалности, мушког и женског. Али како се у ноћи појавила, тако је и нестала – и из девојчиног света, и из приповетке.

Проблем алтеритета, један од централних проблема феминистичке критике, може да објасни ову разлику и

напетост између девојке која продаје своје тело и свих других у приповеци, будући да се једино девојка супротставља прихваћеном доминантном понашању:

Продајем себе, јер тако хоћу. То је моја лична ствар. Сваки живи како хоће. Ја овако хоћу и срећна сам. Продајем се, јер ми је то лакше, него да крадем. Ако чиним зло, себи чиним. Ко ме се гнуша, нека ме избегава. И ја мрзим те поштене људе, који презиру мене, а гледају како умире друга бедна поштена девојка, као што сам била ја. (Отргнути листови из дневника једне девојке, 35)

Девојчин глас, који на концу приповетке израња из тишине, постаје субверзиван, скреће од доминантног мушког гласа као оличења моћи дубоко укореењеног у традицији. Обрт и признање Другог настаје онда када девојка-нараторка схвата: „сирота девојка; она је срећна! Сирота ја; ја сам несрећна!“

Овим обртом и непосредним признањем нараторке да је живот проститутке срећнији него њен, врши се критика патријархалног миљеа, сексизма, друштвене хипокризије. Али идентификација са телом девојке прелепог гласа још увек не постоји, и судбина средњошколке остаје непозната, јер су листови из дневника отргнути.

По мишљењу Елен Сиксу, стваралаштво жене није био само језички, него и језичко-телесни чин, а дубља свест тела као неизоставног дела женског идентитета и продубљена свест о сексуалности доприносе већим стваралачким могућностима.⁹ Ступање у текст, условљено је познавањем сопствене телесности и извлачење на површину онога што је специфично женско, а што је до сада било пригушивано. Стога је „Отргнути листови из дневника једне девојке“ једна приповест о немогућој женскости која заправо никада неће бити испричана и од које остаје само траг прелепог гласа:

Од тада се ми опет не виђамо, али кад понекад ја останем сасвим сама у целом ходнику, она отпева једну песму... због мене, не због господина Боре, кога више никад нисам видела. (Отргнути листови из дневника једне девојке, 36)

¹ Кох, Магдалена, „Да ли постоји генолошки пакт?“ у: , 701.

² В. исто, стр. 696.

³ Најраније француске теоретичарке феминизма сматрају да је женско писање повезано са ритмовма женског тела и сексуалним задовољством.

⁴ Дојчиновић-Нешић, Биљана, *Гинокријтика*, Књижевно друштво „Свети Сава“, Београд, 1993, 28.

⁵ Tillie Olsen, *Silences*, Delacorte Press, Seymour Lawrence, New York, 1978, 142-151.

⁶ Скерлић, Јован, *Историја нове српске књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства Београд, 1997, 407.

⁷ Атанасијевић, Ксенија, „Расматрања поводом смрти Милице Јанковић у: *Оледи*, Ксенија Атанасијевић Етика феминизма, Хелсиншки одбор за људска права, Београд, 2008, 180.

⁸ Сиксу, Елен, „Смех медузе“, Профемине, бр. 43/45, 2006, стр. 67-81, превод: Сања Милутиновић-Бојанић.

⁹ Исто.

Драгиша Васић

ПАЦКО

На часу историје, коме сам ових дана у гимназији присуствовао, професор Бошковић, резервни официр, не могавши одолети наваљивањима, рекао је најзад својим малим гимназистима:

– Е па лепо. Били сте вредни и послушни па сте научили лекције. Заслужили сте, према томе, да испуним обећање које сам вам дао на прошлом часу. Ево испуњавам га. Испричаћу вам једну од својих најлепших успомена из прошлих ратова. Тиче се, децо моја, храбрости и милосрђа једног, растом, врло малог српског војника, који је потпуно заслужио да буде слављен као велики човек. Али, пре неголи што чујете ову истиниту причу о малом, храбром и племенитом војнику, желим да унапред упамтите шта је о храбрости казао чувени Француз Ла Рошфуко, који је и сам учествовао у рату и био рањен: „Савршена храброст, рекао је он, показује се кад човек без сведока чини оно што би био способен да чини пред целим светом.“

У учионици, потом, завлада највећа тишина кад професор отпоче: – Било је на Власини при крају српско-бугарског рата. Ваши су вам, без сумње, причали да су тамо вођене велике и кржаве борбе са Бугарима. И сувише нервозни седели смо у рововима за стојеће стрелце, опкољени маглом која нас је давила ипритискивала, и молили се Богу за једну борбу без магле и ноћи, што је једно исто. Као очајници погледали смо у сунце, које се повремено појављивало и узалуд покушавало да растури и одагна овај досадни дневни мрак што нападачу тако иде на руку. Прошлог дана борба је свршена са јединственим нашим успехом и непријатељ је одбијен са

великим губицима. Наши губици пак нису могли бити утврђени, јер се није имало времена за пребројавање.

Шетао сам саобраћајницом и гледао замишљено у густу маглу кад ме глас једнога ордонанса позва:

– Тражи Вас командир, господине поручниче.

Нашао сам командира у рову код прихватнице под малим шатором маскираним, од непријатељског ока грањем и травом. Био је блед и нерасположен.

– Где Вам је редов Обрад Достанић?

Збуњено слеглох раменима и одговорих да га од јуче нисам видео. Командир строгим гласом нареди:

– Са патролом прокрстарите цело бојиште и пронађите га неизоставно. Вод коме он припада није данас на предстражи и према томе, ако је жив, он треба да је овде. Поведите собом поднаредника Средоја који је последњи био с њим и што вам буде потребно дознајте од њега. На извршење.

Ја поздравих и поћох да извршим ово мучно наређење.

Најмањи војник у нашој чети редов Обрад Достанић био је љубимац командиров, мој и целе чете. Звали смо га Пацко, а волели смо га зато што је, иако врло мали, био издржљив и одличан војник. Са искривљеним штиклама на цокулама и са торбом на леђима испод шињела, издржао је мали Пацко све тешке напоре незаборављених албанских маршева и убројао се међу оне, у исто време, и срећне и несрећне што су видели Јадранско море па му после пуни туге казали збогом. Никад овај мали војник није изостао на маршу нити се коме пожалио. И док су велики и снажни војници застајкивали и одмарали се, па опет пристизавали, дотле је сиромаш Пацко постојано корачао напред и клизао се седећи низ залеђене низбрдице албанских висова.

Колико нас је пута само, усред највећих мука, насмејао гледајући га како се као клупче котрља и усиљава с муком да одржи равнотежу по несрећном терену који смо савлађивали. На том тешком путу преко Албан-

ских Алпа, у највећој оскудици, делио је он последње окорело парче свога, хлеба са својим другом Витомиром, који је у строју био до њега и коме је он потурао свој обојак под исцепану цокулу.

А тек кад је настао бугарски рат, ми смо открили дивне особине овог малог и храброг војника, који је увек био скроман и који никад није радио за награду и за похвалу. Највише смо га сви заволели после свршене борбе на Дренку. Тада је непријатељ после три неуспела противнапада био одступио и оставио на положају своје топове и митраљезе. Око два пољска топа лежало је четрнаест бугарских војника-артиљераца, које су, као послугу топовску, гађали за то нарочито изабрани, најбољи стрелци једне наше храбре чете. Међу палим војницима, леђима наслоњен на точак топа и крвљу и земљом по лицу умрљан, више је седео него лежао један рањен, крупани риђ бугарски војник, који је тешко дишао и коме спаса није било. Војници су видели и чули кад му је Пацко, разгледајући освојене топове, био пришао, и, као што је то редовно после чинио прилазећи непријатељским рањеницима, упитао га тихо и тужно: „Имаш ли деце?“ – А кад је тешки рањеник, не могавши говорити, савио палац своје гараве десне шаке, која је грчевито гребла земљу, и показао своја четири прста, Пацко је, растужен и дубоко тронут судбином овог оца четворо деце, јер их је и сам имао, натукао шајкачу на очи да би сакрио своје сузе и удаљио се. Вратио се чим, осим стражара одређеног код узетих топова, није више никог било и на своја уска плећа натоварио рањеника коме су се ноге вукле по изораној од граната земљи и однео га на превијалиште где га је предао болничарима и где је овај јадник одмах потом умро ...Ето од тога дана нарочито Пацко је постао наш љубимац.

Корачао сам преко мокре и угажене траве по крвавом бојишту са једином жељом да не нађем малога Пацка међу мртвим још незакопаним борцима што су лежали овде-онде, најчешће погођени у главу и са пободе-

ним и спљоштеним носевима о земљу. Са патролом коју сам повео гацао сам по крвавом глибу, одбацујући ногама суре и каљаве шињеле што су их војници скидали са себе и бацали усред жестоке борбе да би се лакше кретали, и спотичући се о пушке и бајонете што су у нреду лежали по земљи. Али читава два часа тражења прошла су нам без успеха. Поднаредник Средоје, који је последњи у јучерашњој борби видео Пацка, услед магле којом смо били опкољени, није се могао сетити правца и места где се јуче од њега растао. И све што је могао рећи то је: да га је при свршетку окршаја угледао крај једног рањеног непријатељског подофицира, кога је, као обично, питао: Има ли деце? Обузет мрачном слутњом намеравао сам да се вратим и известим командира да Пацка нема. Предвиђао сам тугу командирова и било ми је стога још теже. Погнуте главе и утучен молио сам Бога да Пацка ма и рањеног при повратку нађем у чети, кад ми један војник из патроле скрену пажњу на оближњи ћувик, који не бесмо извидели, и показујући руком рече:

– Онде су јуче извршили јуриш на једно наше одељење.

Прикривено, јер сунце наједанпут беше успело да рашчисти маглу пред ћувиком, кретосмо се један за другим напред. На једном узвишеном месту где се положија нагиње према непријатељској страни, а поред једне разваљене врзине по којој су висила парчад исцепаног војничког одеа, угледасмо и гологлави посматрасмо ово:

Један свеж, јучерањи гроб. Крупним и правилним бусењем оивичена и зеленом травом посута вечна кућа погинулог, при јуришу у јучерањој борби, поднаредника бугарског. Пет корака улево леже разбацане чауре по маломе ровићу одакле се Пацко бранио од непријатељских војника, који га беху са предстражарских места приметили и спречавали у његовом послу око гроба убијеног поднаредника. Са једном као шљокица малом и крвавом рупицом на копорану, а према месту где је ку-

цало дивно његово срце, лежао је, раширених руку и са очима полуотвореним, мртав мали јунак Пацко. Поред њега пушка и ашовчић, а десном шаком чврсто стегнут прост дрвени крст што је невешто садељао да пободе више главе погинулом поднареднику, који је имао деце. На крсту самоука Пацка стоји плајвазом написано: † поднаредник Касановиз Ђустендила... Густа и одвратна магла понова притисну. Потмуло, у даљини, грмеле су хаубице.

ЧАСТ

У великој и угодној соби Есад-пашиног конака у Тирани, поред камина где је буктала велика ватра, официри су живо претресали војничка питања. Картама, којима су прекраћивали досадно време дугога примирја, и корама поморанци што су их побацали непущачи, био је покривен сав патос у соби. Кроз густ дувански дим, у сумраку што је владао, једва се распознаваху људи. Говорило се о догађајима из првог балканског рата, па се прешло на питање о војничким старешинама. Један крупан официр највише се чуо:

– Јесте ли видели да се гдегод истакосе они, што су у миру уживали најбољи глас, што су педантно вршили службу у гарнизону и што су једино знали за „разумем“? Напротив. Они што су били самосталнији и комотнији, они што су били самовољнији и слободнији, вршили су своје дужности боље, преданије, једном речи били су храбрији. За мене не важи ранг и добра оцена. Срце и честољубље само, одлике су доброг војника и старешине.

– Срце! – упаде један млад резервни официр, познат као искрен човек ишаљивчина. – Што се мене тиче, ја налазим да је само честољубље то што нас покреће да вршимо своје дужности у борбама. Не, храбрости нема данас кад нам живот пружа толико привлачних задо-

вољстава и уживања. Али честољубље, господо, оно нам недозвољава да останемо иза наших војника, да заклонимо своје главе више него они, да одступимо. Пре бих се сам убио него што бих допустио да све то урадим поред војника, који у нама гледају своју заштиту, своје мајке, и чији су погледи увек управљени на нас. Нема храбрости, јер свакоме се живи. Са ужасом сам често у борби помишљао на могућност да погинем. У моменту сећао сам се хиљаде лепих ствари које нам живот пружа, и коса ми се кострешила при помисли да ми животу тренутно може доћи крај. И тада, верујте ми, окренуо бих се, бегао бих, да ми честољубље и помисао на велику дужност одлучно не веле: остани ту, буди на своме месту, иначе си кукавица.

Сав зајапурен младић је говорио и даље, али се више ништа није могло разабрати. Жагор је постајао све већи, јер су сви официри говорили врло гласно.

На сасвим ниском, по војнички намештеном, кревету у ћошку собе седео је један млад артиљеријски официр, који у разговору није учествовао, већ је претурао листове једне француске књиге из библиотеке Есад-пашине, која се раније налазила баш у овој соби. Официр, видео се, није обраћао пажњу на оно што чита. Напротив, он је најпажљивије пратио разговор својих другова. Није чак тешко било погодити и да је разговор, вођен између официра, мучио младића и био му јако непријатан. Међутим, разговор се утишао. Мало после официри се поделише у групе, послани донесоше лампе и за три округла стола већ отпоче „радња“. Ону малочашњу бурну речи замени унутрашња бура планова, комбинација, стрепње и ризика у игри. И монотона дискусија златног и сребрног новца, који у рату бескрајно мало значи, отпоче.

Млади артиљеријски официр као да дахну душом кад се разговор сврши. И као у њему тако исто и у игри не узе учешћа. Пошто је оставио књигу, устаде, протеже се, нагну се по навици и без интересовања над карте јед-

нога од играча, а затим се нагло окрете, подиже своју капу испод једног од официра „кибицера“ и брзо изађе у неосветљен ходник...

...Седма батерија, у којој је млади поручник Милорад Гавриловић био водник, налазила се од дужег времена у саставу нашега пука. Раније, једном приликом, кад је наш батаљон вршио самосталан задатак у Љуми, поручник Гавриловић био му је придодан и засебно је командовао једним водом своје батерије. Тај одред тада није на задовољство извршио свој задатак. Пешачки официри кривили су за неуспех поручника Гавриловића, који није био на своме месту и кога никад нисмо чули да се, због тога, брани. Он је ћутао и тиме признавао своју кривицу. Ћутао је чак и овога вечера кад је његово име у неколико махова споменуто...

Хтео сам пошто-пото да говорим са овим младим човеком, који је несумњиво патио, зато сам одмах изашао за њим. Нашао сам га наслоњеног на један велики камен у авлији конака. Он је био расположен за разговор у који смо брзо ушли. Он се правдао:

– Ви знате да је рат са Турском био скоро свршен кад смо се кренули у разоружање љумског среза. Ми се нисмо ни надали борби, јер су нам села одмах почела предавати оружје. Али смо једне ноћи мучки били нападнути. Целог првог дана држали смо се одлично. Борба се, међутим, жестоко наставила и други и трећи дан, и за све то време нисмо ни јели ни спавали. Трећег дана били смо опкољени од четири пута јачег непријатеља. Тада је наређено одступање, јер нам појачање није могло на време стићи. Морал је почео опадати код нас, и ја сам очајавао. Признајем, тада сам размишљао: „Рат је већ свршен, и зар сад да оставим живот овде, кад би требало да отпочнем нов у увећаној, срећној отаџбини? Ми већ одступамо. Потребно је да се спасем што пре, брзо...“ Већ три дана падала је киша као из кабла, грмело је ипуцало без престанка, потоци и реке беху набујали неисказано. Ко не познаје Љуму, тај не зна шта је гадан

терен. Ох... Оне реке и воде, чији задах, чини ми се, још осећам, оне планине суре и натмурене од којих ме још страх обузима! Јесте ли видели Галич? Та ужасна планина изгледала ми је као колосалан зид, који ме раздваја од раја и новог живота. Тамо, с оне стране, требало је прећи, и ја бих био спасен. И ја сам јурио бесно, газио дубоке потоке и реке и – одступао. Као никад дотле, живот у миру чинио ми се слadak, божанствен, идеалан. Сећао сам се свих лепота таког живота, дође ми на ум Божић и Нова година, Ускрс и моја слава Свети Ђорђе, добри и искрени пријатељи и топла соба на зимској ноћи. Помисао на све ово гонила ме је напред и ја сам забрављао на муке својих војника, који са оруђем на леђима и натоварени тешком опремом, водећи јадне и изнемогле коње, гацаху по блату, не знајући ни сами куда иду, јер сам ја измицао напред. Понекад само застао бих да их очекуем, али бих се опет брзо одлучио да, не чекајући њих, наставим пут. И тако идући прегазио сам страховито брзу реку Шију, која ме хтеде однети, па сам, затим, стигао пешаке. Јест. Ја признајем да нисам тада радио како треба да ради ваљан старешина. Али не рекох ли вам: никад ми се није тако допадало живети...

Покушао сам да га утешим и рекао сам му:

– Ви сте млад официр. Наша генерација још није свршила своју националну улогу. Имаћете прилике...

Он одмахну руком дубоко уздишући и не даде ми да завршим.

Лагано корачајући, вратисмо се у собу.

Више није могло бити сумње. Позитивно, ми смо се налазили пред другим балканским ратом. Ни значајни, донекле претећи и ванредно сачињен телеграм рускога цара, упућен владарима балканским да рат спречи, није имао очекиваног дејства. Као колосална стена која се котрља низ стрмо брдо и чије је заустављање апсурдно, тако су јурили догађаји у сусрет овом другом рату. Концентрација је вршена већ увелико. А, на врелим данима и испод врелих шатора, официри и војници са разлогом

су предвиђали страхоте овог новог рата, неочекиваног и ужаснијег, сигурно, него што је први био. Тако рећи сваког тренутка очекивао се судар, судар страховит и незапамћен. Нож се налазио под грлом и само се чекало да шикне топла и невина крв.

Наша дивизија налазила се на Овчем пољу, као армијска резерва. То време ово је поље било војнички логор у коме је све врело, нестрпљиво и нервозно. Разне мање јединице пролазиле су и долазиле, излазиле из састава већих јединица и улазиле у њихов састав.

Једног јунског јутра седео сам на добошу, пред шатром, пио кафу и пушио своју цигарету, кад чух познат глас:

– У водну колону позади митраљеза, марррррш.

Мали брдски коњчићи, каскајући, улажаху у колону позади пешачког митраљеског одељења. Оруђа су звецкала.

То је била седма батерија.

– Здраво!

То беше млади поручник Гавриловић на свом зеленку, који се пропињао. Никад дотле нисам видео поноситијег коњаника. И ја га приметих, тада, како неодлучно задржава свога коња, као да би хтео да се заустави и да ми говори много, опширно, одушевљено; а затим како му пушта узде и оде даље, јер увиђа да нема времена и да је немогуће да ми каже све што би у том тренутку хтео. Па гледајући га како мамуза свога коња, који прелази у галоп и снажно фркће ноздрвама из којих излазе два млаза густе јутарње паре, чух само једну његову реч:

– Збогом! Ја му довикнух:

– Срећан вам пут!

А затим батерија одмаршира, остављајући позади мали облачак прашине.

Овче поље мирисало је миром овог божанствено лепог јутра и ја никад, као тада, не заволах живот...

Ово се десило зором седамнаестог јуна на положајима код Криволака. У тренутку као да се небо проломи-

ло. Извлачећи се нагло испод покривача поручник Гавриловић угледа главу свога посилног, који журно откопчаваше шаторско крило и који рече:

– Нападнути смо. Пожурите, господине поручниче.

Он појури из шатора, опасујући револвер, и отрча топовима. Излазећи испод топлог покривача он се стресе и задрхта на свежем и оштром јутарњем ваздуху. Простор где се налазила батерија већ је био паклено обасут непријатељским артиљеријским зрнима. Све је унапред спремно било. На истоку рудела је зора, кад се борба налазила у јеку.

Гру... Грууу...

Три непријатељске пољске батерије просипале су ужасну ватру. Око седме батерије било је све гранатама разорено. Као црв, примећено је, гамиже непријатељска пешадија све ближе...

Гру.. Грууу...

Поручник Гавриловић успешно је гађао густе непријатељске стројеве, који су својим узвицима скретали пажњу на себе, да би маскирали прикривено наступање једног танког стрељачког строја, који се приближавао положају.

Гру... Грууу...

Ноге и главе, руке и утробе одлетаху у ваздух и заустављаху се на гранама високих дрвета; мозгови се просипаху и мешаху са прашином и земљом, али је батерија одолевала многобројнијем непријатељу. Само што је, свакога часа, топовске послуге било све мање. Ужасан тресак шрапнела, који су се распрскавали над главама војника учинио је да људи почеше губити свест. Војници су носили зрна за пуњење и држали их бесвесно у рукама, не знајући шта ће с њима. Гавриловић је узимао зрна од тако збуњених људи и сам пунио. Летео је на све стране. У једном тренутку он, са ужасом, примети да су му оруђа оштећена и да је дејство њихово онемогућено. Тада чу наређење:

– Понесите затвараче и повлачите се!

Он извуче затвараче, предаде их првом војнику до себе, па застаде и усред борбе замисли се. На сто корака од њега појави се онај напред истакнути, танки стрелачки stroj непријатељске пешадије. Он помисли: „Наређено ми је да се повучем... Све до краја, био сам на своме месту и вршио сам своју дужност. Али... Ама зар опет да одступам?“ Грло му је било суво, дрхтао је. Затим нагло и одлучно зграби први карабин испод мрвог војника, опкорачи мали брдски топ и стаде поамно да пуца. Зраци сунца које се рађало занесоше му очи. Потом угледа цело велико и црвено сунце, које се роди иза брега. Кад узне нов рам да напуни, он осети као да га ушице секире удари у леву страну чела; затим се заљуља и падајући осети још четири удара у тело. Он затвори очи. А кад их понова, и последњи пут, отвори, он угледа зверска лица непријатељских војника, који са бајонетима ускакаху у шанац. Он скину поглед с њих и заустави га болно на оштећеној топовској цеви, која се сјала.

Валентина Вељић

РАНЕ ПРИПОВЕТКЕ ДРАГИШЕ ВАСИЋА

Почетком двадесетог века Драгиша Васић је написао низ антологијских приповедака обогативши тако приповедачку ризницу српске књижевности. Као млад адвокат са великим шансама да успе, Васић је ратне године провео као борац на бојном пољу. Спиратељски рад почео је пишући кратке новинске приче које су настале из описа виђеног, проживљеног или догађаја за које је посредно сазнао. У „Политици“ је у периоду од марта до јуна 1914. године објавио осам кратких прича које су углавном настале на основу догађаја из Српско-турског, Српско-бугарског и Балканских ратова. То су приче: *Пацко*, *Часић*, *Сан каплара Белића*, *Заступник*, *Први дани*, *Пад Феризовића*, *Мајор Таса* и *Пуковска застава*. У овом раду ће бити разматране управо ове приче које је Гојко Тешић у *Сабраним приповеткама Драгише Васића* уврстио у збирку *Бакућ Улија и друге приче*.

Свих осам приповетка, осим једне, *Заступник*, имају ратну тематику. Од оних са темом рата чувена је приповетка *Пацко* која говори о српском војнику који ризикује живот и одлази да сахрани непријатељског бугарског војника на простору између два рова. Док поставља крст на свежу хумку свог противника, Пацко пада погођен од непријатељског војника. Приповетка *Часић* говори о задивљујућем јунаштву српског војника. У центру збивања налази се поручник Гавриловић као оличење херојства. На месту битке код Криволока није желео још једном да се повуче као у једној претходној ситуацији, већ је кренуо напред и погинуо од ударца секиром:

Он помисли: „Наређено ми је да се повучем... Све до краја, био сам на своме месту и вршио сам своју дужност. Али... Ама зар опет да одступам?“ Грло му је

било суво, дрхтао је. Затим нагло и одлучно зграби први карабин испод мртвог војника, опкорачи мали брдски топ и стаде помамно да пуца. Зраци сунца које се рађало занесоше му очи. Потом угледа цело велико и црвено сунце, које се роди из брега.¹

И остале приче сликају понеки сегмент, неку карактеристичну ситуацију из рата која је на писца оставила снажан утисак.

Драгиша Васић је, по мишљењу многих критичара, бољи као приповедач него романијер. То је стваралац који је у својим делима повезао неколико поетичких линија, домаћу реалистичку школу, која је била под руским утицајем, са модернистичким и романтичарским изразом. Он наставља традицију реалистичке поезике са изразитом способношћу запажања реалнога, даје конкретне слике и има изражен осећај за детаљ. Васић је инспирацију и теме налазио у оном што је проживљено те није био склон измишљању. Из оног бурног и трагичног што је преживео родио се у њему приповедач. О рату ће касније говорити као о највећем догађају. „Он је у рату учествовао и у рату рањаван. У рат је ушао као занесени идеалиста, а из рата изашао разочаран. Рат је убио у њему фанатика, али га ипак није ослободио од либералних грађанских убеђења. Васић је из рата изишао магловит, нервно смушен, са душевним кризама које су пратиле пад идеала његове генерације, са тешким искуствима која су раздрмала његов сан о великој идиличној, праведничкој Србији“.² И у свом публицистичком као и у књижевном ангажману он се јављао као ратник, као војник победничке армије који након ратних ужаса не налази утеху ни смисао у било чему. Рат у његовом књижевном раду заузима важно место, рат са страхотама, али и лепим тренуцима када се побеђује на бојишту и када се у човеку пробуди снажно осећање припадности једном народу и љубав према отаџбини. Васић обликује своје приповетке тако што у њихов садржински план уноси знатан број историјских чињеница као што су догађаји везани за

битке из три поменута рата. Рат је описан и као поље јунаштва и части, али и терен на коме се испољава таштина и завист. Има ту много натуралистичких описа у којима се пластично осликава сав ужас рата; слика бојног поља са покиданим рукама, ногама и главама које лете у ваздух, са просутим мозговима који се мешају са прашином на земљи као што је то у причи *Часи*. Да би лакше поднео ратну страхоту, човек мора да се помири са смрћу. Рат мобилише различите људе једног народа, у њему се испољава патриотизам, војници осећају приврженост према осталим ратницима на бојном пољу и знају да сада треба све несугласице оставити по страни. Одломак из *Пуковске записке* управо то илуструје:

Гле како је једно велико и опасно предузеће сједило најразличитије људе! Ми се пријатељски привијамо један уз другог све више, осећамо топли дах нашег најближег друга. У нашим устима, очима и образима и загрљени осећамо да је ово тренутак кад један другом треба да праштамо. Ми добро знамо шта нас чека и дрхтимо, зуби нам цвокућу. И као умирући кад узима причешће за смрт, занесен искључиво једном мишљу, тако и ми заборављамо све – осим Бога.³

У приповеци *Паг Феризовића*, међутим, провејава извесно разочарање због понашања војних старешина који своју сујету стављају на прво место што наратора, који је учесник битке за Феризовић и сведок оваквог понашања старешина, нагони на тугу и упитаност:

Ја се одвојих нешто у страну. Сузе ми саме ударише. Зар је то рат, зар је то поље части, мислио сам у себи? Али нисам могао дуго да мислим. Скоро у истом тренутку паде заповест да се референт артиљерије и референт инжењерије врате у Феризовић, да организују власти.⁴

Иако Драгиша Васић даје прегршт реалних поједности, све то ипак пролази кроз једну субјективну призму којом се он приближава романтичарској поетици. Васић није објективни посматрач, већ је итекако при-

сутно биографско у његовим приповеткама. Милан Богдановић управо овај његов поступак у описану стварност истиче као најкарактеристичнију особину Васића као приповедача.⁵

У већини приповедака причу казују наратори као посредници између писца и догађаја о којима се говори. У ових осам приповедака доминира приповедање у првом лицу чиме се постиже сликовитост, искреност, осећајност и уверљивост казивања. Приповедање углавном код њега подразумева слушаоце који имају пасивну улогу, а у приповеци *Пуковска засијава* која има епистоларну форму је то читалац који чита о догађајима са фронта из писма свог рођака . У *Пацку* је приповедач професор Бошковић који на часу историје својим гимназијалцима прича о херојском подвигу чувеног Обрада Достанића кога су сви звали Пацко. Приповедач у овој причи је и актер збивања који на топао и присан начин приповеда о удесу свог пријатеља. Симпатија, а каткад и антипатија према одређеним ликовима стални је пратилац Васићевог приповедања. У причи *Засиуиник* наратор је адвокат који својим пријатељима прича на трагикомичан начин о катастрофалном завршетку своје прве парнице у животу. Мило Ломпар истиче у књизи *Модерна времена у прози Драгише Васића* да *Пацко* стоји на граници приче са тезом зато што на свом почетку помиње као тезу оно што је о храбрости рекао Француз Ла Рошфуко, који је и сам био учесник рата: „Савршена храброст, рекао је он, показује се кад човек без сведока чини оно што би био способан да учини пред целим светом.“⁶ Мило Ломпар је у потпуности у праву када даље закључује да је судбина Пацка заправо илустрација тезе с почетка приповетке. Иако је имао дара за реалистично сликање, Васић се никада није расплинуо и давао опширне описе какви су карактеристични за реалисте. Васић даје само оно најважније, најбитније елементе карактеристичне за оно што жели описати.

Приповедни простор у овим причама углавном су бојна поља са рововима, топовима, оружјем и као чести пратилац те суморне слике јавља се киша, упорна досадна киша која још више отежава кретање.

Васићеви јунаци су људи којима је част идеја водила, који до ње много држе, за њу се боре, за њу и гину. Рођени у злу времену, живећи у периоду ратних страхова, они одлазе у борбу јер то сматрају својом дужношћу и исказивањем патриотизма. Али, неки од њих ни у рату не губе човечност, тако ће Пацко, по многима, најупечатљивији и најпозитивнији Васићев јунак, бити растужен и скрхан због судбине непријатељског бугарског војника кога рањеног одвози у болницу. Парадокс је што се хуманост исказује у време ратног ужаса када убијање представља свакодневицу. Писац овог јунака описује са високом дозом субјективности и симпатија:

Звали смо га Пацко, а волели смо га зато што је, иако врло мали, био издржљив у одличан војник. Са искривљеним птиклама на цокулама и са торбом на леђима испод шињела, издржао је мали Пацко све тешке напоре незаборављених албанских маршева и убројао се међу оне, у исто време срећне и несрећне што су видели Јадранско море па му после пуни туге казали збогом.⁷

Васић користи различите поступке у обликовању књижевних јунака, врло често писац користи унутрашњи монолог као начин продирања у најфиније титраје њихових душа. Тим психолошким приступом он има сличности са Бором Станковићем, па и са Достојевским са којим су га повезивали многи критичари. У том разоткривању душе својих јунака аутор ставља акценат на њихов доживљај рата и ратног вихора у коме су се нашли. Други поступак вајања ликова је индиректна карактеризација остварена приказивањем њихових поступака, али ни она није лишена пишчеве интервенције и директне карактеризације што се потврђује у знатном

броју приповедака овог аутора. Васић профилише своје јунаке и кроз однос осталих ликова према главном јунаку. Увек је другом плану њихов физички изглед, сем у ретким случајевима, пажња је углавном усмерена на оно унутарње, оно што чини њихов духовни живот. На неке јунаке рат је оставио неизбрисив траг, један од таквих је и мајор Таса из истоимене приповетке који се након свих ратова неповратно променио. Мајор Таса је је толико опседнут ратом да не уме да функционише у мирнодопском периоду. Васић га описује са дозом хумора исмевајући његово стално помињање ратних освајања, чак и када рат није тема. Он је обузет ратном славом и напредовањем у војној каријери да на рат више не гледа као на страдање, већ као на пут ка добијању чина мајора. То илуструје следећи кратак одломак из приповетке која и носи назив по главном јунаку, мајору Таси:

А после свога четвртог испита нада капетан Тасина била је још једино у рату. И заиста, он га је очекивао стално, он га је наслућивао први иако је на деловодном протоколу Окружне команде, он га је желео више него многи и многи; и 17 септембра 1912. год. обрадовао му се тако много да је сав раздраган, дојуривши из канцеларије кући да донесе радосну вест, још с прага рекао жени:

– Можеш сматрати да си већ мајорица!⁸

Непријатељ је дат више као колектив, група негативаца која заслужује сваку осуду, док су представници српског народа насликани углавном у лепом светлу. Али, и ту има изузетака па се може рећи да Васић није у потпуности применио црно-белу технику. Он као писац поседује саосећање и за страдање бугарских војника што потврђује лик поднаредника Касанова из Ћустендила из приповетке *Пацко* Његова смрт је је једнако трагична као и смрт било ког српског војника, то је страшна смрт родитеља који је иза себе оставио четворо деце.

У својим потоњим делима патриотску занесеност Васић је заменио сумњом у родољубље, разочарањем и нихилизмом. То се осећа у роману *Црвене мајле* и у збирци приповедака *Ушћуљена кандила*, делима у којима се такође говори о рату, мада је у *Црвеним малама* присутан више одјек рата, него сам рат. У каснијим збиркама приповедака *Паду са трађевине* и *Витлу и другим причама* ратне теме замениће теме љубави, смрти и социјална тематика. Време као најбољи судија показало је и показаће колика је заиста литерарна вредност Васића као писца, јер он из разноразних разлога, махом некњижевних, није добио заслужено место у историји српске књижевности. *Сабране приповећке* овог писца које је приредио Гојко Тешић као и исцрпна студија Мила Ломпара *Модерна времена у прози Драгише Васића* јесу допринос у исправљању извесне неправде према овом сјајном писцу.

¹ Гојко Тешић, *Сабране приповећке*/Драгиша Васић, Просвета, Београд, 1990. стр.308.

² Велибор Глигорић, *Критике*, Просвета, Београд, 1945, стр. 92.

³ Гојко Тешић, *нав.дело*, стр. 340.

⁴ *Истио*, стр. 330.

⁵ Милан Богдановић, *Стари и нови*, Просвета, Београд, 1961, стр. 297.

⁶ Мило Ломпар, *Модерна времена у прози Драгише Васића*, Филип Вишњић, Београд, 1996, стр. 171.

⁷ Гојко Тешић, *нав. дело*, стр. 300.

⁸ *Истио, сир.* 334.

Вељко М. Милићевић

МРТВИ ЖИВОТ

I

Тренутно се утиша врапчији жагор малобројне деце која су пре времена стигла у школу, кад се на вратима показа господин учитељ. Деца га поздравише наглим устајањем, при чему је било обарања буквара и покоје писанке, док се са праском разби једна таблица.

Он им даде, немарно, руком знак да седну.

Деца, дигнувши срушене ствари уз полушапат, збише се поново на своја стара места у неколико клупа – остале стајаху празне – око велике гвоздене пећи, у којој је буктало неколико пањева, док господин учитељ лењим, или боље, уморним и одмереним корацима иђаше према своме столу.

Кроз замрзнуте прозоре раздељене на ситна оканца да их бура не поломи, назирала се густа мећава и чули звиждуци и хук буре.

Од времена на време отвараху се врата и на њима се помаљала боса деца, са забриделим лицима и са црвеним озебним ногама, с црвеним капицама под пазухом и торбицама у руци. Док једна улажаху, кроз отворена врата се видеде друга у ходнику како су поседала на под и изувају мокре опанке, натикаче и чарапе, и слажу поред зида, а црне хаљинице вешају на клинове. Млазови воде теку из обуће и вијугају се по храпавом камену и плочама ходника, правећи уз пут мале барице.

И доскора, после кратке молитве, деца се сасвим заборавише и не обраћаху више никакву пажњу на господина учитеља; чуо се само жамор њихових гласова и њихово несташно кикотање; и тек кад би отишли превише далеко, задиркујући се међу собом, и расплакали којег мали-

шана, тада је с учитељева стола долазио један глас, благ и озбиљан, који би их опомињао.

Готово сва деца била су из места, пошто ђаци из околних села не долажаху зими школи, због студени и намета. Окупљени овде око гвоздене пећи, која их грејаше родитељском топлином, они су волели те зимске дане кад се није предавало ни испитивало, пошто их је било мало; кад је било у школи тако пријатно и топло, далеко пријатније него код куће, око огњишта, где бура пробија кроз брвна и проноси кроз читаву кућу децембарску студен.

Овде су они причали догађаје свога малог живота, весели и задовољни, сањајући о Божићу и празницима што долазе; о лепшим данима кад ће ударити југовина и кад ће се моћи клизати, грудати, правити људе од снега; кад ће одјекивати цело село од њихове несташне цике; кад ће груде снега пролетати пролазницима мимо ушију; или кад ће из које куће изићи нека љутита жена и потерати их каквим прутом или граном, јер су јој јуче ударили дете. Нису биле заборављене ни нове ласте које ће доћи; оне исте ласте које су изгледале тако тужне што их остављају, њих и своја гнезда, која је бура већ одавно разнела; које су се пре поласка скупиле и облетиле, у неколико махова, стари црквени торањ, као да чине неки завет, и некако тешко отргле од звоника, винуле се у даљину и ишчезле иза брда.

Праскају пањеви у пећи и ври овај дечји живот као кошница, али ово безбрижно и разгљиво расположење не само што не утицаше него ни не привлачаше пажњу њиховог господина, Дамјана Дамјановића, учитеља на *једно-разредној пучкој школи*. Његове рођене мисли биле су га као снежна мећава и он се смрзаваше под њиховим тешким и студеним наметом.

И зато поднимљену главу у руке стреса од времена на време; прелази руком преко чела као да с њега скида лед и мраз; провлачи прстима кроз косе, па се онда поново наслања на лактове, док се опет залеће на њега бура мисли.

Ту, испод слике Христова распећа, које као да опомиње да је живот страдање; за овим истим столом, испуцаним и сточеним од црви, провео је он десет година свога века; десет година свога учитељевања радио је он у овој соби са простом бојом премазаним и одавно расклиматаним клупама; у које су урезивала, ножићима, деца своја имена чим би научила азбуку, као што су шарала по старим, прљавим зидовима, повешаним сликама из зоологије, ботанике и тако даље. Али колико се ствари изменило од онога дана кад је први пут сео за овај сто, до данас!

И тих десет година, како су прошле брзо, перфидно и нечујно, да не оставе ништа за собом, до осећање горчине и празнине.

Кад је први пут седао за овај сто, колико беше одушевљења у његовој души, као да су у њој избила и прокључала сва врела; колико снаге и полета; осећаше се као неки апостол, и чинило му се да му мисли имају крила. И све то одушевљење сурвало се у неповрат; снага и полет су малаксали; врела пресушила, а крила се саломила; вера, велика, света и лепа вера коју он имађаше у себе, сагорела је у сумњи. Само што се коса коју он немарно чешљаше, проредила; око слепоочница пробила седина, а испод танких брчића урезало искуство две боре, које се губљаху у реткој, малој бради. И само што су црви још више источили његов сто. Исто тако, можда још горе, источили су неки страшнији, прождрљивији црви његову душу.

Узалуд он тражаше по својој памети разлог како и у шта је он истрошио самог себе, узалуд покушаваше да уђе у најскривеније кутове своје душе, и да тамо нађе одговор, а, можда, и оправдање. Он је био од оних који су желели да оставе једну бразду за собом, да једнога дана могу да се поносно окрену и да виде са задовољством резултате свога рада.

И његово се сечиво иступило, а по пољима у која је он мислио да баци плодносно семе, ницао је коров као и пре њега; и сада, кад се он труди и тражи да ли се не види, макар где, какав видљив знак његова настојања, он осећа ка-

ко с муком пролази кроз ту непрокрчену шикару и како му се оштро и црно трње усеца у дланове и у душу. Испуњен сазнањем како нестаје снаге у њему, како у њему малаксава и тело и воља, он осећаше да не може и не сме више надати се да ће икад живети једним животом који рађа нове клице и нове животе. И он назва свој живот, у једном часу огорчења и болне ироније, мртвим животом.

Па, као гоњен нечим, диже се и стаде да се лагано шета по соби између раздвојених клупа.

II

Младост му је била магловита и туробна као какав јесенски дан.

Сетио се мале варошице у којој се родио; калдрмисане главне улице којом је пролазио за школу и малих сиротињских уличица на крају вароши, са широким даскама ограђеним, прљавим авлијама, по којима се шетала живад. У таквој једној кривој улици, с изгледом на малу и змијуласту реку са зеленим и облим обалама, била је мала, ниска и тесна кућа где се он родио, као и његова остала браћа и сестре.

И он у памети стаде да ређа све појединости и ситнице по кући и по дворишту, почимљући од идиотских, прилепљених слика по зиду, па до старе мачке, која се вукла по кући и по авлији.

Како се он бојао њезиног маукања које параше мрак и вређаше уши, уносећи грозу у детињу душу!

Пред очи му изиђе слика његове матере: малог, мршаваог и вижљастог чељадета, заогрнуте и обавијене око тела тамноцрвеном великом марамом, која се везивала на леђима, и увек с црним рупцем на глави. Она је непрестано била у послу, и њезин муж и сва деца – а било их је доста, и сувише – легали су, а она је још остајала да ради, макар и за сутрашњи дан. А ујутро, опет, она би устајала пре свију, немајући никад довољно времена да се људски одмори, и сва би се већ сатрла послом, пре него што би сви поустајали.

Док његов отац беше сушта противност матери. Он је био подворник код неког уреда и већ у годинама кад га је Дамјан почео памтити црвена лица и подбулих очију, крупне главе и снажна брка. Волео је друштво и вино; за кућу се није много старао; и сву бригу како да се породица издржава, остављао је жени; мрштио се, љутио и претио кад би она почела јадиковати како он много троши.

Мати је радила све послове што је могла и знала: насађивала је живад, продавала јаја, глачала рубље господи по варошици. Она је почела да се жртвује за кућу од првог дана своје удаје и њезини напори су били све већи са децом која су придлазила. Толики посао и рађања сатрла су њезину снагу и она је изгледала много старија него што је у ствари била.

Са својом браћом – било их је још четворо живих осим њега; једна сестра коју је запамтио умрла је, док је он био још мали, од сушице – није се много дружио. Сви су били старији и јачи од њега, и нису жалили да покажу над њим ту своју надмоћ. Он је био слабији, нежнији и осетљивији, плакао је за свашта, и болело га је и било му је криво што се браћа туђе од њега.

Једина мати га је највише волела; он је био њезин мезимац, последње дете које је она родила у данима непрестане бриге, муке и невоље. Осећала је да јој је он некако најближи, управо само њезин, као да није дете свога безосећајног оца и брат остале деце њезине која су одлазила раним јутром од куће, долазила на ручак, и онда опет одлазила да се врате касно увече. Мали Дамјан се само врзао око ње, наслањао своју главу на њезино крило, и она га миловала кад није имала посла или кад је могла да уграби који слободан тренутак.

Отац га је готово презирао због његовог тобожњег мекуштва; говорио да се, на жалост, угледао на мајчину породицу, на једног Дамјановог ујака који је отумарао негде у свету, у Америку, и тамо ишчезао без трага и гласа. Прорицао му је исту, а можда још гору, судбину, што би редовно матер расплакало. Онда је осипао прекоре на

жену што мази децу, да се тако не поступа с децом и да се тако деца рђаво васпитавају. И тада би увек, ма за какову ситницу, отпасивао кајиш и истукао Дамјана; начинио се љут и отишао у крчму, док би Дамјан горко плакао у којем куту, а мати око њега, тешила га, мазила и миловала.

Његова браћа већ су била поодрасла, док је Дамјан још ишао у основну школу. Тројицу од њих сместио је отац у писаре да постану сеоски чиновници. Четврти је, после одслуженог рока у војсци, тамо и остао, дотерао до стражмештра и био понос очев. Дамјанов отац не пропушташе никад да га не спомене у сваком разговору; у кући је била велика његова слика с уфитиљеним брковима, косом почешљаном и раздељеном код берберина, и некаквом спомен-медаљом на прсима.

И, кад је Дамјан свршио основну школу, настаде у кући питање шта да се ради с Дамјаном. За какав занат изгледао је преслаб и отац, као да му чини неку милост, снисходљиво и слежући раменима рече да ће покушати да и њега смести негде за писара, иако му Дамјан не улеваше велико поверење да ће напредовати у тој каријери.

У томе часу, оно мало створење које се никада не противљаше вољи свога мужа, Дамјанова мајка, на мужевљево велико запрепашћење, усуди се да се успротиви, – истина, благо, али било је неке одлучности у њеним речима, као да оно што она жели да се учини Дамјану, има да буде наплата за њезино толикогодишње аргатовање. Она није хтела да и ово њезино дете буде као његов отац, као његова браћа, да дише исти ваздух, да говори исти канцеларијски језик као и они.

Па пошто је требало да изиђе с предлогом на среду, она исправи ону вечно погнуту главу и рече, кратко и одлучно, да она жели да Дамјан настави своје школовање.

Дотле је Дамјан седео крај прозора, с очима упртим у земљу, зебући и страхујући како ће се све ово свршити. И он је желео да иде даље у школу. То му даде храбрости кад виде како мати храбро заступа његову ствар и како не обара очи пред оцем.

Отац се, просто, згрануо и, после, стао да виче и да се љути. То је била као нека завера против њега, као да он није господар своје куће! И онда је говорио о трошку, као да он није расипао свој новац по свима биртијама, остављајући издржавање куће жени и деци. Па онда, доказивао је, питајући „Шта, ето, фали њему и Дамјановој браћи?“ И позвао је преда се Дамјана, који се плашљиво одазвао његовом позиву; отац га дохвати за једну руку, обрну га здесна налево и слева надесно, загледа му у лице и у очи, као да га никада дотле није видео, и онда га гурну презриво на страну. На крају крајева, ко може њему да докаже да је овај деран и за школу? Ако је он досада добро учио, шта може бити после? Ето, онај Јово њиховог првог комшије, којег је пандур Илија неки дан отерао у затвор због крађе неких јабука, ишао је три године у први разред гимназије, па увек други или трећи ред! И кад су га после дали на занат, било је касно: утувили детету у главу неко господство, и мајстор морао да га најури; кажу, чак, да је већ почео да дира и у мајсторову кћер! Стари то говораше као да је био уверен да ће се нешто исто тако десити и Дамјану: и неуспех у школи, и терање од мајстора са заната, и дирање мајсторове кћери, и крађа јабука и „решт“.

Еј, онога тамо на зиду, с уфитиљеним брковима, и са рукама, у белим рукавицама, наслоњенима о сабљу, требао је он да да у школу, у „кадетншул“; данас би већ био капетан, па да свима сване сунце; и ко зна, тај би онда сигурно могао да покуша – ту он опет, не верујући, слеже раменима – да даде овога дерана на школе. И он уздисаше, не могући да се утеши што је толико згрешио према оном детету, татином сину.

Али како матери не попушташе, уверавајући мужа како он неће ни осетити Дамјаново школовање, обећавши му да ће двапут више радити него дотле, – на велико Дамјаново чудо, отац попусти и приволе.

Онда, одобровољен, призвао је поново Дамјана, пољубио га службено и достојанствено у чело, саветовао га да

буде добар, и говорио како он пуно за њега жртвује и не жали да жртвује још више. Дамјан, у томе часу, мишљаше на његов кајиш.

Па пошто је од жене заискао форинту, и ова му дала две без иједне речи, стари оде у биртију да пије.

А мати привукла Дамјана к себи, љубила га дуго и крадом брисала сузе.

И тако се Дамјан уписа у грађанску школу, а после ове у препарандију.

III

Златно, блажено и наивно доба снова и младости, кад живот изгледа тако прав, лак и раван! Кад се живот откривао пред њима замамљив и насмејан! Кад су мислили да се може живети у идејама и од идеја! Кад је сваки дан рађао нове планове! Па сањарења у сумраку, која и нехотице предсказују да ће цели њихов живот бити лутање кроз сумрак!

Они не сневаху да постоји нешто што се назива искуством, и што се мучно стиче и скупо плаћа: искуства су боре душе. Колико лажи и перфидности беше скривено у томе наоко ведром животу, и са колико злобе ће он са својим свирепим клештима да откида илузије и комад по комад њихова срца!

Шта би он данас дао да може још једном да проживи та свечана расположења, пуна апостолске вере и неодржаних завета!

Како су им чаробно звониле речи: сићи у народ! Да, сићи у народ, спустити се до сељака, пружити му руку пријатељства и помоћи му, просветити му разум, улили му самопоуздања и свесности самога себе, дићи га економски. И они су горели од нестрпљења кад ће доћи ти светли дани рада, кад ће они бити духовне вође тога малог света, за чије добро они мисле да утроше оно што је најбоље у њима.

Зар може бити већег задовољства него гледати како полако испред њих пролазе генерације које су они моделирали својом руком и које их благосиљају?

И кад су први пут једних ферија, пре него што ће свршити школе, сишли у народ куда су били кренули пуни одушевљења, они су се једва усудили признати при повратку да су разочарани.

Па и то прво њихово разочарање још је увек било блиско илузији кад се упореди с оним што их је доцније чекало у животу. Оно је било само као нека далека слутња и они су се тешили и корели у исти мах, говорећи како су свој посао и задатак узимали сувише лако, – и уверавали се и заклињали да ће у свој рад да уложи још двапут више енергије и племенитог заноса него што су мислили да учине.

Златно, блажено и наивно доба снова и младости, кад живот изгледа тако прав, лак и раван!

Болело их је оно велико и несакривено неповерење са којим их је сељак срео у првом њиховом додиру. Оно је извирило из дубине њихових угаснутих очију, као да не долази из дубине душе једног човека, већ читавих генерација. А било је подсмеха и грубих шала на њихов рачун. „Шта хоће ова деца од нас?“ читали су они на њиховим лицима, или: „Млади сте ви, децо; то ће вас проћи; и ви ћете постати као други!“ – у најбољем случају. Наилазили су и на немар, и на равнодушност, а каткад и на једну скривену мржњу.

Тек доцније, кад су сишли у живот, они су схватили разлоге ствари, и тада им је све постало јасно. Сељак им је наличио на једну изморену животињу коју су салетали пси са свих страна и коју гоне без одмора, од јутра до мрака, од мрака до јутра, сви спремни да јој учине зло. И пошто је лакше гонити него бити прогањан, велико мноштво између њих придружило се гониоцима.

Тако је већина њих започела свој нови живот.

А они остали пришли су им у току времена и нису дали да их њихови увиђавнији и практичнији другови дуго чекају.

И они се подругљиво смешкаху кад мишљаху на оно златно, блажено и наивно доба снова младости, кад живот изгледа тако прав, лак и раван.

IV

Дамјан Дамјановић и не примети кад се отворише врата кроз која се промоли млада, чупава женска глава и викну као с неким прекором:

– Зар ти не мислиш данас ужинати? Подне је давно прошло.

Он се трже, подиже главу и погледа уплахилено око себе, сав бунован, као човек кад га когод изненада тргне иза сна.

То је била Мара, његова сваст, која га је опомињала да је време јелу.

– Сад ћу ја, – рече он немарно, али још остаде седећи, тек што рече деци да ужинају. Весело се деца разлетеше по своје торбаке и стадоше да из њих ваде суви јечмени хлеб.

А њему се не иђаше никако на ручак. Његова несрећа може само да се подвостручи, гледајући туђу, – гледајући како се, већ једанаести месец, његова жена Бојана бори и отима од смрти, и како из дана у дан приметно нестаје. Та њезина болест правила га је још узрујанијим и нервознијим и бацала је још више сенке и још више мрака у његову душу.

Зато је он често пута, долазећи до врата њезине собе, застајао неодлучан, немајући храбрости да ухвати за кваку. И онда би стезао срце и нагло отварао врата са одвратношћу човека који се свесно и намерно сурвава у провалију.

У часовима кад би се прибирао и долазио к себи од мисли које су га мориле, он пребациваше себи и прекореваше се због извесне равнодушности коју показиваше према патњи свога друга. Далеко од тога да би он био сасвим немаран према овом слабом створењу чије груди кидаше

кашаљ дан и ноћ, – не, – али он осећаше да јој је посветио довољно пажње, а неизмерно мање него што је она заслужила. Као да је постојала нека суревњивост између његове несреће, оне праве, – између његовог рођеног страдања, – и несреће и страдања његове жене, које је остало за њега вазда више или мање туђе. И он се од времена на време стидео због тога свога егоизма у страдању; иако већ није могао да слије оба бола у један, он разумевао колико је ружно од њега да сматра болест своје жене као једно излишно зло и једну нову и непотребну пакост живота према њему.

Па иако не осећаше никакву глад, он се диже, више ради, да не растужи и не озловољи жену, а нарочито сваст, која се, уза сав посао код своје куће и своју децу, толико жртвоваше око неговања своје сестре. Он се присили да узме што мирније лице и да изравна боре на челу, да узмогне, колико-толико, избећи њиховим питањима и испитивалачким погледима.

И овога пута он осети у себи мало устезање кад се приближи соби одакле се чуо кашаљ, али се брзо савлада; тек што му срце јаче закуца.

У лице га удари мирис лекарија и устајали ваздух слабо или никако ветрене собе, све то појачано врућином сувише загрејане пећи.

Из једног кревета провиривала бледа и измучена глава болеснице и једна танка рука.

На столу, прекривеном шареним столњаком, пушио се мршав ручак. Мара је седела и јела, не могући дочекати Дамјана.

– Фала богу, једва једанпут – рече Мара прекорно, намеравајући да настави.

– Маро! – чу се слаби и истањен глас болеснице, у којему је било толико молбе да остави започета пребацивања, да ова одмах ућути.

Дамјан Дамјановић не рече и не одговори ништа, седе и поче јести силом. Неколико залагаја и његов ручак је био готов.

Мара хтеде да поново нешто каже, али је пресрете Бојанин поглед, који јој опет пресече реч. Она мало љутито устаде и оде болесници, помажући јој да узме неки лек.

Дамјан Дамјановић је несвесно праћаше очима које се вратише преко сиротињског намештаја, распарених столица, рђавих слика, избледелих фотографија, – али на што су се очи највише спотицале, то су биле стотине лекарских бочица, с црвеним етикетама, по столу, на прозору, крај кревета, на ормару, по свима ћошковима собе, – сведоци дуге болести и мучења. Још да је било лако доћи до њих зими, кад путеви постају непроходни!

Он измаче столицу од стола и хтеде да седне према прозору, па се покаја. Зар опет да јој не каже ниједну реч? Зар да опет лаже и да се прави како не види толике погледе који моле и преклињу за једну добру, пријатељску и љубазну реч? Зар да јој сасвим одрекне ту једину утеху и веселе уочи смрти? Он зна врло добро колико се она радује као мало дете кад јој он каже какву најситнију пријатност. Тада њезино око засија поново чудним сјајем и у њој се види нада на живот.

И кад Мара оде да изнесе остатке ручка у кујну, он приђе Бојанином кревету и упита је добрим и благим гласом:

– Како ти је? Је ли ти данас боље?

Она се окрете према њему, сва обрадована, готово срећна да се њезина стрепња није испунила да ће њезин Дамјан, и овога дана, отићи као што је и дошао, без иједне речи. Како јој је? Њој се чинило да јој се повраћа снага и живот, чим јој се повраћала Дамјанова љубав. Колико пута би њезино пригушено јецање, ноћу, будило Мару, уморну од посла и жељну сна. Ова би устајала, намештала јој јастуке, давала јој лекарије и питала је полугласно:

– Боли ли те, Бојо?

Она би, окрећући главу у страну, одговарала:

– Боли, ох, боли!

Али то није био физички бол који ју је мучио: друго нешто, свирепије од телесног бола, њу је пекло. Њезине су-

зе нису текле због груди, изломљених од кашља, ни због изнурених удова од дугог лежања. Док би се чуло снажно и правилно Марино дисање, дотле се она трудила, дижући лагано и са муком главу, не би ли могла разабрати да ли и он, тамо у другој соби, спава. Али не, он обично није спавао; до ње би допирало како се он дуго преврће у кревету, пре него што се све умири. Дуго би мислила и трудила се да погоди зашто он не спава? Он је постао, у последње време, толико повучен и тако чудан да га више није могла никако разумети. Заборављао би да јој каже и добро јутро и лаку ноћ. Па инстинктивно осећајући у моментима да ће умрети, њој је бивало још теже и падало јој још мучније што је Дамјан тако мало марио за њу. И онда се чак помало привикла на такво његово држање или, боље рећи, трудила се да се привикне, пуштајући се бољести, не марећи ни да живи ни да умре.

Или би се тешила да је то тек само неко тренутно, дневно расположење његово, нешто што ће га проћи, – и да ће он сутрадан постати њезин стари Дамјан, из њихових ранијих, срећних дана. Па иако би је нада обмањивала, она се уљуљкиваше сутрадан још упорније у исту наду. И зато је овога дана, крадом и са страхом, погледала, зебући да ће и овај дан проћи као и остали, и нека зима би јој прожимала цело тело. Она је већ била спремна да прегори ново разочарање; и, кад се Дамјан дигао са столице, њој се учинило да је пошао ка вратима. И зато се двоструко обрадовала кад виде да се преварила; њезино лице расу се крвљу кад га угледа где седе на крај њезина кревета; чињаше јој се тада да се враћа један ехо и један рефрен среће издалека.

Као што јој изгледаше да јој се враћа здравље и младост с њезиним Дамјаном, тако јој се врати и глас; не више онај глас истанчан кашљем и изломљен боловањем, већ неки друти глас, сигуран, звонак, да се и она сама изненади кад га зачу, као да говори неко други, а не она. И са гласом, она нађе и једно обиље речи, као да се труди да надокнади вишенедељно ћутање, као да се боји да се те

ћутљиве недеље поново не поврате, и она хита да се и за њих изговори.

Увераваше га да јој је добро; и заиста, у томе часу није лагала да му угоди; њезина душа била је толико задовољна и срећна да није могла да води рачуна о телу и његовим боловима. И онда онако, како већ жене умеју да управе питање а да не изгледа питање, запита га како је њему; да ли је и њему добро; да му није случајно зло, јер га стално види замишљеног и суморног. Он се бранио и извињавао толиким бригаама. Како да буде расположен кад је она, ето, болесна!

Она не скидаше с њега своје од болова као смањене очи, у којима се палио полако један сјај. И упрвиши још јаче те оживеле очи у његове, са гласом који мало задрхта, она запита:

– То је, дакле, због мене?

– Због тебе, Бојо, – одговори он брзо, подигнувши мало глас и осећајући да лаже.

Би му непријатно због тога у први мах и криво на самога себе, али кад осети како њезина рука грчевито стегну његову; како се њезини од болести омекшали прсти уплићу у његове; кад му та рука саопшти све узбуђење које је у њој изазвао његов одговор; кад схвати колико јој је тиме учинио добра, – и он се разнежи и учини му се као и да његово срце јаче и брже закуца.

Мара се задовољно зачуди кад их, на своме повратку, нађе у добром и интимном разговору, као што их није одавно видела. Њезини образи засјаше се, као да је њу захватио један мали одсјај Бојанине среће: и она се наслони на ограду од кревета и пусти се с њима у разговор и у шалу. И зачас се ова мала солица испуни нечим веселим и пријатним, као да је њом прошао дах новог живота, који својим крилом отискује смрт, болове, суморност и досаду.

И Дамјан Дамјановић трудио се да се покаже што љубазнији према својој жени, желећи да поправи што је пропустио; и готово се радовао, осећајући како све те ведре и добре речи које јој говори, сада долазе искрено и непо-

средно из срца. На њезином лицу могао је читати захвалност; она му је већ давно опростила проплакане сузе и немирне ноћи, чак и не мислећи више о томе.

Па кад су казали све што су имали да кажу и кад су заћутали, они су још и опет били задовољни што осећају једно друго поред себе. Кад Дамјан Дамјановић погледа на сат, он се зачуди што је време тако брзо прошло. Он хтеде да пође, али га она поново привуче и задржа.

– Остани још мало – рече она молећи. И гледаше га непрекидно; њене очи чудно упијаху његов лик, као да желе да га што дуже задрже у зеницама.

Кад се он, после неког времена, поново диже, сагну се и пољуби је у чело, пре него што је могао извући своју руку из њезине, он осети на њој пољупце и сузе.

– Шта то радиш, Бојо? – рече он прекорно. И он готово отрже своју руку и више побеже него изиђе из собе са осећањем кривца.

V

Био је узрујан. Шеташе немирно по школској соби и узалуд покушаваше да се смири: мисао се није дала зауздати, – бесна, дивља, необузdana вукла га је, ликујући, за собом као авет, и он је морао слушати њено победничко клицање. И он јој се, на крају крајева, покори, приморан и побеђен, и пође за њом вратоломним стазама куда је и она лутала, спреман на нове болове и да се врати сломљен и изубијан.

Он се дуго у мислима задржа уз болесничино узглавље. Она, Боја, улажаше поново у његов живот, као да је већ једном из њега била нестала. И кад она заузме своје старо место у његовом срцу, њега поче мучити сумња да и он можда носи један део кривице што Бојана пропада; што није раније обратио пажњу на њезину болест; што је није боље пазио и боље неговао. Он се отимаше колико је могао, од тих пребацивања, напрежући се – кад већ не може другачије – да бар фаталистички посматра ствари.

И он се још једном враћаше у оно доба кад је он први пут, у предвечерје једног раног јесенског дана, стигао у ово село, расуто по обронку једног брдашца, с кућицама које промаљаху из гајева своја накривљена слемена. Колико је снаге, младости, воље за животом, жеље за борбом, нада и амбиција врело у њему, док одскакиваше на рђавом и сламом набијеном седишту дугачких сељачких кола, која су скренула с главног друма на водом изровани и изједени сеоски пут! И док се коњи коракком пењаху уза страну, он пажљиво испитиваше и о најмањој ситници свога дрмовног кочијаша, који га, вероватно, не узимаше много озбиљно због његове голобрадости. И како му срце заигра кад му кочијаш бичем указа на врху брдашца шарени сеоски звоник, чије је црвенило местимице испрала киша. Ту је била и школа, коју није могао да види од дрвећа.

Љубазно се јављаше сељацима, који се склањаху у страну да кола прођу и који се окретаху и дуго гледаху за њим, погађајући ко то може да буде. И он се обзираше на ливаде, у чијем се зеленилу белили косци и чули њихови гласни и груби подвици; на стрништа, начичкана сноповима сламе, по којима се штркљаху говеда, за којима јураху деца, умирујући их својим звонким гласовима. За леђима му сеђаше сунце, сагоревајући у свом пламену врхове сурих планина. Однекуд се чуле монотоне диле неког чобана.

На брдашцу је било окупљено неколико кућа око цркве: попов стан, школа, жандармска и финансијска касарна, биртија и кућа једног трговца, са још неколико, мало издвојених сељачких кућа. Још се и данас сећа: кад су кола стала пред биртију, бирташ, са засуканим крвавим рукавима, држаше јагње. Преко пута примио је поздрав од једног жандарма који је чистио пушку.

И зачас разнесоше деца по селу: дошао је нови учитељ.

Није стекао симпатије „интелигенције“. Они су инстинктивно осећали колико је тај младић различан од њих, и, због тога, ако га нису мрзили, нису га ни волели.

Касније, кад су видели како се он труди да се приближи сељацима; да често заступа сељачку ствар против *тосцогe*, – односи се још више затегнуше. Почели су га и тужацати. Дамјан Дамјановић имао је због тога мноштво непријатности. Али он се није дао.

У томе свему, изненада, једнога дана примети да се кроз његове мисли провлачи једна женска глава, са плавом косом и ведрим и веселим очима.

То је била Бојана.

И кроз његове младићке снове, испуњене досад нејасним маштањима, прође нешто ново, непознато и дотле неосећано; сама помисао на то облеваше му тело неком милом топлотом и тако пријатно стезаше срце. Али, то срце, он је хтео да га савлада, да га умири, да га ућутка, али нашао је да то није више оно његово старо и послушно срце, већ неко ново, које је он тек сада открио у себи, на своје велико зачуђење, срце које се подсмеваше његовим саветима, подруживаше се његовим размишљањима, излагаше смеху његову најјачу и најздравију логику и најнепобитније „закључке“, – младо, раздрагано и обесно срце младића од двадесет година.

А знао је ипак добро да ни он сам не јуриша толико озбиљно на срце да га савлада, и колико задовољства налази у томе што се осећа побеђеним и заробљеним од оне невидљиве и тајанствене силе чија тиранија толико годи.

Улеваше се у његов живот једна нова река и доносаше му нове снаге и нове храбрости. Зали се сунчаном светлошћу зора његовог живота, јер њему се чинило да тек од тада његов живот почиње.

Био је тада немиран, нестрпљив, једва чекајући да сврши школске послове, да распусти децу, да журно пође, умирујући силом корак који је наглио, тамо где је знао да ће је наћи. А није му остало скривено ни непознато да *неко* седи исто тако нестрпљиво на прозору или пред кућом са везом у руци и да се њене очи отимају сваки час од рада и жељно погледају на страну одакле ће он наићи.

У почетку прикривао је он те своје доласке различитим изговорима, не трудећи се да им даде изглед убедљивости, знајући да је радо чекан и лепо виђен. Шта све нису они прочитали заједно, од романа Милована Видаковића до сентименталних новела Милорада Шапчанина. И у читању они би се тако неосетно примакнули и приближили једно другом да су се њихова рамена дотицала; он осећаше врелину и мекоћу њезине обле мишице и кад би се она јаче сагнула, додиривали би праменови њезине косе његово лице, – и тада су речи само зујале, нејасне и неразумљиве, као нека тиха музика која пролази између редака и која прати оно што се у њима збиваше; књига и писац постајаху саучесником, драгим и милим саучесником.

И једног дана он осети како је њезина мисао далеко од свега тога што он чита; да њезине очи не почивају на књизи него на њему; да она не слуша речи него његов глас, док дише нервозно, кратко, убрзано, и док јој се тело тако стреса од времена на време. И њега проже неко слатко осећање; палила га је близина њезиног лица; он нагло одгурну књигу и окрену главу према њој.

– Кажите ми шта сам прочитао? – запита, осмехнувши се.

Не знам, – одговори она полагано и тихо, као да говори у неком полусну, не одмичући своју главу од његове, тако да га њезина коса голицаше по образу, и остављајући једнако свој поглед у његовом, један поглед који он досада није видео или није могао да примети, у којему је било у исти мах и љубави, и пријатељства, и доброте, и чежње, и молбе.

Тек само што зна да се у једном тренутку његова рука нађе око њеног паса, да испод својих усана осети нежну облину и свилу трепавица једног па другог ока, затим врелину њених усана и двеју руку које се грчевито обавијаху око његовог врата, као да је у њих, издајнички, прешла сва њезина снага, остављајући тело слабо и без воље, немоћно и неспособно да се брани, препуштено једном великом и силном осећању, не више своје, него *његово*, за-

борављајући и не осећајући више себе, као да је и она само један несвесни део њега.

Он тако интензивно осети и проживи овај приказ да се сав стресе и виде како је то било давно, како је то било далеко, и како то све не може више да се понови. И сада је разумео зашто му још горе на рукама Бојанини пољупци и сузе: колико је у њима било срећних сећања и драгих изазивања прошлости. Све то слегаше се свом својом тежином на његово срце, са сумраком који улеваше у њега своје мрке слутње.

Па онда се сети да је заборавио распустити децу, која се бејаху умирила, уморена непрестаним разговором и шалом целог дана.

– Можете ићи кући – рече.

А кад се деца дигоше и зачуђено погледаше, остајући на својим местима, као да је *тосиодин* на нешто заборавио, он се једва сети.

– Молите!

И кроз сумрак, који се напољу одбијаше од белине снега, одјекнуше гласови:

– Отче наш иже јеси ...

Дамјан Дамјановић мољаше заједно с њима.

VI

Не, Бојанино здравље баш никако не пође набоље, већ стално нагоре, све више кашља, дугог, сувог и тихог, и све више избацивања крви. Било је чудо да оно њезино слабо тело, изморено толиким боловањем, издржава тако дугу, страшну и неједнаку борбу и да толико пркоси смрти. Али то нису били лекови који је подржаваху у животу, већ последњи пламен љубави, који се распламтио свом својом снагом на прагу смрти.

Бојана је то добро осећала и, кад јој пружаху лекове, она протестоваше и окреташе главу. Али зато кад би дошао он, Дамјан, њој би одмах бивало лакше и кашаљ би попустио.

Колико пута, ноћу, Мара буђаше, уплашена и сва заплакана, Дамјана, мислећи да наступа последњи тренутак. И чим би он узео Бојанину болесничку руку у своју, она би почињала да дише лакше, повраћала би се и будиле јој се очи које она никако не скидаше с њега.

Последња њезина велика жеља испунила се. Инстинктивно је слутила смрт, погађајући, са оним финим опажањем болесника шта мисле они који су око ње, и читајући добро њихова лица, ма колико се они напрезали да сакрију своја предвиђања. Не полагаше велике наде у живот, али се трудила да га продужи. Њезин Дамјан јој се поново вратио, и она није више ништа желела него да проведе још који час мажена од њега и да умре уверена и свесна да ју је волео до последњег часа.

Било је тренутака кад она прекораваше саму себе због тога свог егоизма. Она размишљаше да би он можда мање патио кад би је мање волео и да би лакше поднео њезин губитак. Тешила се, говорећи у себи да тако мора да буде, да им је добро и зло заједничко, и, на крају крајева, он остаје да живи, а то што она тражи, пре него што је спусте у раку, тако је мало. А за њу је то било много, све.

Дамјан Дамјановић видео је да је то њезина последња радост у животу и посвећивао јој се од свега срца. Није знао ни сам како се поново толико везао за то створење; како не осећа никакав ни душевни ни физички напор да уз њу проведе дан и ноћ; тек само што осећаше све више сваки дан како ће моћи тешко прежалити њезин губитак. Кад би она затворила очи, држећи својом малом и слабом руком његову кошчату руку, он посматраше њезино бледо, изболовано лице са којег је, чинило се, било сишло све земаљско, са изразом туге, светитељске резигнације.

И кад мишљаше да она спава, он покушаваше извући своју руку из њезине, али тада би се поново отварале њезине очи, једино што је још живело на њој, и ћутећи говораху: „Остани!” док њезини прсти јаче стезаху његове.

Да ли зато што је болест била мало попустила, или зато што се била притајила, тек Бојана се осећаше послед-

њих дана боље. Једино је говор умараше. И једне недеље она гледаше како се Дамјан спрема да, као обично, пође у цркву – и то је спадало у његове учитељске дужности – кад по други пут одјекнуше испреламана звона.

– Како чудно звоне! – рече она замишљено.

– Како? – окрену се Дамјан, слегнувши раменима. – Као обично – додаде.

– Не, – каза Бојана – звоне као на погреб. И загледа се дубоко у очи Дамјана Дамјановића да овај не умеде сакрити ни забуну ни сузу.

– Којешта – само промрмља, не усуђујући се да је сувише храбри.

Она не рече више ништа, само што остаде замишљена. Заиста и Дамјан Дамјановић сада налажаше чудан звук у звонима.

– Исповаћу ја те звонаре – рече он у себи. – Зар се тако звони!

Па приђе Бојани и пољуби је, спреман да одмах пође.

Она га задржа.

– Још! – прошаптала је гласом пуним молбе, суза и слутње.

Дамјана Дамјановића то толико дирну да једва задржаваше сузе да му не навру на очи.

VII

Кад изађе из куће и упути се цркви, он не осећаше хладноћу поред све танкоће свога хавелока са дугачком крагном, испод којег му се нису виделе руке, завучене дубоко у џепове. Шубару је натурао на очи, завукао главу међу уска рамена и механички корачао, одбацујући ногама снег пред собом. Бура се била утишала; падао је крупан и густ снег, наличећи на безбројне ројеве великих егзотичних пчела, и давао сиромашном пејзажу миран и достојанствен изглед.

И он се зачас нађе пред црквом са звоником који је удебљао од снега што се нахватао по њему, и, тако зде-

паст, наличио на оне чудне, гротескне дечје грађевине. На прагу раскопча хавелок и стресе са њега снежни слој, убриса браду и бркове и гурну тешка и проста хрстова врата.

Чекали су га. Чу се како поп прогунђа нешто у олтару и једва што је Дамјан Дамјановић стигао за стару и расклиману певницу, и пре него што је имао времена да одахне, отворише се нагло двери.

– Благословено царство... – одјекну груб и снажан глас поп-Николе.

Међу малобројним светом – неколико стараца, којима дрхти доња вилица, и десетину баба, које непрестано уздишу – наста гibaње; меташу на себе, замахујући рукама, један дугачак и широк крст.

– Амин! – одговори Дамјан Дамјановић слабачким гласом, који је наличио на један далеки, упола изгубљени одјек поп-Николиног гласа.

Дамјан Дамјановић отпеваше по навици и некако преко воље, борећи се и терајући од себе једну мисао која га је непрестано мучила. И колико год је био навикао на појање, толико је био растресен, да погреша у два маха.

– Шта је мени данас? – корио се у себи.

И никако се није могао уверити да је у цркви; све му изгледаше тако чудно и као да то први пут гледа; и црква са олупљеним зидовима и испуцалим плочама; и поп Никола са својом сувише кратком одеждом, на којој је поцрнило „злато”, и иконостас, пун апостола и мученика, шарено одевених и са неспретним држањем. И глас поп-Николе долазио му је чудан и туђ, као да то не пева он, већ један крупан и космат мученик са иконостаса, који држи у рукама мучила на којима је издахнуо; и, што га је бунило, није се чинило да тај глас силази с уста мученика, већ из великих разрогачених очију. А кад би себе чуо, глас му долазио из даљине, из најдоњег реда на иконостасу, од једног укоченог младића, окруженог зверима које су га негда разнеле.

– Ја сам луд или болестан – трзао се у себи Дамјан Дамјановић. Али халуцинација се враћала.

Кад је био у половини „*Иже херувими*“, уђе нагло у цркву Дамјанов слуга и приђе певници, преврћући међу прстима црвену капу, очигледно збуњен и чекаше свршетак да му нешто каже.

Дамјан Дамјановић га опази и одмах му се пресече глас. Покушаваше да настави, али стегнуто грло не пушташе ниједног звука. Поп извири из олтара. Један крезуби старчић, који је некада послуживао у неком далматинском манастиру и знао мало појање, притече му у помоћ.

– ‘Ајте ви само, господине, – шапну му, погодивши о чему се ради.

И Дамјан Дамјановић изгледаше као у некој несвестици, праћен погледима свију. По цркви главе се пригнуше једна другој и наста шапутање.

– Биће да је умрла, – рече нека жена у женској препрати, управо кад је Дамјан Дамјановић пролазио.

Њему се још више смути у глави и осећаше како му попуштају колена. И не умеде наћи кваку; тражаше је на противној страни врата.

Кад га удари свежина у лице, мало му лакну. Али глас му се никако не враћаше. Упре очи у слугу и питаше га погледом.

Овај, опет, био је исто толико збуњен.

– Казали су ми да дођу одмах – рече он с натегом. – Није добро с госпојом – додаде осећајући да треба још нешто да каже.

– Је ли жива? – запита пола шапћући и с великим напором Дамјан Дамјановић.

Слуга одлучно махну главом да није и обори очи као да је крив. Дамјан Дамјановић би био пао да се не ухвати за једно дрво. Снег са уздрманог дрвета посу их обојицу по лицу и по оделу. Слуга га прихвати.

– Не дајте се, господине! – тешио га Лазо. – Божја воља... Тако је ваљда било суђено – говораше слуга.

Дамјан Дамјановић не изусти ништа. Осећао се сло-мљен и малаксао, извлачио једва ноге из снега и тешко би могао доћи кући да га слуга не држаше чврсто испод мишице. По неравно ошишаној глави слугиној хватао се снег и правио му белу шубару, јер је ред да иде чељад гологлава кад се у кући налази мртавац.

VIII

Све је било свршено. Кад Дамјан Дамјановић упаде у собу, неколико старијих жена заједно са Маром биле су заузете око облачења мртвог тела. Мара, кад га виде, издвоји се и плачући паде Дамјану око врата. И оне жене оставише посао и брисаху сузе, навикле да плачу у оваквим приликама.

Он не појимаше ништа, као да му се и сама мисао скаменила, као да му је душа умрла, а тело случајно остало живо. Гушиле су га руке Марине и притискивала тежина њезиног тела; њезине сузе су му квасиле врат. Механички и стрпљиво чекаше да се она на њему исплаче.

И кад га она остави, он несвесно раздвоји жене и приђе кревету. Додирну Бојанину руку и дође му чудно зашто је та рука хладна кад је у соби топло. И друга рука била је хладна; он је држаше у својој, као да је жели угрејати.

Онда га жене склонише у страну и посадише на једну столицу да им не смета. Он сеђаше непомично, са погледом тупим и без суза, непрестано у свом хавелоку, не мислећи да га скине. Даваше утисак, а и сам се осећаше као странац који је тек случајно дошао овамо и који треба да оде. Гледаше покрете и посао жена, и све му изгледало неприродно, укочено, аутоматски. Сваки час би понека жена у журби запела о њега или бацила на њега какву ствар.

Уклонише га у другу собу и он даде да с њега свуку хавелок као са детета које не уме да се свлачи. Ту он преседе цело послеподне и вече, одбијајући јело и вечеру. До-

несоше му свећу, али њезин пламен је тако чудно титрао по стварима да се чинило да се ствари крећу. Он се диже и угаси је, више волећи помрчину.

У другој соби чули су се све више и гласније гласови, мушки и женски, отварање и затварање врата. Кога то има данас по кући? питао се он. И зашто?

И онда као да једна мисао долази из помрчине, као онај дим угашене свеће, који се увлачи у њега, нешто му казало:

– Та умрла је Бојана!

И он ту мисао онда шапуташе гласно, делећи је на сло- гове, као да не може да је разуме него најпре треба да је чује.

Зваху га у више махова да дође у другу собу, да се поздрави са пријатељима, који су дошли да учине последњу посету покојници и да њему изјаве саучешће. Он тврдо- главо одбијаше. И четврти пут га Мара са својим мужем, готово силом, доведе у собу где стајаше одар.

Заслепи га светло и дим дувана му клао очи. У топли- ни загрејане собе осећао се задах мокре обуће, помешан с мирисом воштаница, које су гореле неједнаким пламе- ном око одра, на којему лежаше она, у црној хаљини, са прекрштеним рукама на грудима, покривена провидним белим платном, и у цвећу од бојадисане хартије. По стра- ни два састављена стола са дволитарцима и чашама црног вина, неизбријана лица, *царске браде*, рашчешљани брков- ви, црне мараме.

И сва та помешана лица, заграјавши гласно и мичући вилицама, сунуше на њега као бујица, стежући му руке и правећи гримасе туге и сажалења. Сви му говораху не- што у исти мах. Једва се отрже и ослободи. Склони се у је- дан кут, загњури главу у шаке и нити слушааше кога, нити одговараше коме, док речи зујаху око његових ушију као муве и бумбари.

Једва једном чу се једновремено помицање столица и како се разби једна чаша о патос; он се нађе поново окру- жен грајом и механички даваше десно и лево руке као два

комада дрвета. И онда све то покуља постепено кроз врата; њихови гласови постепено ишчезаваху; и настајаше тишина у којој праштаху воштанице. Мара са две-три бабе спремаше сто.

Он најури бабе које се спремаху да преноће код мртвог тела. Мару наговори нека мало одспава; она пристаде, уморна од плача и посла. И на крају, он остаде сам.

Па кад се, из друге собе, зачу хркање Марино, он устаде лагано и приђе на прстима одру. Изгледала је као да спава тихим, дубоким сном. Пламен воштаница бацаше чудне сенке по одру, зидовима и стварима.

– Бојо! – рече он полугласно – ја сам, Дамјан!

Али она се не одазиваше. Зашто се не одзива? питаше се он у себи. И онда му онај исти вечерашњи глас дошапта:

– Па Бојана је умрла!

И он се онда први пут тихо заплака.

Кад се исплакао, он опрезно завуче руку испод њених плећа, као да се боји да је не повреди, мало је издиже и пољуби у чело. И као да га она може да чује, он поче да јој говори као у доба кад су били млади и срећни, кад су јурили кроз поља жита, кукуруза и конопље. Да ли се она тога свега сећа? И изгледаше у титравом светлу воштаница као да њезине груди лагано дишу, око усана да се јавља осмејак, а једно око као да мало погледава.

Колико је дуго држаше у наручју, и колико јој говораше, не зна. Тек кад, у неко време, отвори Мара врата од друге собе, долазећи да одмени Дамјана, и видећи како држи Бојану и како с њом разговара, она изгуби свест и стропошта се на тле.

IX

Мислио је да ће му прснути глава. У устима је осећао мирис тамјана и воштаних свећа. У ушима му брујала звона, Марино хркање, тупи ударци чекића кад су закивали сандук, и оно потмуло убрзано ударање смрзнутих груди,

које су одскакивале од јеловог леса. А у звиждуку буре он би сваки пут чуо по један рефрен из *Вјечнаја памјати*, или из оних мртвачких, троструких *Госјоди помилуј*.

Украо се кући док су остали отишли код његовог пашанца на даћу. Све му је изгледало преокренуто и наопако. Врата још свуда широм отворена кад су износили лес. Поред једних врата одваљен велики комад зида, као да се мртавац бранио и отимао и није својевољно хтео да изиђе из куће, него су га силом изнели. Собе су зјапиле као отворени гробови. Свуда неред са задахом мртвог тела.

Он се сруши на једну столицу, док ветар са треском залупи једна врата. Сав се стресе.

И поче да разумева све што се десило. Одавно он осећаше како пада у једну дубоку провалију; како се под његовим рукама крше гране за које се хвата, како се руши камење на којему његова нога тражи ослонац, и како се сурвава, са подмуклом грмљавином, у дубину. Сада је и он пао на дно, знајући добро да се више неће моћи придићи, да неће ни покушавати да се придигне.

Па што су се ране и убоји више хладиле, осећаше све већу бол. Ужасавао га је трулеж и распадање његове рођене енергије. Рађала се у њему мржња на живот, који се с њиме титрао као са сламком, – и злурада жеља да му се освети.

Имађаше утисак као да се налази на једном великом згаришту, на којему је све изгорело што му је припадало, заједно са њим самим, а ово што је остало видљиво од њега, то је само још дим који се пуши из пепела.

Тешко му је падала ова усамљеност и тишина. За њега је све постајало туђе, и свему је он постајао туђ. Једино га је још привлачило парче земље поред једне хумке са нооотесаним крстом.

Загреб, 1903. и Београд, 1910.

Весна Тријић

ЦРНИ ГЛАСНИК
(Вељко Милићевић, Мртви живот)

„Нови, мртви животи трајем од почетка...“
Даница Марковић, *После (1906)*

Када је „Српски књижевни гласник“ 1903. године објавио дужу приповетку упечатљивог наслова „Мртви живот“, њен аутор, Вељко Милићевић, једва да је имао седамнаест година. Снагом великог талента, он је наслутио духовну климу доба и темама *fin de siècle*-а неповратно је заразио домаћу прозу; младалачки безобзирно је отпочео урбанизацију и интелектуализацију српске књижевности која је на почетку 20. века још увек била патријархална и патриотски сентиментална.

У овом послу, ауторово основно средство је био сам јунак: док се од традиционалног протагонисте очекивало да херојски заступа опште интересе, његов Дамјан Дамјановић, „учитељ на једноразредној пучкој школи“, интровертна је и некомуникативна личност; доживевши крах политичких, религиозних и емоционалних идеала из младости, он је изгубио занимање за опште добро; што због неприхватања средине, а што због добровољне отуђености, он више није ни део неке веће, националне или социјалне целине која би се преко њега исказивала. Милићевићев јунак је обескоренењени и неприлагођени дошљак, склон мировању, укочености и самопосматрању; неспособан је да воли и у суштини је морално неприхватљив, чак наказан; он има психологију урбаног човека и прототип је свих потоњих јунака срушених идеала.

Аутор је настојао да до краја преобликује реалистичко наслеђе и да промени саму природу приповедања; „Мртви живот“ је оштра имплицитна критика идеализованог погледа на свет из српске сеоске приповетке. Осим у ликовима Дамјановог оца и попа Николе, који су у гру-

бости и напраситости карактера готово поистовећени, она је предочена и кроз јунаков однос према цркви (која му изгледа гротескно споља и изнутра), као и у симболичним детаљима у наизглед неутралним описима природе (на пример, Дамјана на село доводи поспани кочијаш који с главног друма скреће на излокану цаду). Изграђујући лик охлађеног романтика истањених живаца, Милићевић спомиње и Видаковића и Шапчанина, ауторе над чијим се књигама родила Дамјанова и Бојанина „љубав“, сентиментална веза без будућности управо услед књишких тлапњи и заноса. Понављајући тему грубог оца и мекушног сина, Милићевић се оградио и од шал-озбиљног Јакова Игњатовића: Дамјанов отац, неприкосновена глава породице, осииони је расипник и пијаница, прости тиранин који нескривено презире најмлађег сина зато што је нежан и осетљив, другачији од осталих. Безразложне очеве батине научиле су Дамјана да му је најпааметније да на живот гледа из запећка: у кључним епизодама (у учионици, крај одра и у кући након сахране), јунак непомично седи; док се око њега и у њему све драматично ковитла, он настоји да се притаји и остане непримећен, нем и туп као предмет („Сваки час би по нека жена у журби запела о њега или бацила на њега какву ствар“).

Изгледа да су се само женски ликови без икаквих промена провукли из српске сеоске приповетке у Милићевићеву прозу: и Дамјанова мајка и супруга су осећајне и тихе патнице, морално и емотивно неупоредиво снажније од њега, али у причи присутне само колико се то тиче главног јунака: судбина мајке остаје неразјашњена, а неука Бојана умире тихо, да би направила места за Дамјанове изливе беса и „мржње на живот“. Занимљиво је, међутим, да се јунакове последње илузије о сопственој величини и непорочности руше управо у додиру са женама: док је мајка прерано остарила од тешког живота, од рада и порођаја, њен син је „млади старац“, поражен без борбе и уморан без видљивих разлога; будући да је била једина особа коју је успео да завара, Бојана га не обожава само

као господара, већ као више, готово божанско биће; зауврат, он је њену болест тумачио као досадну пакост живота према њему самом, њеној личности и патњама не придајући ни најмањи значај.

Иако веома близак Дамјановој тачки гледишта, сам приповедач посредно саучествује са женским ликовима. Он се, у једном тренутку, чак, потпуно поистовећује са Бојанином перспективом, на тај начин направивши значајан иронијски отклон према свом јунаку, али, опет, не да би га осудио или да би још кога увео у ред протагониста, већ да би што јаче и немилосрдније осветлио оживљене на Дамјановој души. То се, такође, поклапа и са механизмима јунакове (хришћанске) савести, тако да се Дамјан нада да му само потпуна искреност исповести, без икаквог покушаја ублажавања или оправдавања, може донети олакшање, не опроштај грехова (јер је Богу окренуо леђа), већ умањење личног осећаја кривице и одговорности. Овакво, упорно и сурово преиспитивање, током којег се јунак бори са страховитим мислима које га опседају мимо његове воље, чини да код Милићевићевог јунака наилазимо на почетке удвајања и дезинтеграције личности.

Из перспективе „зрелог“ Дамјана Дамјановића, скамењеног крај Бојаниног одра, његова младалачка стремљења не делују само надмено, већ и неуравнотежено: незајажљива глад једног маловарошког слабића за апостолском величином од почетка је била морално неприхватљива; она не сведочи о његовом идеализму (што је у литератури распрострањено мишљење), већ о егоманијачким комплексима који су само заогрнути у социјалне пароле о европејским, градским „духовним вођама“ које „моделирају генерације“ апатичних сељака. Ново лице српског интелектуалца је за аутора било битније и од изазовних социјално-економских тема: призори промрзле и гладне сеоске деце, лицемерја градске и подмуклости „сељачке“ интелигенције, присутни су само ради што пластичнијег приказивања јунакових осећања, као и што убедљивијег дочаравања атмосфере чаме и безизлаза.

Иако је приповедач понудио многа објашњења за Дамјанову издвојеност из друштва, она добрим делом ипак остаје нејасна. Јунакову нарав чини прилично мутна мешавина равнодушности и крајње, неуротичне осетљивости, болести и особењаштва, при чему мотиви његове несреће нису ни социјални ни емотивни, већ ирационални. Дамјанов индивидуализам је, наиме, његово нормално, природно стање које је, и пре очевих батина, било наговештено преосетљивошћу детиње душе у коју је „маук старе мачке“ уносио грозу. Дакле, јунакова отуђеност и сукоб са светом нису узрок, већ последица таквог, урођеног стања. Дамјан поседује само једну, али не и занемарљиву снагу – да остане издвојен, у крајњем случају, да истраје у своме особењаштву упркос циничним очекивањима средине да ће поклекнути и „постати као други“.

У „Мртвом животу“ нема сукоба у традиционалном смислу те речи; он је латентан и посредан, готово сукоб без сукоба. Аутору је личност протагонисте била битнија и од заплета (који и сам, донекле, врлуда, са социјалистичког се пребацујући на романтичарски идеализам), а дочаравање атмосфере од самосталности и веродостојности описа. Одрекавши се хронологије, приповедач је „изравнао“ прошлост и садашњост, а слутње и халуцинације јунака учинио равноправним са стварношћу; његово приближавање јунаковој тачки гледишта и испитивање индивидуалности водили су ка поетизацији прозе; уживљавање је постало битније од мотивације и разумевања. У овим одликама „Мртвог живота“ могу се наслутити обриси новог модела националне културе према коме се уметност обраћа осећањима, а не разуму, док естетика има предност над етиком.

Вељко Милићевић је типски лик модерничког нараштаја, трагична фигура коју је од „вундеркинда“ до забрављеног писца делило свега десетак година. Стваралачки дуализам који се у његовој прози најјаче читује у лексици (у којој се турцизми сударају с европеизмима) у српској култури није пустио ни до данашњих дана.

Станислав Винавер

ПРИЧЕ КОЈЕ СУ ИЗГУБИЛЕ РАВНОТЕЖУ

ПРИЧА О ЧОВЕКУ СА ВЕЛИКИМ СРЦЕМ

Мојим родитељима

Можда вам цела ова прича, ни замишљу, ни обликом, ни садржином, неће створити чак ни илузију чега новог, оригиналног и лепог, па ипак ја ћу вам је испричати, зато, што је дуго носим у своме срцу и што неком тек морам да је испричам, јер се не осећам довољно јак да и дуже останем сам с њоме. Чујте.

Беше једном неки човек који имађаше велико срце. Суграђане његове једило је то.

– Сви ми, говораху, имамо обично грађанско срце, скројено по једној мери, и свима нама довољно је оно за живот, (живот је трговина и за трговање нам је оно добро и предобро), срце, исто онакво какво су га имали и очеви наши и очеви наших отаца, све поштени и уважени грађани, дика земље, узданица отаџбине и народа, понос и украс трговачког реда. И докле се ми задовољавамо оним што нам даде Бог, овај човек вређа обичаје и закон наш, јер хоће да буде ван света. А све са светом, и ништа без света!

Говорећи тако, пакосно би гледали на изрода, стезали би песнице и претили. И чинили су му многа зла.

– Велико је његово срце, говораху, у њега може све стати.

А човек са великим срцем чудно би се њима и говорише са одлучним изразом у очима које су светлеле:

– Очеви ваши, и очеви отаца ваших мало су имали срце и уско, јер је мали и узак био живот њихов. Живот није трговина...

Али даље му нису допуштали да говори, иједан од оних, на које се сумњало да су му пријатељи, обично би га преклињао да се уклони и да не вређа најсветија осећања света, јер је страховита освета разгневлених синова и ужасно разрачунавање увредених грађана.

У то време догодише се велике несреће у земљи и у граду, и удар за ударом гомилао је жртве за жртвама.

Тада помислише на човека са великим срцем и говорашу:

– Наша су срца добра за обичне прилике и ниједан од оних који раде са кантаром и аршином не би се никад постидео њих. Али, гле, дошло је време када и то није довољно, већ је потребна храброст и пожртвовање, и када се не може без смелости и одушевљења. Онај наш суграђанин који се прави толико ван света сад нек покаже је ли му заиста срце такво као што прича и као што се прича.

И човек са великим срцем радосно леже на посао. Радио је са одушевљењем и са прегнућем, подстицао је, изналазио савете, храбрио на добра и лепа дела, а сваки пут чупао је комад срца и давао га маси, јер је светини требало много срца; јер га је она мало имала.

И једног дана би завршен велики рад, повраћен стари мир и поредак, и врати се свет свако на своје занимање, занатлије узеше понова своје алате, трговци обрисаше прашњаве рафове и седоше опет за своје тезге.

И један од оних за које се сумњало да су пријатељи човеку са великим срцем, сети се њега, и изнесе предлог, који ипак би некако усвојен, поред јаке опозиције старијих, већиним гласова, да се нађе човек са великим срцем и да му се захвали на његовом заузимању за општу ствар.

И после дугог тражења нађоше човека са великим срцем на неком усамљеном и пустом месту.

Он је плакао, јер више није имао срца...

Хтео сам да завршим неким афоризмом, на пример, у овом духу: „Тај човек није један. Има их много. Али је судбина њихова једна.“ Нећу. Ви бисте погледали крај, назрели наравоученије, и бацили причу не прочитавши је.

Ја нећу то, хоћу да је прочитате, да вам се уреже у мозак, да се увуче у ваше срце, да се упије и унесе у вас, па да вас не остави никад. Ја сам злбан. Мени је тешко. Па волео бих кад би и вама исто тако тешко било, што је та прича истинита.

СМРТ МОГА ПРИЈАТЕЉА

Лекар који је стигао с његовим оцем нареди да се одмах отворе прозори и да сви изађу.

Изађосмо без речи, покорно, као да смо били свесни неког злочина што смо га учинили, па је сада дошла страшна грижа савести која не зна за опроштај и извињење.

И тек у ходнику осетисмо се ми, живи, чвршћим везани везани за себе, завереници у некаквој непознатој, тајној завери противу смрти која се сад тек, изненада открила, осетисмо неку заједницу осећања и неодређеног страха, и то је створило разговор који је прво текао усиљено и као пун слутњи од којих зазиремо непрестано, па онда постајао све живљи, природнији, гласнији.

Сви смо се сложили да се човек не убија у свесном стању, да се јави нека ненормалност у том тренутку, извесна неурачунљивост која убрзава решење и ускорава извршење намере. Један једини, мој пријатељ, није се слагао с нашим назорима. Разумео је убиство као кукавиштво и тренутну слабост, али, по његовом мишљењу, то убиство, које није било достојно жаљења ни саосећања, није сачињавало правило, јер слободан дух може и својој смрти, говораше он, да да печат своје воље и духовне снаге, а за таква дух, висок, слободан и свој, не постоје тренуци несвесности у делању и кукавичка безмоћ.

Нама су његове речи изгледале као лепе и јаке фразе, ванредни парадокси који су сами собом леви и духовити, али се опет никада не могу и не смеју упустити у борбу са искуством, које поштује само чињенице и правила доказана чињеницама.

Цела та ствар – моја је претпоставка и оправдана и тачна – нагнала је мога пријатеља на дуго мишљење и размишљање када је био сам, и после неколико дана њему, који је био фанатик воље, самопоуздања и самопоштовања, њему је било јасно да се мора убити. Проблем који се пред њега ставио био је тежак и ужасно је мучио његов егоизам, развијен до крајњих граница. У себи је осећао да има снаге да себи да потврдних доказа, који ће да реше, како он то жели и мисли, неизвесност што га је стала да мучи. Упућен једино на себе да реши неразрешиво питање, осећао је и сву одговорност коју он има пред самим собом ако га не реши, или не буде имао снаге да га реши. Уз безграничну веру у себе увлачила се гадна сумња која је давила, гушила, плашила и ругала се. Његово самољубље нашло је тему, где је једино његова личност била онај који ће да донесе пресуду, самољубљу је то ласкало, али је оно замирало од језе на помисао да ствар може бити одбијена, да питање где је оно залагало сав свој утицај и јачину остане само питање. Понос, ћудљив и неприступан, није дозвољавао никаква оклевања и подмукле мисли којима се измишљају излази и варке; њега је вређала свака сумња и растрзавало болом свако одгађање. Биће цело, које је било свесно живота а дрхтало пред смрћу, осећало је да ипак иза овога питања које се намеће на свиреп и грозан начин, нема даљег опстанка и живота, јер он значи немоћ, слабост и патњу, негацију самога себе.

Његово свесно и развијено Ја осећало је да бије бој за себе и у смрти воље гледало је своје уништење и пропаст.

Победа је дошла, иако после више дана, после дугог решавања коме се он у исто време чудило и презирао га и мрзео, јер није могао да појми борбу за циљеве онде где је само један циљ и један начин да се до њега дође – а борба је ипак била.

И онда је дошао најстрашнији моменат. Мисли, које су се прикупиле понова за нову борбу и с новом надом, створиле су једну нову, страшну мисао, она је ненадно дошла као неочекивана војска непријатеља која собом носи ужас и пустош.

Ако се он буде убијао, може да се деси, може, иако он неће, не да, не допушта да то може да буде, може....

Иако он не дозвољава себи да такву сумњу и за тренутак допусти и призна, може да се деси да је то одиста истина, стварност која постоји. И тада, када би сумња коју не сме да понови била истинита, права, тачна...

Даљих претпоставки и нагађања није било. Јављао се нов проблем, још тежи, још страшнији, још болнији. Одређен, јасан, прост. И тада тек он је појмио ту мисао али јој још није смео облик какав да да. Као изненадан млаз црвене светлости осветлила је она за тренутак све предмете који су почивали у таму, и они запрепашћено показаше своје мрачне, огромне

Кад би одиста и он потпадао под то правило које његов понос није смео да призна, тада би залуд била цела ствар, он би учинио дело кога се већ сада стиди, убио би се не решивши ништа, док је цело своје ја заложиио да га реши, и то реши како он хоће.

Ако он заиста буде непотпуно свестан, неурачунљив, ненормалан у том тренутку, онда он неће тада знати ни да ли је био свестан ни да ли не. Тим, што ће бити несвесан он уопште неће знати оно што је хтео и морао да зна, неће знати за свесну смрт коју је спремила његова воља, а неће чак знати ни за оно што јесте, што се збило, зашто је хтео да зна.

Изгледао је себи ништаван, исмејан својим сопственим мислима, и, можда први пут после дужег времена био је незадовољан собом, мрзео је себе и готово презирао што је могао тако да мисли раније, да чини закључке и спрема планове, без даљих мисли, невешто, неспретно, онако како он то није смео да мисли и чини.

Сад је настајало ново премишљање и ново тражење, а увредени понос и незадовољена, гладна и несита воља, крили су пригушени бес, вребали нову згодну прилику која мора доћи и чеках је затајена даха.

После часова и дана у којима је потпуно умео да одреди границу између мисли које има сам и понашања које је

изискивала позорница друштва, осетио је једног дана да је дошло време када је отпор немогућ и недозвољен.

Нада да ће бити како он жели, нада у обиље надчовечанске среће и тријумф засићене воље који ће доћи тога тренутка, учинили су несношљивим даљи живот са малим и обичним задовољствима и срећом. И тој срећи којој ни име још не зна, хтео је да жртвује све, па макар и њу саму, само док још има изгледа да буде досегнута од пламенова његових жеља који су се дизали у висине далеке, заборавивши одавно на подлу низину свакидашњице.

... Спремао се опрезно и полако. Мислио је много на све појединости. Онога дана који је био одређен за велико дело, са гнушањем је одбио мисао која му се изненада јавила, грчевито подржавана чежњом за живот и радосту живота. Изгледало му је да не доликује тако великој намери такав предговор: није хтео да последњи пут, очајнички и грозничаво, учествује, као што су то чиниле самоубице, у хучном растанку са земаљским задовољствима. Такав крај чинио му се и вулгаран, неестетичан и до крајности обичан, а обичност је остављао другима, који не знају за стид и гађење високих душа.

Врећала га је и ова помисао: да ли му се та жеља није јавила само зато што му је жао било да умре, њему, који се на смрт одлучио у пуној свести, на врху брега воље, са сазнањем и хотењем. Бојао се да ли се та жеља поред све бодре страже тисућуоких чувара: поноса и воље, није негде потајно увукла, плашио се зато што је себе сматрао за неспособна да се служи средствима кукавица, и страшио се зато, јер је био суревњив и строг владар који је хтео и мислима самим да господари.

Али ипак тај дан није био његов последњи дан. Но то је био последњи уступак, после кога нема освртања и оклевања...

... Припреме готове, план спремљен, одлука донета одавно. Сада се јавило опет несито, непосредно пред догађај. Требало је да се убије у пуној свести и према томе морао је да покаже да је свестан. Писмо које је хтео да

остави иза себе исцепао је, али без раздражења, јер би то могло шкодити, макар и најмање, његовом унутрашњем миру, кога је хтео у целости и свом пространству да има. Није му требало да увери друге; други људи, и пре за њега имали су вредности само уколико су му били потребни, а сада му нису ни требали нити га се тицало њихово мишљење. Онај главни и једини за кога је све и који је све, требало је да буде уверен и убеђен.

Вежбао се неко време у индиферентизму, у потпуном неосећању, где је одсуство и мисли и осећања, чекао је стрпљиво и напослетку, неким финим, незнатим чулом, скривеним дубоко у лавиринту бића, осетио је даје час ту.

Тада, старајући се да се не узбуди ни толико колико је потребно за хладнокрвност, опрезно и споро, а ипак решено, приступи послу.

Када је, после пола часа, израдио математички задатак, без узбуђења, природно, на начин који је увежбао, стави уста цеви на слепоочну кост. Но сети се – тренутак само пре тога тренутка а тек му је сад дошло у свест – да је учинио извесну грешку. И опет полако, неузбуђено, достојанствено и мирно прегледа све, преради, извршио је пробу и један задовољан, победнички осмех залепршао би се на његовим уснама, да га он није угушио снагом воље, страшећи се да ни најмањи део душевне хармоније, које је био свестан, не потроши улудо. Пошто је врло добро погодио место у које је гађао, испали још четири метка у патос, и мало затим, а можда и у исто време – мишљења су разна, разлога има и за и против – он је био мртав.

Цела ова ствар зачудила је много све људе који су га познавали: сви су га држали за хладнокрвна и паметна човека, неприступачна нападима малаксалости нерава и толикој, иако само тренутној, слабости воље.

Када смо се мало повратили од чуђења које је укочило чудном, страшљивом језом све нас, осетисмо се, ми живи, чвршћим везама везани за себе, осетисмо неку заједницу осећања и неодређеног неког страха, и то је створило разговор, који је прво текао усиљено, па постајао све живљи, природнији, гласнији.

Сви смо се сложили да се човек не убија у сасвим свесном стању, да се јави нека ненормалност у томе тренутку...

Ја сам видео доцније његово мртво тело. Око његових усана лебдео је некакав иронично-тужни осмејак, као болно питање које тражи одговора на неразрешиву неку тајну.

НИОБЕ¹

Била је заносна и страшна у своме пламеном и безбожном гневу.

Речи су се гомилале као хучећи огромни таласи, мукло се одбијале од трепетом и дивљењем избезумљених срдаца, расле, јачале, грмеле, пуниле страшном музиком уши, принуђавале на послушност духове ропске, неме пред свемоћном вољом господара.

Као још пре неки час што су покорно сагибали врат под јармом вишег наређења, тако и сад нису умели да се одупру онде где су сусретали заповест.

И мрмљајући тихо покорне речи молитве, удаљили су се у страну.

... Кад је срећа за навек оставила охолу краљицу, и ужас и чемер и туга дошли, и бол који до неба запомагајући вришти, проклињући небо... покушали су да је теше, да речима тихим ублаже очајање које урла... Нису могли да разумеју очај који премаша висину обичног очајања; нису могли да разумеју бол тако ужасан да надвишује њихов бол кад дође за њих кобан час; нису могли да разумеју тугу страшнију но што је туга коју су толико пута у животу осећали и гледали сажалјивим влажним очима и болећива срца; нису могли да разумеју вај који је у стању да толико уцвели и ојади, избезуми и унесрећи, и тежи и тишти. –

Она је бесно одбила њихове сузе и њихове речи.

Јер они нису знали ни за необуздану срећу великих срдаца ни за поражавајући ужас туге.

Њихова мала срца знала су само за малу тугу и дрхтаву, малу срећу; њихове мале душе, у којима су осећања била само слаби и неодређени пламичци, нису могле да схвате крваво црвен пламен и разјарен пожар кад бесни.

Стајала је, страшна и усамљена у тузи, али је осећала да има довољно охолости и снаге да стоји сама.

И није плакала.

¹ Ниобе је натерала робиње да се не моле Латони. Зато су деца Латонина, Аполон и Диана, побила сав Ниобин пород.

ПРОМЕТЕЈ

Једног дана весели Бог, пијући нектар и амброзију, сети се охолога Прометеја. Давно је то било кад су га оковали за литице Кавказа, тако давно да је чак и гвожђе морало све рђом да попане.

... Откако је остао без посла и без икаквог занимања (изузевши размишљање, коме је, нарочито у последње време, много часова поклањао) био је Зевс веома добре воље.

Није имао више препирки са својом плавооком кћери због смртних. Његов незаконити син Аполо понашао се сада веома коректно; жена га је остављала у миру, јер људи, предмет препирки, престали су за богове да постоје; Посејдон, ћудљиви бог, није му више пркосио откако се преселио стално на Олимп; јогуница Хад, који је такође заменио своје боравиште у тартарској тами са јасношћу која влада у престоници богова, и сви други, уопште, сви су се понашали лепо и како доликује вишим бићима. Тим што се престао бавити судбином смртних, отпале су Великом Оцу оне многе дужности којима је пре био оптерећен, те је тако све време проводио у посматрању и у невиним гозбама са старим друштвом.

Предлог да се обиђе Прометеј сви су примили са особитим допадањем. Занимало их је шта може да мисли тај сујетни Гејин син, он, који већ толике године и векове бо-

рави у потпуној самоћи, одстрањен од сваког живог створа...

Хтели су знати да ли се променио после страшног понижења које је доживео, после свега онога што је морао поднети: сам, прикован за литицу, принуђен да немоћно, ужаснутим очима гледа утробу где се стално криви и растрзава.

Одмах и једногласно би решено да га откују и ослободе, а Асклепије је већ спремио све што је требало да се заробљеник потпуно залечи и исцели.

Једна лепа, млада нимфа, која је много слушала о Прометејевој неустрашивости, била је испуњена дивљењем наспрам њега, дивила се енергији, смелости и чврстини (јер оне су одавно напустиле небо, уступајући место благој хармонији и безоблачном, вечитом задовољству). Цела јој се дружина весело ругала, а насмејани Зевс се решио да учини једно разонођење себи и својима и да приреди скоре сватове каквих одавно није било на небу.

Путовали су небесним колесницама полако да би могли осетити све лепоте и дражи ваздушног путовања, које је од дивног утицаја на нерве. Парови су били врло чудновати и сасвим неразумљиви непосвећеном оку, што се на небу и оно мало митологије и хронологије, која је некад, мање-више поштована била, сасвим заборавило.

СТИГОШЕ. Поглади Зевс своју лепу, проседу браду и приђе Прометеју, који је прилично равнодушно посматрао цео приказ.

Очекивање. Пригушен жагор и смех. (Само је она нимфа болећиво гледала на мученика и није хтела да се осврће на заједљива пецкања и подсмешљиве речи које су јој добациване са свих страна).

Зевс је говорио полагано и лепо. Беседништво се нарочито, још од старина, неговало на Олимпу.

Остави твоје будалаштине неостварљиве и мисли несхватљиве, смешне и непојмљиве за биће разумом обдарено. Отковаћемо те, излечити, па хајде с нама на Олимп, на гозбу и на задовољства.

Прометеј говораше:

Циљ имам и тежњу. Задовољства ми не требају сад. Она ће доћи и чекам их, али је другачија природа њихова од оних које ми ти нудиш.

Пуним грлом мораде да се насмеје Зевс: И ти се надаш да ће се једног дана испунити сан твој Безумниче безумни! Веруј ми, ти грешиш, и не знаш колико грешиш.

Рече Прометеј:

Чекам са тврдом надом, и непоколебљив сам у њој. Знам да мора доћи тај дан, и чекам њега

Рече Зевс:

И ти још остајеш при томе да ће људи оставити све оне заблуде којима је пун малени живот њихов да ће отрести са себе злобу и глупост и завист и безумље и свирепи бес ког су пуни! Ти верујеш у светле дане човечанства! Ти верујеш у људе! Па зар не видиш крвави пир који приређују свакодневно, не видиш дивљаштво у сваком покрету, нетрпељивости пуном и мржње, сталних пратилаца тог племена осуђеног да вечито борави у тами коју само ствара... И у те људе верујеш!

Мрачно говораше Прометеј:

Ти видиш људе мајушне, са малим, мајушним страстима, са срцима пуним заблуда и злобе, али ће доћи време кад ће бити угушене мржње и сатрвене заблуде, настати светло доба опште среће, када дође ново крепко поколење, кад небо понова оживи на земљи само још у већем сјају и јачем блеску, кад земљом владала буде истина, правда и љубав. Ја чекам то сјајно доба, то само хоћу да видим и видећу. Ја не жалим муке и патње, само да доживим то велико и светло време људи-богова. То ће бити мој и мога тријумфа дан, и знаћу тада ја да нисам узаман живот свој – жртвовао синовима земље.

Догод је људи, говораше Зевс, биће и заблуда и злочина и мржње и злобе. И свирепи крвожедни њихов бес никад угушен не може бити. А ти се остави маштања и ваздушних кула, ходи с нама. Не губи време, које можеш у радости да проведеш, не губи га у залудном чекању онога

што неће и не може бити. Остави се људи и маштања и ходи с нама...

... Али Прометеј ћутао, загладан у будућност.

П Р И Ч И Ц А.

У доба оно живео је испосник.

Живот је проводио у молитвама дугим, у казнама, свакога дана новим, које је, увек теже, изналазио за тело, греха мрског вечити извор.

Греха смо пуни, говораше. О људи синови греха, двоструко грешни сте.

Смете ли уживати и задовољни бити ви, чији је живот бедан и ништаван?

Да ли смете уживати ви, кад трпи толико браће ваше, можда у истом тренутку. Зар вам никад на мисао није дошло то како је страшно *сметати бити срећан* онда кад има ближњих који пате?

И да ли смете уживати ви, кад у дану сваком и сату сваком – у природи је то људској – чините зла?

И да ли смете уживати, кад у тренутку сваком знате и морате да знате да својим животом нисте достојни да доживите часове среће?...

А да ли ви знате право име те среће?...

Окрените Богу све мисли и молите га – живот људи увреда је правди божанској – да вам опрости. Богу окренувши мисли, молите га за што мање греха у пролазном овом животу.

О, браћо моја, бежите од уживања, најстрашнијег облика у коме се крије богохулство: заслепљени и мали, усуђују се људи, дајући га уживању, ово тело, вечито грешно, да воле, усуђују се да хуле на Бога налазећи идол: љубави ван Бога.

Довољно смо већ грешни да бисмо смели још повећати своје грехе уживањем, незаслужене награде примањем.

Свако је уживање људско грех.

О, бежите од греха, браћо...

Једнога дана – пролеће тек што је осмехом својим поздравило свет – скочи испосник са своје трњем обложене постеле. Пошто испева јутарњу молитву Господу и ишиба бичем тело да је крв ружичаста потекла – дрхтао је разблудно од бола оштрог – задуби се самотник у мисли дубоке.

Весело певале су тице у хору неку прастару, наивну и просту песму о љубави и срећи.

Из даљине се чуо гласова људских шум.

Негде, пуна чудне чежње извијала је кукавица неку монотону серенаду незнаној драгој, призив, гласом у коме се осећала пригушена нота очекивања.

Млади јунак, ветар, свеж и хладан, снажно је с треском дувао, а мале плаве љубичице са покорношћу и љубављу жена, које дрхте од страха али и од пожуде, пред снагом, стидљиво су га миловале и љубиле мирисом из својих ситних цветића.

Нов уокколо бујао је живот.

Застаде у мислима испосник и нову запева Господу песму, химну захвалности дубоке...

Хвала нека ти је, Господе велики.

Хвала, Господе, велики, небесни, вечни.

Теби који си проклео грех.

Што си отворио ми очи.

Што си разум мој упутио путем правим.

Ти који си проклео грех –

На грех се буди природа, на грех буде се људи, на страшни буде се грех, на живот.

На живот. На живот. На живот.

Боже вечни.

Хвала ти што си дао ми да истину познам.

Живим да славим тебе.

Живим, муке изналазећи за тело које мрзиш.

И људи грешни док живе грешно, јер цео им је живот – од тебе далек, – грех.

Дао си ми, о Боже моћни, да живим за Тебе.

Хвала Господу.

Застаде испосник усхићен, затвори очи у радости
весела великог и зајеца од благодарности и среће.

И поново, са жаром новим бијући тело, Бога стаде,
срећан, у новим хвалити песмама....

Како то би?...

Сети се молитве цариника.

И виде да је фарисеј из приче. И ужаснуто рикну од
бола који га је за гушу кошчатим стегао рукама.

У другој боји изађе му живот. Побегло је од греха
далеко и на свиреп се начин светити стао телу, водитељу
у грех.

Али зар му то мучење није створило задовољство веће
можда него некад грех, када је оно у греху цео пливао.
Повукао се у самоћу на живот без уживања а зар му то
Сатана није кушалац вечни, подметнуо мисао на живот са
још више задовољства, још страшнији грехом.

Свако мучење и свако сећање на прошло и свака
помисао на ново, како су га грешног, пунили бла-
женством увек...

Грех. Грех. Грех.

Грех.....

А охолост безумна његова?

Охолост ужасна, смелост и дрскост без равне, са којом
је, требајући да је мрзи, мислио о праву на срећу. Јер
срећу је нашао у мржњи среће...

У грчевима ужаса стезало се тело, мозгом су јурила
чудовишта са грозно избуљеним очима а гласови промук-
ли бесно су рикали церећи се сатански:

Грех. Грех. Грех. –

О НЕПОСЛУШНОМ МОЛЕКУЛУ.

Беснело је бурно, подивљало море, помамном се сили-
ном кретали таласи, велики као стене. А бела пена крила
је њихове рашчепљене, усијане чељусти.

И одјеци су се чули хучне буре по удаљеним литицама.

Доле у дубини владао је мир. Повољан.
Раствор је био готово засићен и време се ближило кристалисања.
..Незадовољством је одисао. Промене је хтео. Излаза из досадног стања.
По старом вечитом закону, по увек истом, сталном и непроменљивом. –
Увек. –
У повољним приликама, у повољно време, полако, мирно се кристалисала садржина засићенога раствора.
Увек на исти начин, по истом увек правилу..
А он тога није хтео. Новости је хтео, промене, живота, новог и друкчијег. Непокоран вечним законима, непослушан надмоћној већини, револуцију је спремао. А знао је да и он вреди.
У маси..
Ништа не значи множина цела, несвесна руља. Поводљива је маса. Почетак треба учинити буран и смео, ићи ће после. И пре њега било је занешењака. Страдали су сви, изгубили се, нестало их у безименој гомили.
Полако се утишавала бура, сламала се ослабљена крила побуњених титана о јачину равног огледала морског, настајао је тихи мир.
И све је у хору певало задовољну песму измирења.
..Није успео. Изгубио се међ масом, пропао у намери, вечним подлегао законима. Још се чује само слаби крик безмоћног незадовољника, али га угушује сложни, силни хор гласова. Слаб је, преслаб његов глас, ситног, нејаког молекула. Чуо се неко време..
Па се и он постепено изгуби и нестаде га у широким слојевима масе.

ПЕНЕЛОПЕ.

Чежњиво и са тугом...
Мислећи само о њему...

Призивајући увек појудно његов лик пред очи.
Своје болне очи што се у два језера претворише
плачна.

У часовима безумног надања

У данима вечнога бола

У тихим, бескрајним ноћима што су испуњавале
дубоком сетом тужну вечност осаме

Када је бдијући над колевком сина премишљала о
краткотрајној срећи –

О срећи што је остави када на угнутим лађама –

По гибљивој пучини морској –

У далеку, у туђу отпловише земљу –

Певајући убојне песме, док се чило снажна покретаху
весла –

К пространим равницама Илијона када се упутише
смеле чете Аргива –

И најхрабрији мужеве данајски кад оставише
постојбину Ахџу.

... Смело су се упутили ка поносном Фојбовом граду
густи редови, хориле су се бојне песме охолих ратника
што на далеку полазе војну, а болом стегнута срца
уцвельених жена које нису смеле гласни одавати бол, вила
су се у мучној неизвесности будућности скривене,
непознате и тајне, што је мрачне спремају Моире.

И доцније..

Окружена четом понизних робиња – Када је .у мири-
шљаво улазила купатило и гњурала ружичасто тело у
прозрачној води, а робиње, мноштво послушних бића,
чекало спремно, да изврши сваки миг краљице –

И када је нежну и белу кожу свог лица у млеку
одраслих магарица прала, – нарочито спремљеном за њу
– и када је при преслици хитро кудељу, прела –

И доцније – када се вратише малени остаци од оних
поворки што се некад протезаху у бескрај –

И доцније – када јој син ојача, добом – све када се
измени ; ново дође време, нови људи и прилике друге..

(А она је била још лепа).

Није слушала прекоре седога оца да треба понова да се уда –

Обесном охолошћу одбијајући силу помамну просилаца – непобедљива, не обзирући се на претње што су учестале –

... И на своје очајно стање

– Увек –

Сећала се њеџа, мислила је на њеџа. На њега који је по далеким пловио пучинама, по непознатим крстарио морима, зависан од беса ћудљивих валова –

А можда мртва –

Стрпљиво га је чекала.

И једног дана допловио је из далеких земаља до кршева стрмените Итаке њен славом увенчани краљ.

Побио је све непријатеље своје, бесне уништио просиоце, савладао непослушне.

Врховни господар и владар. А кад се показао верној жени, дрхћући од узбуђења примила га је у своје врело наручје.

Достојанствени ход поносног јунака. Трепет и страх улива охоли ратник. Дивљење његова висока краљевска појава.

Али то није био онај јунак из чежње, онај Одисеј што га се сећа из прве зоре евоје свеже, расцветале младости. Оно мутно, соколово око, што се већ почело да гаси, жаром је бљештало распаљеног бакра. – И лице, то достојанствено, мушко, јуначко лице на коме се већ виде боре од умора, од силних препаћених мука...

И глас громки и звучан, снажан и моћан и он је друкчији био негда.

... Силни дуб кога су ветрови дугокршили и ломили.

... Начет већ буром.

И ослањајући се на његову крепку мишицу са тугом неком гледаше Телемаха који је с дивљењем посматрао оца.

Гледала га је дуго и мислила је на оног негдашњег, снажног и младог дива, најмудријег у савету, првог у боју,

мислила је на Одисеја младог и бујног, каквог га је знала негда...

ODI PROFUNDUM VULGUS

У собици сањао је утописта. Мир.

Шеталица се клатила готово нечујно.

Замишљени тика-так сата постајао је све више само онај једва приметни набор на свиленом огртачу тишине.

Али су мисли, у својој радионици, хуктале и хујале. На улици беснео је бес.

На улици шумео је разјарени пук.

Узвици кидаху на парчад белу тогу у коју се увило било ћутање, достојанствени кнез.

..Када је сишао, чудио се.. Ово није био цин раскидач уза, див, ишчупаног, огромног свог срца тражилац.

Овај злочинац није био ни злочинац цео.

Ова неизмерна моћ није била као капље кише, као пахуље снега, као честице праха који ма како раздељени, чине једно. Ово неизмерно море страховно, било је само дивљи карневал насмејаних и намрштених безизразности..

Они, чији ток вировито матичав личио је на црни неумољиви пламен водопада, на мач истргнут из зелених корица, што га је арханђел освете извукао, –

Из близа су били рашће подмикроскопско. Правилни, неправилни, смешни до мртвачког кикота, гнусни до поражавајућег грохота.

Ни у ове дане стихије те не могаху се сложити. Лишени своје душе не имађаху ни опште, колективне. Када га је маса захватила, примио је из њених руку смрт.

Хтео је да им се каже он, вођа теоријски, да им викне: пријатељ, савезник ваш!

У његовом мозгу одједаред блисну охолост појединца. Охолост Јединке одређене, крштене личним особинама, у судару са безличним, са хаосом, са облика недостатком.

У њему засија презир организоване, обликом изражене Јединке, која се сукобила са недовршеним, недограђеним.

Засенуте су му очи духовне светлошћу самосвести.

Осети, ошинут варницом пламеном том, осети понос материје, вољом уобличене. Он кусну од лепоте: бити мислећа трска само, ломљен, убијан бити...

Али, имати задовољство свести која се сурвава у понор, у сусрет несвесноме –

И зна да је свест, и целу васељену дели само на двоје.

(Париз).

МАЗЕПА¹

Мазепа нареди да га привежу ременима чврстим за вранца плаховита ког пустише да гони по степи бескрајној.

Јури парип и вришти.

Ктео би хат да се ослободи јахача.

Ђипа, поскакује, узлеће, рита се успомамљен.

Бесно трчи.

У неки час, заморен, уставља мах нити трк.

Мазепином погледу указује се цин старац, као овца сед. Ишао је лагано, поштапајући се о велику, чворновиту ба тину.

Ахасвер. Ја сам Ахасвер, вечити Јуда, луталица.

Моја је отаџбина свет. Али ми је и он мали и у својим даноноћним ходањима сањам о крају земље, о ускакивању у бескрај, у дубине небесне са којих и долутах овамо.

Ја сањам о далеким звездама, ја сам се запутио ка неиспитаном световљу. Све замишљиво мало ми је.

Покушавам да представим себи што наша чула не могу назрети а што би постојало.

Гњурам се у музику прашироку, прадубоку, која оба-вија дух веловима зву кова.

Али и музика је крајна. Таласи се задржавају цри хри-
дима неким и враћају. Да ми је нешто мирно и равно-
душно где бих скрио моју јасикову трепетљивост.

Ја сам насељеник предела представљених изразом. Но
ниједан ми није довољно простран да се у њему настаним.

Кад нађем обимност у којој се могу изгубити, биће мог
путовања крај, ишчилиће моја немирна душа, пут вечитог
плаветнила које се узвија над погледом и над помисли као
оно негда божји дух над водама.

Моја ће душа да се расплине у великом: Све.

Иђаху лагано. Наједном нагазише на човека који
вијаше своју сенку.

Аријанака: За моје име не знају народи, о њему ћути
историја. Ја сам Аријанака, мистичар мистике, логичар
логико, истраживалац истраживања, размишљач о мисли
саме мисли, о суштини суштине, о постојању постојања.

Час бесно је вијам, час столетно у месту застанем ди се
дохватим ње, да је дочепам, дограбим, њу, моју сенку.

Сваки појам сенку баца, појам сваки потребује пред-
мета. Ја хоћу појам чист, светлост без сенке и сенку без
светлости. Па ћу после сенкину сенку наћи и одвојити од
њене бацачице. Ја делим поделе, расцепљујем атоме и у
њима тражим светове и тако у бескрајност. Кад успем да
све делић одцепљујући од делића да досегнем у себи, не-
раздвојно, незамишљиво просто, основно, нестаће ме у
великом, прапростом, у општем Ништа.

Ознојен коњ лагано је пасео траву. Одисао је тешко.

Мазепа, везан, прикован, немајући моћ једног покрета
отвори своја болом извијена уста. Тело му је замрло
одавно у несвестици од летења. Бесом прикљештен,
усијан гркљан и уста крвава, једино они што осећаху
нешто. Зубима, утрнулим, свирепим, загризе, докопа
коњску пут. Поплашени четвороножац захрза, ћипну,
одјури, одлете као да га је жацнула сиктава гуја, обавив
му се око охолог врата, пољубивши га пекућим, отровним
пољубцем у затиљак. И цикну Мазепа, пијани степом и
просторима.

– Мазепа:

Ја сам Мазепа.

Ја сам јурњава.

Јурњава Урнебес. Гоњење.

Ђипање. Летење.

Јурим и не мислим.

Носе ме без моје воље, прикована, но ни на ум ми није пало у путовању мом да мислим о побуни ради одмора, о одживању.

Јурим да јурим.

Летим да летим.

Вијам ради вијања.

Химере, недостижности и ви непостигљиве ствари и ви незамишљиве, јер тако сте недосегљиве!

И за вама јурим али кад вас догоним оставићу и вас.

Идем вама у траг, но када ме до вас добаци мој стреловити коњ, опет ћу да даље будем ношен.

Ја вијам најближи, достижем најдаљи циљ, али за мене нема циља. Не знам за мету. Створен сам да будем вијање самога вијања. Ја се никада не могу изгубити!

О, нисам ја срећан!

Бих да се осветим мојој природи.

И једина ми жеља, моја крвава жељи-ца, то је да се пустим у трк за самим собом и самог себе да гоним, да вијам, да вијам....

Изнурен коњ паде крај воде неке велике.

Облаци су се гомилали. Ситна кишица падаше.

Па сав талог водени који је атмосфера једном дограбила, спуштао се сада капљичастим лествицама у извор сваке плусковите музике, у земљу, у воду.

Али, кад нестаде облака:

Танка, као она свила што у орахову стане љуску, танка као велови играчица делфијских, пара, дизала се у небо замишљено.

(Версај).

¹ Ахасвер ми је овде оличење немирног, семитског пантеизма. Аријанакa је аријски логичар, нешто као индијски филозофи. Мазепа представља саму природу која вечно вибрира, трепти. Он представља човекову вечиту чежњу.

АСТИЈАНАКС

(Опомињем на појам о Зевсу и боговима, који нам је дат у трагичара грчких. По њима су богови крвожедна створења која уживају у опште људској а нарочито јуначкој невољи и зато залуђују смртне да би посматрали задовољно, њихову пропаст.)

(Астијанакс, син Хекторов, би заробљен од Грка при рушењу Троје. Грк Артабаз задоби одојче о чијем пореклу ништа није знао. Он одведе новог свог штићеника у град и посвети се васпитању његовом. Сви су мислили да је то Артабазовог покојног брата син. Тако им је старац рекао.)

Када је младоме Артабазу било четрнаест година умре му стриц, филозоф, по коме се младић и назвао.

Рођен је био јуноша сред зевке оружја, сред вриске коња, упрегнутих у ратничка кола са којих су јунаци бацали звиждећу шиљатост стрела и звечећа тучна копља.

Родио се крај издубљених лађа чија су испупчења испуњена била вапајем рањеника и соколењем војсковођа; близу мора јалова и пурпурно зелена. Отуда, тако тумачаху сви, ова крв што кључа и превире и пени се као оно слатко вино којим се опијао хитроноги брзац Ахил тражећи заборав, бесан и бујан.

Али је звук цилита и штитова јек – мишљаху – задојио га и оном презирном високом мудрошћу која зна да увек остане племенита.

Оплакавши милога хранитеља, наследник богат, крете се на пут, доживљајима у сусрет.

Био је храбар јер код њега су нијансе духа и размишљања имале вредности са мо кад су у служби достојне врлине човекове.

Једном, дошавши у неку азијску варош виде, у кући угоститељевој, свирепо мучење тројанских робова. Присети се стричевих узвишених прича. Њега је дирала

несрећа потиштених данас а негда силних заточника Пријамовог светога града.

Из туче и крви изашао је победилац. Срећа чудна испунила му је весељем биће.

Једном чу где роб, улизица, певаше стихове Илијаде дижући победиоце, збацујући до нејунаштва и бојазни славу побеђених.

Као Наузикаји Одисеј, о коме се певало већ, запева познат дивни текст где се хвале Грци али славе и крепки укротитељи хатова, Тројанци.

„Лепо ли је када се храбар са храбрицом мери, обоје доприносе међусобној слави.“

Једном видео је великога старца Хомера и слушао га побожно. Одјекиваху у њему покличи звонких труба када је чуо стихове како Хектор, вођ без љаге, пре но што срне у страшну сечу, раставља се од белоруке Андромаке. Син, мали Астијанакс, зазире од бронзане горостасности очевог шлема..

Колико је суза пролио, као некад што би, кад је над морем млади Пелејевић, убица Пентезилеје, ратнице сјајнооклопне гледао пало тело, бело као љиљани.

Најтајније су струне на златној харфи у срцу, усталасале се биле, запевале чежњивим појем далеких сирена које се још не виде, но чијих појава допире тек до путника кристални претеча: глас..

Артабаз са четом коју је прикупио у путовањима ступи у службу белонског краља, азијског. У рату против Пилорада одликовао се, најхрабрији, најискуснији. Краљева ћерка охола Аспазија била је дар јунаку и вођи. Великом клетвом заклео се да ће срушити Пилорце, поробити им запаљену варош при мирису жртавном стоволовке, коју ћу принети, благодаран, громобији Зевсу.

Једног дана у вождов шатор уђе гласник вишњих, довитљиви Хермес и изрече ове крилате речи :

„Артабазе, отац Зевс, који те воли и штити, поручује ти: Сутра је одсудна битка, вођо Белонски, између Белоне и Пилора. Ти ниси, Артабазе, син брата мудра-

чевог, отац твој, детињства првог се спомени, јесте Хектор Пријамовић. Пилорци беху највернији савезници твог оца. Њихов седи краљ беше му побратим. А Белонци су баш савезници Грчки, душмани заклето Троје. Међ Белонцима живе као прваци, потомци и рођаци Хекторовог убице.

Бирај Астијанаксе, Хекторов сине. Победа ће бити где ти будеш. Пре но зора заруди имаш да се одлучиш.”

Кнегиња белонска Аспазија, која се пробудила у ложници, чу поруку богова.

Она диже лабудовски врат са мермерних плећа, руке је згрчила и вели достојанствено:

Аспазија: Астијанаксе, сине Хектора, ти си ми муж и господар. Да подлост наређујеш, бих те прва белокоорог ножа сечивом пробола. Али ти не знаш средства ниских.

Крв твога оца виче освету. Нека ти то, што сам кћер твог непријатеља не спречава вршити дужност. Идем с тобом да живим охола и сретна макар, ударен твојим копљем пао мој отац, Белон, старац беле браде.

Идем с тобом, поносна, да живим макар разрушени били од твоје деснице, високи бедеми мога роднога места, о, ништитељу градова.

Идем с тобом узвишена као сестра Крониде и супруга прикупљача облака, Хера. Нека ти нисам препона. Нека сам ти подстрек у вршењу ужаса на које нагони твој положај, језовит мени, али ласкав моме поносу.

Астијанакс. Супруго моја, гордељива госпођо. Ма колико пут била јака, љубав велика, страст пламена, не би ме оне спречиле од замисли која се мора извести. Али ја сам се заклео клетвом великом, на страх врагом, да ћу Пилорце истребити.

Аспазија. Те су речи биле бледа пара, излетела из несвесних усана. Димљиво испарење кључале крви која урличе одмазду, јача је.

Астијанакс. Нисам несвесан. Ја морам да стојим иза речи које су бациле ове уснице. Шта би рекао отац мој, горостасни Хектор, да ме види, кршиклетву и неверу.

Асијазија. Заклетва се крши где јача моћ наређује. Реч се ломи под наређењем вишег осећања.

Зар Зевс, који се титра громом, није ју ломио! Није ли послао лажни сан Агамемнону? Није ли варао толико пута, у толико махова, хотев да изврши неумољиву заповест судбине.

Који од богова није згазио реч?

А ти, ти не чиниш гнусну употребу порока, него свету и велику дужност испуњаваш.

Астијанакс. Човекова су средства мања, за то је човек у стању да буде виши од богова. Што мања средства, то већа слава.

Ја нисам више ја, но Хекторов син, великолепног јунака пород. Сме ли, може ли његов осветитељ да буде кривоклетник!

Вероломник није достојан дужности коју су ми вишњи богови дали. Ја чујем, ја видим Оца мог како ми не допушта да окаљам наслеђе освете, на коме небесима благодарим.

Асијазија. Па кад не можеш да се одлучиш између Скиле и Харибде, између два решења подједнако немогућа, бежимо! У укрштају мачева твој не сме да севне, подједнако си везан и подједнако одстрањен.

Астијанакс. (Подругљиво): Да бежим!..

[Муње у долини. Плаха киша пада. Гавранови гракћу. То радознали Зевс присуствује разговору.]

Асијазија. Све је брзо спремно. Удостоји робове брзе, кратке заповести и ми смо на путу за друге крајеве.

И другде се за силу твоје мишице зна. Није ли те цар персијски преклињао да му сатрап постанеш, градове ти нудио пре дан неки?

(Изведрило се. Дивно. Плава ноћ бледи и румени. Танке магле дижу се са брегова).

Астијанакс. Двострука да будем кукавица!

Асијазија. Гласници Понтије нудили су ти престо, ако их спасеш тиранина. Иза Хелеспонта има земаља где те очекују само ако хтеднеш да владаш.

(Вслика тишина).

Асџазаја. Па нека ме презреш! Зар је и љубав ствар која се тако лаке под ноге баца ! Остави све, као што ја, горда над гордима гордана, отресам понос, тај горки прах са сандала!

Бежи у име љубави ! Ти си муж. У положају могућем за човека умеш показати достојанство бога. Али шта можеш овде показати. То је само један чвор који је свирепи Бог заплео, терет немогући, створен за забаву, да гледа Зевс како се угибају ништавних људи плећа под њиме.

Нека се растолеже глас мој: Зевсе немилосрдни изна-лазачу тешкоћа, ти се ругаш људима. Али они треба да презру твоју ћуд која тражи необјављено, смехом да ти залече то срце кога нису заситили никакав ужас, никакав бес, плам, покор, помор, ни манитост смртних, ни јауци, ни вапај, ни богорађења, ни лудило свих побеснелих *Ајакса*, бачено на главе њихове, за уживање очију твојих. Смехом да га залече.

Да те оставе без иједног призора, лакомче, ужасниче.

Разумеј, Зевса, Астијанаксе, презри га, не подај се.

Асџијанакс. Зевс је свиреп. У толико нам је могуће задобити више славе. А највиша је у том да презрем закључке ако их плашња и подлост доведу.

Асџазаја. Проклињем и ту славу која глође врела срца јунака као огладнели вук остатке коњских костију. Проклињем и ту славу која раставља мужа од жене, родитеља од детета, љубеће срце од срца које га воли.

Проклињем ту славу која нас избеzumљује да слушамо само неке немогуће савете бесциљних, полуделих правила, законе које су донеле хијене, једном кад њихове кржаве њушке сташе да говоре језиком људи. Бацам се на ту славу клетвама као јастреб кљуном на утробу Прометеја.

А ипак, божанствени Астијанаксе, чини што требаш да чиниш. Размишљање је овде гнусно јер се ту хоће да извуче испод одговорности.

(Зора почиње да руди. Шеве узлећу у небо, као неке слепимице, насумце, безумно бачене стреле у вис. Гласови људи који се буде).

Астијанакс. (Узима њену руку за тренут. Гледа је пун нежности. Навлачи шлем. Оклоп. Оружа се копљем. Намешта штит.) Збогом!

Настаје битка. Астијанакс побеђује Пилорце. Пали град. У триумфу враћа се у Белону. Свуд бије пламен стоволовки. Трубе треште. Својим најверним војницима, најамницима које је скупио за својих путовања, по Грчкој наређује тајом да запале Белону са четири стране. Пред градом приредио је велику ломачу. Она стоји незапаљена. Народ ликује, весели се без реда.

Астијанакс. (У оружју). Чујте Белонци. Ја сам Астијанакс, син Хектора. Заклео сам се да ћу разрушити град Пилорски. Савезници оца мог истребљени су, побратим убијен. Извршио сам заклетву вама дату.

Али ја вршим све дужности, не један део само.

Ваш град гори, рушитељи Троје. Ја *морам* да умрем јер не смем да преживим издају коју сам учинио странци мога оца, а *моћу* да умрем јер сам дочекао освету. Трубите трубе. (Град гори. Огромни црвени пламенови вијају видик као гладни горостасни пси, насрнули на небо).

Јечите, звонке трубе...

Приредите светковине и надметања у част моје смрти.

Зевсе, бићеш сретан, усред дима од жртви...

Астијанакс (пали ломачу и ускакује у матицу пламенова. Ломача почиње жешће да гори).

Сви, побожно, зајлаљују ломачу са свију страна.

(Париз)

НЕТИБОР БАЛКАНСКА ПРИЧА

Da ist fiir mich nichts neues zu erfahren
Das kenn' ich schon seit hundert tausend Jahren.

G.

Једног дана Нетибор дозвоа свог сина, дозвоа своја три верна пријатеља, и рече им:

Ево већ толике тамне године прохујаше, како промену светом мој дед, столетни старац Нетибор. На самрти оставио ми је свету лиру златноструну и завештао ми је наше породице прадавнински дар – да певам.

Некада Скити слушаху и вољаху песму.

У мутне поподневе кад облаци, одбегли са земље, крстаре ваздухом, као неспокојне душе покојника, које никад не могу наћи мир...

У ноћи бесконачне и тајанствене...

У свежа, безмисла и румена јутра...

У дуге дане, испуњене мислима, слутњама, зебњом, очајањем и надом свега што дише –

Ја певах.

Певах и те људе ведрога чела што хитају у знојну борбу, у коштац са моћном Земљом, да јој отму оштрим плуговим челиком хлеб; певах ратаре, певах раденике у непрекидном раду, посленике у вечитом послу.

Певах и охولة ратнике који хитају у бој и радују се мегдану.

Певах народе, певах законе, обичаје, намере, гнев, врлину, грех, душевност и порок, страх, храброст, поклек и полет.

Певах слободу божанску и боговску.

Певах, слаткопевац, славе слатку сласт.

Певах природу око нас. Она стрпљиво и болно чека да је разумемо, да се слијемо с њом, једно да будемо, целина, велико васељенско коло, при звуцима неке васељенске музике.

Певах дрвеће чији сваки лист шуми и подрхтава и говори својим језиком.

Певах стабла кроз која без престанка струји вечно млади биљни сок. Певах цветове и мирисаво цвеће са прашницама жутим, када осети хиљадуструку додир безбројних зрнаца плодносног праха из препукнутих мајушних кесица, и затрепери.

Певах невоспитано мангупче ветар, безбрижног делију, што урла колико га грло доноси своје простачке, сокачке песмице које је научио бог зна где.

Певах земљу са милијардом срдаца која одговарају милијарди бића чија је она мајка.

Певах трому сањалицу, Словенина, месец, па звезде замишљене и несташне, сетне и раскалашне, бисер небесни, величанствено алем камење просуто без реда и мере раскошном, штедром руком распикуће Творца.

Певах Сунце!

Данас ми је рука отежала, данас ми је срце препукло. Зар нигде, нигде, нигде, нигде, да игде ко песму разуме. Зар нигде, нигде, никауда, никамо, нико, ниједан?

Душа моја постаде река која је изгубила корито и лута незнатим пределом.

Тако се узбуркала моја душа!

Пре но што умрем, хоћу ли наћи сем вас неког, да знам да нисам залуд осећао, изражавао, изналазио, остваривао. Има ли пука игде, множине која песму воли.

Хоћу ли наћи људе друге, да им речем одкровење које ми је учинила Природа, учинило срце, учинио ваздух који нас умотава, учинило море, учинило небо, учинили шум и звук, учиниле речи, ћутање и мук, изрекао дим, магла и пара, дошапнула мисао још немишљена, наговестили снови још неснивани.

Ја морам да певам другима и други морају да ме чују:

Јер је сам тумач између људи и свега што нису људи.
Јер ја сам свеза –

Јер ја сам посланик између бића и суштине тих бића.

Идите на четири стране света. Чекаћу вас чежњиво као невеста кићене што ишчекује сватове, на високом доклату, цвећем украшене куће.

Идите и видите има ли игде синова човечјих, као што ми је причао дед да их је некада било, створова људских који ће волети, који ће разумети песму. Ја сам гласник и морам да испоручим људима поруку, вести које су ми дате да им донесем, аманет.

После седам година врати се син, син првенац и син једини, Златомир.

Ја сам испитао, рече мрачно, земље Истока. На истоку где се сунце – рађа, царује тама.

Исток не разуме, исток не тражи песму. Истоку су идеал новац, нерад и мекушно ропство. Варвари су и тамо, као и код нас, Скити су свуд.

После седам година врати се и пријатељ, пријатељ верни, пријатељ мили Чупајхраст.

Ја сам испитао, рече гласом певајућим и уморним, размотрио југ. Не тражи југ песму дубоку, песму из срца и душу песму. И југом господаре Скити. На југу су Новац, Притворство, Лицемерје и Ситничарство.

Свечано и лагано Вукомрак рече:

Испитао сам север. Север не тражи песме. Север је сувише озбиљан да тражи збиљу у привидно неозбиљном. Диван је свирепи и ћутљиви север. Али север песму не разуме. И тамо су Скити.

Витки, жустри Рушиплам са заносом и разочарано говораше:

Био сам на западу.

Како је леп, како племенит блистави запад.

Тамо нису ситничари и ситне, гадне душице, као на истоку, као на југу.

Колико блиставих мајушних шљунака духовитости лију светлуцаву светлост која се меша са горостасним рујним пожарем сунца, врх широких и удобних путева и стаза којима ходе просвећени становници запада.

Како је леп!

Али је запад загледан у себе и не уме да осети ван себе. Не разуме ни запад песму, песму која долети из даљине као лептирак плавокрили, заустави се на цветку и даље одлети, не би га приметио запад. Или би га небо на чиоду да га упоређује у доколици са инсектима домаће, отачаствене флоре. И на западу, на западу благородну, и тамо су Скити.

Нетибор прозбори:

Кома да испоручим наслеђе спремно за свет. Кога да усрећим срећом неискљивом, бескрајним осећањем о свеопштој сагласности свега са свиме.

Сва су срца затворена. Све су душе закључане.

Ја бих могао ући само тајно, као злочинац, као ухода, као лопов, као обијач брава, а никада краљевски поносно, дигнуте главе, кроз отворене широке шкрипеће капије душâ.

Морао сам да кажем што ми је било у срцу. Но залуд си, срце, залуд, тако топло гнездо, кад тићи немају зрачне небеске пучине да над њом узлећу. Угушене сте, летилице моје, певачице моје.

Старац Нетибор узме златноструну лиру и без иједног звуковног опроштаја баца је далеко од себе.

* *
*

Сутра дан Скит један нашао је скупоцени инструмент. Расковаше га од струна, од јапије, од грађе стопише злато, исковаше дукате и наполеоне.

Дошао је био до тог наласка баш један Скит, општеуважени и даровити трговац. И говоре да су му ове паре донеле срећу.

Дао их је био под велики интерес, што му је нарочито добро испало те године, која је била, срећом, неродна. Обогадио се, радио и даље, делао, мучио се, а пред крај живота сазидао је једну велику цркву у којој још и данас попови у црним мантијама певају, на литургији, за покој његове племените душе.

(Париз).

АЛИ СЕ НИШТА НАРОЧИТО НИЈЕ ДОГОДИЛО

Кад би се поглед заморио гледајући иконе из њих су извиривала заморена, преплашена лица с нечим ропским и молећивим у себи, ишао би даље и тражио нов предмет на коме се може зауставити. Људи у дугачким хаљинама певали су једнолико, неразумљиво. У сусрет осећањима добивеним гледањем долазила су друга о задаху тамњана и свеца. С времена на време сви би се крстили.

Ту су дошли ради утехе. Дошли су да траже.

Поп је говорио овакву молитву: Оче наш који си на небесима и тако даље, по реду.

А ова молитва имала је овде свог великог смисла:

Ту је дошла удовица са децом.¹ Она се обраћала небесном оцу. Дошао човек сломљен несрећама. Он је био тај који би могао рећи: Нека буде воља твоја.

Много их је било који су се молили за насушни хлеб. Били су који су се ломили између искушења и беде, њима је вера требало да пружи потпору, да не подлегну оном што је забрањено религијом.

А било је резигнираних, који нису умели ни хтели више да се боре и који су² побожно говорили амин на све, јер су у свему научили да гледају неку вишу вољу, са којом се не може носити, противу које не помаже борба.

Сада су очекивали нешто изненадно, неочекивано, Свечано и Велико. Зато су и дошли у цркву. А сви у цркви очекивали су да се, можда, неком изненадном милошћу цео живот њихов промени.

Нису имали много наде, али су дошли и мислили да ће Велика Нада сама доћи,³ а да ће нешто ипак се догодити. Нешто доћи. Неки обрт у животу, обрт о коме они нису ништа тачно знали. Била је нада, скривена на дну срца, мала, потајна, неодређена. Био је маглени пламен наде.

Неко пригушено очекивање.

Неко несвесно изгледање.

Нешто безимено.

Можда је то био само један инстинкт, недовољно познат и испитан, који се јавио независно од мишљења и коме се не верује а ипак се чека и слути.

Нису смели да мисле, бојећи се да мишљењем и размисљањем не угуше тог чудног прибегицу у своме срцу, њега који је варао толико пута, издавао увек а кога су волели ипак.

Нису смели сами себи да доказују ништа.

У њиховим душама тињала је још увек она искра, оно вечито „можда“.

Постепено стално узбуђење и стално несвесно осећање очекивања. Оно је било час јаче, час слабије. Покаткад велико, огромно, страшно, да су дрхтала тела као под ненадним додиром електричне струје. Покаткад је замирало и суха су уста махинално шапутала молитву. И, ваљда од тог чудног живота којим су живели у овом тренутку, услед очекивања Незнанога, Неочекиваног, Тајног, остало им је мало осећања по броју.

Све се слило у неку чудновату целину из двојства плиме и осеке са безбројем прелаза.

Мисли су отишле све.

Поглед с времена на време блесаво је тумарао ваљда тражећи место одакле ће да се појави догађај али не знајући да ли ће се он и појавити видљиво или друкче. Не знајући шта треба да опази, о чему рачуна да да...

И, напоследку;

Они у дугачким хаљинама свршили су са својим једноликим певањем и повукли се, свеће су се гасиле, неки од људи били су већ изишли, неки су излазили, а неки су још очекивали.

Али се ништа нарочито није догодило.

¹ Као ђак V и VI разреда гимназије писац ове приче написао је пуно громоуцателности противу садашњег друштва и религије. Личности споменуте овде биле су описане у ранијим „новелама“, ова је требало да буде завршна. Већина „новела“ после жучних дискусија, била је одбијена у ђачкој дружини, од строгих критичара, као неморална и опасна за младеж.

² Писац је овде поглавито мислио на себе. Доиста, у оно доба, он је, ма куд путовао, ишао по црквама и падао у известан „очекујући мистичизам“.

³ Шеснаестогодишњи мистичар који је ово писао, и нехотице је аналисао увек своја осећања. Томе давноме умаломе ја овим одајем последњу пошту. Ако икад будем писао психологију деце, душевни живот девојчица и дечака, тако наивно изнесен у књигама, а тако мутан и занимљив у истини; богата архива ове немирне душе послужиће ми много у испитивањима.

Драјана Белеслијин

О НЕПОСЛУШНОМ МОЛЕКУЛУ,

Причама које су изгубиле равнотежу и ономе ко им је
у шуме помогао

„Ослобођење се постиже потпуном надмоћју над оним што је требало да нас начини својим оруђима. Ослободићемо се ако још више, још грчевитије ућемо у план Богова, ако будемо још језивије битно оно, што је од нас хтела учинити природа. Тада ћемо најзад прерасти своју битност, своју наметнуту битност.“

Станислав Винавер

„Винавер ће целог живота остати *enfant terrible* српске књижевности.“

Михајло Пантић

Авангардни, односно авангардно-модернистички¹ прозни рукопис Станислава Винавера подразумева најмање пет авантура, прилично јасно омеђених: најпре, збирку приповедака *Приче које су изгубиле равнотежу*, (1913); потом, пародистичко-превредноватељски модел српске прозе XIX и XX столећа, уобличен у антологијама пародија: после *Панџолоије новије српске ђеленџирике* (1920), која је усмерена ка субверзији не само песничког, већ по најпре и критичког писма у српској модерној књижевности, већ у *Новој панџолоији ђеленџирике* (1922) и *Најновијој панџолоији српске и југословенске ђеленџирике* (1938), те постхумно објављеној *Алајбејовој слами* (1969) и у разним текстовима по новинама и часописима Винавер је пародирао готово све важније приповедачке моделе и истакнуте писце не заустављајући се на књижевним неистомишљеницима, изврћући руглу и мане сопственог писма, па сâме авангардно-модернистичке литературе². Трећи важан круг Винаверове прозе чине жанровски отворени текстови окупљени у књизи *Громобран свеми-*

ра (1921), а четврти путописи *Руске ѿворке* (1924), *Немачка у врењу* (1924), *Гоч ѿри* (1927), *Године ѿнижења и борбе – живоїи у немачким „офлазима“* (1945) и др. Пети круг чине кратки списи под називом *Мисли* (1913).

Код Винавера је неоспорно постојао онај дисперзивни авангардни формално-експериментаторски дух, који га је непрестано водио ка неспутаној игри жанровима, поступцима, стилевима, смисловима³, ка бахтиновској дијалогизацији, или, како би то Винавер именовао, *ѿријалоѿизацији*, ка напоредном постојању различитих, каткад и опречних и инкомпатибилних дискурса у једном тексту, али је он, исто тако, у свом том привидном галиматијасу готово редовно заговарао до пренаглашавања *једну идеју*, посебно у полемичким текстовима. Та идеја често је уметничком надахнућу одузимала извештан простор да се расплине. Радован Вучковић ову контрадикцију усмерену како на промовисање једне, често полемичким тоном брањене мисли, тако и на њену реализацију хибридизацијом различитих, уметнички често неспојивих средстава, описује на следећи начин:

„Винаверов хибридни текст према томе је подразумевана, неизграђена и флексибилно заснована модерна алегоричка која је конструисана од шароликог језичког материјала, подређеног ипак слободно варираној идеји“.⁴

Дестабилизација жанровских образаца и авангардна тежња ка приповедачком раслојавању очитује се како у пародијама прича Винаверових савременика (И. Секулић, В. Петровић, М. Црњански, Р. Петровић, И. Андрић и др.), тако и у збирци *Приче које су изѿубиле равноѿшежу*. Као што сам наслов ове књиге говори⁵, ради се о својеврсном превртању, субверзији устаљеног наративног образаца. Стога сасвим оправдано стоји гледиште да је наведена збирка „означила датум у модернизацији српске прозе“,⁶ као и да „та књига поставља Винавера на место родоначелника авангардне приче карактеристичне за почетак треће деценије у српској књижевности“.⁷ Винаверове приче настале су, како бележи Марко Недић,

„у једном изузетно прелазном периоду новије српске књижевности, у периоду у којем су се укрштале разнолике стваралачке и поетичке тенденције и захтеви, од реалистичких, натуралистичких, симболистичких, импресионистичких, до модерних, експресионистичких и футуристичких“.⁸

Мешање стилова, који су каткад, попут реалистичко-натуралистичког, пародијски третирани, иде код Винавера напоредо с мешањем жанрова, испитивањима суштине приче кроз њено травестирање, пародирање, подвргавање различитим видовима цитатних поступака. Уистину, жанровска читања *Прича које су изјубиле равношесту* иду често у смеру псеудолегенди, прерађених и надограђених митолошких матрица, прозаида, параболоа и других књижевних врста. Иако је у већини ових творевина линеарност релативно стабилна, приче одликује биполарна напетост, садржинска динамика и поврени метатекстуални екскурси, који указују на превазилажење устаљеног конвенционалног жанровског оквира управо кроз његову пародизацију. Тако ће, нпр. у *Причи о човеку са великим срцем* а почетни и завршни ауторски коментари бити интонирани као интимна исповест:

„Можда вам ова цела прича, ни замишљу, ни обликом, ни садржином, неће створити чак ни илузију чега новог, оригиналног и лепог, па ипак ја ћу вам је испричати зато, што је дуго носим у своме срцу и што неком тек морам да је испричам, јер се не осећам довољно јак да и дуже останем насамо с њоме. Чујте“.⁹

Пародирајући модел скромног средњовековног биографа с негативним односом према ауторству,¹⁰ Винавер ће причу *Писмо јосифодина Трајка Ђирића*, која у себи носи елементе пародије житијне књижевности/хагиографије, омеђити екстрадијегетским исказима, у којима ће се „позвати“ на мањак талента:

„Моје је перо слабо, моја личност незнатна. И, не само што угледу Трајковог имена не би мој какав састав допринео макар трунку од трунке, него би још сви рекли да ја,

кријућу се иза тако цењеног човека, желим да протурим нешто своје, а покојник ми је само изговор, вешто измишљен.

Далеко су од тога моје мисли!

Мој ум и срце моје буне се на саму помисао тако чега!¹¹

У овој причи, која објашњава „ауторову наративну освешћеност и проналажење различитих модуса приповедања“,¹² важно је уочити још један метатекстуални елемент – фусноту, која се позива на Трајка Ђирића Млађег, очигледно ону личност чије је име Винавер користио потписујући се у пародијским текстовима у периодици.¹³ Сличан поступак интертекстуалне игре или аутоцитата користио је и Стерија, који је, пишући шаљиве календаре под псеудонимом Винко Лозић, такође помињао свог алтер-ега у другим својим делима (*Роман без романа*, милобрука *Како је Винко Лозић пострадао од зле жене*).¹⁴

Винаверова жанровска мимикрија очитује се у приповеткама *Ниобе*, *Прометјеј*, *Прича о прекрасном Јосифу*, *Пенелоје*, *Мазеја*, *Астијанакс*, *Неџибор* које за претекст узимају већ постојећи мит (или један његов део) из грчке или хебрејске митологије, те га драматизацијом (*Прича о прекрасном Јосифу*) или наглашавањем унутрашњег монолога подижу на ниво модерне приче. И сâм изворник трансформише се каткад до непрепознавања (*Пенелоје*), уметањем неуобичајеног завршетка. Често се јунак познат из антике своди на одређени прототип, те пропагира извесну идеју (*Прометјеј*). Није ретко да нас приповедач фуснотом или уводом у загради информише о митолошкој матрици:

„(Опомињем на појам о Зевсу и боговима, који нам је дат у трагичара грчких. По њима су богови крвожедна створења која уживају у опште људској, а нарочито јуначкој невољи и зато залуђују смртне да би посматрали задовољно, њихову пропаст.)“¹⁵

Иако је реч о јунацима с натприродним особинама, литерарно рабљеним, нарација се често одвија управо у пр-

вом лицу. Исти случај првог лица срећемо у приповеткама с наглашено лирском атмосфером (*Свети, Музика моје маме, Жеља* и др.), прецизније, прозаидама. „Губитак равнотеже“ у другим приповеткама огледа се у наглашено патетичном тону, уз употребу аориста и имперфекта, који истичу временску дистанцу приповедача у односу на исприповедано, да би се указало да појава о којој се говори није у великом временском распону била поновљена:

„Беше једном неки човек који имађаше велико срце“.¹⁶

Ова глаголска времена служе и да би се, у простору задобијеном услед испуњења основних предуслова трансгресије жанра параболе, мита или легенде, могло слободно пустити машти на вољу у погледу одређења заплета и расплета око основне матрице. Такав је случај са причом *Астијанакс*:

„Једном дошавши у неку азијску варош виде, у кући угоститељској, свирело мучење тројанских робова. Присети се стричевих узвишених прича“.¹⁷

У овој причи, како радња добија на динамици и напетости, тако наратор уступа место драмској подели улога, при чему главни јунак и јунакиња дискутују као у каквој античкој трагедији. Прича *Астијанакс* и тече у знаку тешког осећаја трагичке кривице и немогућности њеног превазилажења, а јунак се уздиже на степен изузетности својом невероватном храброшћу. Астијанакс, с једне стране, осећа завет предака, а с друге обавезу и реч дату Белону, Аспазиином оцу. Сукоб разрешава тако што побеђује и уништава и Тројанце и Белонце, да би на крају и сам, не могавши да живи под теретом кривице, умро. Напетост између светова смртника, којем припада Астијанакс и света богова, којем припадају Зевс, Хермес и други богови, који издају заповести и манипулишу људима, превазилази се једино смрћу јунака, који тако разрешава своју трагичну кривицу. Винавер је изврсно, уз очувану линеарност, али и комбиновање модернистичких елемената приповедања и саме тематике изузетног појединца, који се супротставља већини и над њом тријумфује, пре

свега у моралном погледу, зналачки травестирао античку литературу, понајпре трагедију. И сама разуђеност ове приповетке, чији је циљ да неколиким епизодама илуструје херојство главног јунака, указује на евентуални замајац њеног даљег развијања, екстензивирања и наративног пространства.

Ова приповетка индикативна је по још нечему: у њој је заступљен експресионистички топос сукоба појединца, бића које је у сталној потрази за одговорима или које се на неки начин одупире свакодневици и устаљеном следу догађаја, и масе, руље, светине која настоји да га у таквим стремљењима спречи. Изузетни појединац може бити уметник који се супротставља малограђанском друштву. Овај конфликт је, како истиче Бојана Стојановић Пантович, честа тема тзв. грађанске драме,¹⁸ али се у експресионизму актуализује „на једном битно другачијем драматуршком и идеолошком плану“.¹⁹ Експресионистички „Нови човек“, наиме, носи у себи клицу жртвовања, страдања и смрти. Срдан Богосављевић бележи:

„А све и да се његово рођење, готово по правилу, плаћа страдањем и смрћу, идеологем жнови човек’ не подлеже скептичним резервама уколико је – а обично јесте – чврсто укотвљен у мученичкој митологији прочишћења, која, позивајући се на светлу традицију од средњовековне драме и Барока, преко Лесинга и Шилера, све до Георга Кајзера, захтева да морални закон (у нама или ван нас) буде афирмисан без обзира на жртве“.²⁰

О изузетним појединцима, односно „великим духовима“ Винавер ће у тексту *Њејош и зли волшебници* записати да се њихова мисија огледа у томе да надљудским напорима да доведу до „свеопштег ослобођења“:

„Велики духови откривају односе, који постоје у Космосу, и тим самим доприносе ослобођењу, јер је констатовање једнога односа, већ покушај преласка у други“.²¹

Код Винавера је управо у вези с овом поетиком индивидуализма и идеја изласка из равнотеже, као императив нове уметности, као отклон од традиционалног. Винавер

је одлучан и тежњи да се превазиђе бол за равнотежом ствараоца, да се изрази идеја ослободе:

„Докле год се излазак из равнотеже осећа болно, докле год се не може победити у себи тежња ка равнотежи, све ће мучније бити ствараоцу. Он нема те моћи да реку врати у корито...Тај бол за равнотежом мора се победити и мора се ићи, као и пре, као и увек, у п р а в ц у с т и х и ј е... Наша је дужност, наша снага и интуиција, да п р е д у х и т р и м о с т и х и ј у, да ослободимо Баш-Челика, пре но што нас је он за то и замолио... М и и д е м о и с п р е д о с л о б о д и л а ч к о г т а л а с а. Нас не боли изгубљена равнотежа, јер ми морамо бити стихижнији од саме стихије...“²²

Управо је митска основа била базична подлога за надоградњу у *Асџијанаксу*, али и у причи *Прометеј*, у којој се већ на самом почетку, кроз јетку иронију оличену у придевима „весели Бог“ и „охоли Прометеј“, наглашава непремостиви јаз не само у понашању оба митска јунака, већ и у погледима на живот: док је Зевсу живот сав саткан од уживања и самовоље, док људе види као ситне и морално проблематичне, дотле Прометеј верује у ничеанску концепцију људи-богова, који ће се уздићи изнад просека и свакодневице. Дијалог, а посебно Прометејев одговор, указују на немогућност превазилажења средишњег проблема.

Карактеристике масе илуструју и текстови *О нейслушном молекулу* и *Прича о човеку са великим срцем*. Контраст се постиже кореспондентношћу двају срца: с једне стране великог, људског, спремног на добра дела, а с друге малог и скупеног. Мотив великог срца један је од средишњих мотива, било да се остварује кроз компарацију, било кроз антиномију (велика/мала, много/мало, срца пуна заблуда и злобе, срце које се буни, затворено срце и др.). Таква *поетика срца* ићи ће напореда с изузетним јунацима.

Међутим, равнотежу није могућно достићи, а поетика срца још једном бива поражена крајем приче у којој се и

срце, нажалост, указује као потрошна роба. Незадовољни молекула у доживљеном говору овако види масу:

„По старом вечитом закону, по увек истом, сталном и непроменљивом. –

Увек. –

У повољним приликама, у повољно време, полако, мирно се кристалисала садржина засићенога раствора.

Увек на исти начин, по истом увек правилу...²³“

Потом се уводи појединац, са ставовима опречним маси:

„А он тога није хтео. Новости је хтео, промене, живота, новог и друкчијег. Непокоран вечним законима, непослушан надмоћној већини, револуцију је спремао. А знао је да и он вреди.

У маси...

Ништа не значи множина цела, несвесна руља. Поводљива је маса. Почетак треба учинити буран и смео, ићи ће после.

И пре њега било је занешењака.

Страдали су сви, изгубили се, нестало их у безименој гомили“.²⁴

Међутим, положај молекула унапред је одређен; он, наиме, неће успети да изврши свој наум, своју револуцију и тиме промени устаљени поредак. Уместо да тријумфује занесењаштво и нови живот, прича се завршава у дистопијском маниру.²⁵

Дискрепанција стварног света и света привида као предуслов тензија и негативних пулсација између усамљеног јунака и заједнице из које жели да се изопшти или да је, као „нови човек“, промени, резултираће самоубиством као немоћним признавањем унапред изгубљене битке са социјално надређеним структурама у причи *Смрти моја пријатеља*. Преодређеност за самоубиство условљена је самом природом јунака, изузетног човека, над-човека у ничеанском смислу:

„...и после неколико дана њему, који је био фанатик воље, самопоуздања и самопоштовања, њему је било јасно да се мора убити“.²⁶

Изузетан човек није кадар само да доноси тешке одлуке, него и да одреди границу између диктираног понашања и свог сопственог размишљања. Једном речју, ако у литератури реализма, понајпре у хумористичким романима Стевана Сремца и комедијама нарави Бранислава Нушића носилац радње бива заједница која узима у обзир друштвене конвенције и брине за то „шта ће рећи свет“, дотле у експресионистичкој литератури, једнако као и у романтичарској, на сцену ступа изузетни појединац, који заједницу презире и јасно и недвосмислено се од ње ограђује. Тако човек, који жели „и мислима самим да загосподари“,²⁷ осмесима демонстрира људски, експресионистички јаз, неми крик између победе осаме и снаге воље и испразности живота самог. Док се припрема за самоубиство, пријатељу лебди самозадовољни осмех на лицу, али као леш, он одаје друкчији призор:

„Ја сам видео доцније његово мртво тело. Око његових усана лебдео је некакав иронично тужни осмејак, као болно питање које тражи одговора на неразрешљиву неку тајну“.²⁸

Спор надсубјекта и заједнице кулминираће и у причи *Ниобе*, травестији легенде о Ниобе. Фуснотом, у којој се објашњава и згушњава радња приповетке, биће мотивисани Ниобини поступци. Она је, попут Прометеја, изазвала богове и доживела страховиту казну. Ипак, док у *Прометјеју* читамо аргументовану одбрану идеје о вишем човеку, изузетном појединцу који оправдава жртву, дотле је Ниобе усамљена, узвишена наспрам безобличне гомиле која је посматра:

„Стајала је, страшна и усамљена у тузи, али је осећала да има довољно охолости и снаге да стоји сама.

И није плакала“.²⁹

Ниобе је, поред Пенелопе и неименоване женке из приче *In Aeternum*, усамљена и издвојена јунакиња. Али, док Пенелопе очекује своју другу половину, свог мушкарца и господара³⁰ Одисеја што је и чини усамљеном, дотле је Ниобе, ускраћивањем могућности да буде мајка, насил-

ним одузимањем порода, маскулинизована до те мере да постаје андрогино биће, заокружено у свом болу; она губи атрибуте женскости и постаје биће које пати, сведено на једну, болну мисао која га потпуно одређује. И сама Пенелопе промениће однос према вољеном након његовог повратка и констатације да се његов физички изглед променио, тј. да је време у приповеци учинило оно до чега у епу или миту није дошло: пореметило је свети однос супружника. Однос мушког и женског субјекта који ступају у игру власти и потчињавања биће тема и *Приче о њректрасном Јосифу*. Али, овде се женски, владалачки принцип супротставља мушком, потчињеном. У жељи да га освоји, египатска царица идеализује Јосифа до размера божанства:

„Младићу. Незнани странче кога је судбина послала сама. Ходи. Лепи, незнани боже, ходи у наручје да ти осетим врели дах и твоје младо, крепко тело како дрхти од задовољства и бола“.³¹

Међутим, неутољена страст зачас се изврће у бес, а љубав се трансформише у мржњу. Улоге су поново подељене, враћа се стари, страшћу нарушени поредак. Жена више не моли него наређује, она је владарка и у њеним је рукама Јосифова судбина. Зато је последњи шапат, језовит у својој истовременој немоћи и моћи, њено подсећање на његову потчињеност, заправо обележен само једном речју: *Робе*. За младића нема милости. Маскулинизација је овде успостављена природним поретком (Царица-роб), да би била нарушена у правцу феминизације субјекта (жена која жуди за мушкарцем враћа поново успоставља женски идентитет), али се кроз спознање власти и силе у својим рукама, царица поново враћа првобитном процесу дефинисања родних матрица. Иако није формиран као лик, иако је сав његов гест у одбијању краљице, роб Јосиф би могао носити елементе снажног субјекта, који у сукобу с оличењем власти, са законом и поретком, представља готово равноправног, иако формално потчињеног противника. Стога је топос о сукобу изузетно поје-

динца и колектива, масе (у овом случају – носиоца владарских права једне државе) овде само назначен, односно преинчан у сукоб слуга – власт.

Деградација овог топоса могла би се уочити и на примеру *Причице*, у којој испосник, који се самоћом и молитвама супротставља заблуделом човечанству, устукне пред сценом слободне, неспутане љубави. Формирајући се као надчовек, који је не само спознао, већ и, после дуге борбе, победио самога себе, испосник схвата да су патња и аскеза којима себе излаже, заправо само сладострашће травестирано у вид самокажњавања:

„Али зар му то мучење није створило задовољство веће можда него него грех, када је оно у греху цео пливао“.³²

Равнотежа унутар сопственог бића, које је стало наспрам колектива, наспрам масе, ремети се чињеницом да се мењају представе и о самој маси и о самом себи. Више као да нема стабилних параметара вредности: једна идеја, по први пут у Винаверовој збирци приповедака, доживљава експлицитни слом, а човек–идеја свој пораз. Ако је у низу прича јунак био носилац идеје, и кроз њу тријумфовао у снази воље, било да је човек (пријатељ, Трајко Ћирић, Јосиф, Астијаникс), било да је бог (Прометеј, Ниобе), *Причица* је пораз те исте воље, између осталог, јер у јунаку нема довољно алтруизма. Разлози његовог осамљивања су себични, усмерени на превазилажење сопства, зато он губи унутрашњу битку.

Композиционо најкомплекснија, жанровски дискутабилна (због изузетног ритма блиска песми у прози), али и уметнички најизведенија јесте прича *Нетибор*, која претекст црпи из старословенске митологије и историје. У њој се средствима лирског паралализма, музикалношћу, инверзијом, обиљем ликова који, попут драмских јунака, реплицирају седобрадом Нетибору, представља тежња старог Скита за афирмацијом музике и позитивне енергије. У овој подсловом одређеној „балканској причи“, која се може читати и као парабола, Нетибор резигнирано тражи слушаоце песме и певаче. Он види себе као „тума-

ча између људи и свега што нису људи“. Тако прича добија могућност читања у више смерова: у еколошком кључу (слика човека који је потпуно удаљен од природе, нарушава је, чак уништава, кроз уништавање дрвеног инструмента), сатиричном (Скити представљају Србе), чак и пародијском (Нетибор заправо критикује српску књижевност, вазда преозбиљну³³). Она истовремено демонстрира и сукоб старог и новог, урбанизованог и руралног, племенског и изолованог, пасивног и агресивног, али и деградираниг топоса изузетног појединца, који на крају не добија очекивану сатисфакцију.

Као један од могућних разлога релативне рецептивне скрајнутости збирке *Приче које су изјубиле равнотежу*, поред тога што, према његовом мишљењу, оне нису „висок креативни резултат“,³⁴ Михајло Пантић наводи следећу чињеницу:

„Да је, евентуално, написао још неко жчисто’ фикцијско прозно дело, критика би се, трагајући за поетичким иницијацијама, сигурно вратила и тој књизи“.³⁵

Ако се и сложимо с разлозима анемичне књижевности историјске подршке (с изузетком Г. Тешића, Р. Вучковића, Б. Стојановић Пантовић, М. Недића, М. Пантића, П. Петровића и др.), као и са ставом да квалитативно неће у прози више достићи врхунце *Нейтибора* и других прича, морамо, међутим, констатовати да је *Приче које су изјубиле равнотежу* нису биле слепо црево Винаверовог прозног опуса, те да је права поетичка, радикализована последица поремећене равнотеже, децентрираности, алогичности и алеаторности, дело зрелог авангардизма, у исти мах космогонијско-фантастичког дискурса, жанровски хибридна књига *Женидба Врайца Подунавца* (1926), у којој је Винаверов поетички, дадаистичко-надреалистички радикализам померио све границе, која је, према Р. Вучковићу „фантастика аутоматизованог и аутономног језика који се креира као ослобођена хумористичко-пародијска игра у смислу повезивања различитих вредности, домишљања или пак уметничке разградње језика у

систему слободних и неограничених рима у прози и стиху“.³⁶

Збирка *Приче које су изјубиле равнотежу* је, како топосом изузетног појединца, новог човека, супротстављеног заједници, маси, руљи, светини, тако и његовом деградацијом било услед превеликих отклона између његове мисије и „пучине“ која је не препознаје, било услед његове сопствене неверице и самоурушавања, наговестила даље превредноватељске токове прозе Станислава Винавера, који су се, као што смо видели на почетку, рачвали у више праваца: ка продубљивању дисперзије наративног тока, ка пародијско-оспораватељском карактеру, ка дестабилизацији родних матрица (често само наизглед стабилних) субјеката, у правцу све експлицитнијег истицања непоузданости наратора, али и његове све смелије критике језичких, књижевних, напосе и друштвено-идеолошких феномена, којима је Винавер – тај *enfant terrible* српске авангарде, свих њених „изама“ које је синтетисао, промовисао, али и одбацивао с лакоћом размаженог и ерудите – трајно реметио равнотежу.

¹ О проблему термилошког одређења модернизма и авангарде објашњење видети у: Гојко Тешић, *Српска књижевна авангарда (1902–1934): Књижевноисторијски контексти*, Службени гласник – Институт за књижевност и уметност, Београд, 2009, посебно поглавље: „Српска авангарда: теоријски и књижевноисторијски контекст“, стр. 15–41; Бојана Стојановић Пантовић, „Проблеми периодизације српске књижевности у поредбеној визури (2)“, у: *Распони модернизма, Упоредна читања српске књижевности*, Академска књига, Нови Сад, 2011, стр. 20–37.

² Видети: Милица Сељачки Мирковић, *Пародије Станислава Винавера као критички говор*, Службени гласник, Београд, 2009. Посебно је индикативно поглавље „Винаверове књижевне симпатије и наклоности – афирмативна пародијска критика“, стр. 115–134.

³ То се види и из списка аутора које је превео. Само неки од њих су: Ј. В. Гете, Л. Керол, Л. Стерн, Ф. Рабле, Ф. Вијон Ј. Хашек и др. Опширније видети у: Сава Бабић, „Библиотека *Преводи Станислава Винавера*“, у: Гојко Тешић (ур.), *Књижевно дело Станислава Винавера*, зборник радова, Институт за књижевност и уметност, Београд, Браничево, Пожаревац, 1990, стр. 373–377.

⁴ Радован Вучковић, „Винаверова фантастична прича“, у: Гојко Тешић (ур.), *Књижевно дело Станислава Винавера*, нав.д., стр. 229; видети такође и: Р. Вучковић, *Српска авангардна проза*, Откровење, Београд, 2000.

⁵ Наслов је, хотимична или нехотична, реплика Стеријиним *Роману без романа*. Колико је жанровски отклон од класичне романескне структуре у Стерије био узор аванградном роману видети у: Предраг Петровић, *Авангардни роман без романа*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2009.

⁶ Бојана Стојановић Пантовић, *Српски експресионизам*, Матица српска, Нови Сад, 1998, стр. 93.

⁷ Гојко Тешић, *Српска књижевна авангарда 1902 – 1934...*, нав. д., стр. 312.

⁸ Марко Недић, „Наративна проза Станислава Винавера“, у: Гојко Тешић (ур.), *Књижевно дело Станислава Винавера*, нав.д., стр. 257.

⁹ Станислав Винавер, *Приче које су изјубиле равнотежу*, Издање Б. Цвијановића, Београд, 1913, стр. 1.

¹⁰ Видети: Јелка Ређеп, *Старе српске биографије, поетика жанра*, Прометеј, Нови Сад, 2008.

¹¹ С. Винавер, нав.д., стр. 7-8.

¹² Кристина Стевановић, „Винаверов прозни модел – укидање равнотеже и конструкција текста“, у: *Освајање модерној, крајика проза Расица Петровића и жанровско раслојавање српске авангарде*, Академска књига, Нови Сад, 2011, стр. 55.

¹³ Видети: Гојко Тешић, „Трајко Ђирић, родоначелник српске авангарде“, у: *Из књижевности*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1997, стр. 451–461; Исти, „Пародичко-критичко-дијалогско-теоријски списи Трајка Ђирића или Станислава Винавера у жШтамп и жПијемонту’ 1911–1913, у: *Традиционално и модерно у српској периодици 1895–1914*, Институт за књижевност и уметност, Београд – Нови Сад, 1992, стр. 202–242; Исти, *Пркоси и заноси Станислава Винавера*, Просвета, Београд, 1998.

¹⁴ О Винку Лозићу видети у: Драгана Белеслијин, *Стеријине пародије – искушења (поси) модерној читања*, Службени гласник, Београд, 2009.

¹⁵ С. Винавер, нав.д., 67.

¹⁶ *Исто*, стр. 1.

¹⁷ *Исто*, стр. 68.

¹⁸ Видети: Бојана Стојановић Пантовић, „Сукоб уметника и друштва као основица експресионистичке драме“, у: *Линија годира*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1994, стр. 231.

- ¹⁹ *Исто*, стр. 231.
- ²⁰ Срдан Богосављевић, Поговор, у: *Антологија експресионистичке приповејке*, Светови, Нови Сад, стр. 246.
- ²¹ Станислав Винавер, „Његош и зли волшебници“, у: *Громобран свемира*, Свесловенска књижарница, Београд, 1921, стр. 76.
- ²² *Исто*, стр. 22.
- ²³ С. Винавер, нав. д., 51.
- ²⁴ *Исто*, стр. 51.
- ²⁵ Видети: Зорица Ђерговић Јоксимовић, *Утопија – алтернативна историја*, Геопетика, Београд, 2009; посебно део о антиутопији/дистопији.
- ²⁶ С. Винавер, нав.д., стр.15.
- ²⁷ *Исто*, 20.
- ²⁸ *Исто*, 22.
- ²⁹ *Исто*, 24.
- ³⁰ У причи *In Aeternum* нарочито је потенцирана фигура мушкарца-господара, владара, како се и именује драги који се очекује.
- ³¹ *Исто*, 40.
- ³² *Исто*, 38.
- ³³ Како истиче Предраг Петровић, на крају приче, „преокрет узвишеног у ниско доводи до губитка равнотеже, до експресионистичке дисхармоније у поретку света и поретку приче.“ Видети: Предраг Петровић, „Винаверова уметност кратке приче“, *Београдски књижевни часопис*, 2007, 8 (јесен), стр. 133; вредан пажње је и текст „Вишегласни Винавер“ истог аутора, објављен у *Зборнику Мајнице српске за књижевности и језик*, 2008, 56/1, стр. 145–153.
- ³⁴ „Премда ће се, доцније, у *Громобрану свемира* (1921) и путописима вратити приповедној прози (у ширем, нефункционалном значењу тог појма), Винавер више никада неће бити приповедач фикције какав је био у Причама које су изгубиле равнотежу“.
- ³⁵ Михајло Пантић „Станислава Винавера Приче које су изгубиле равнотежу“, у: *Модернистичко приповедање. Српска и хрватска приповејка и новела 1918–1930*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999, стр. 96.
- ³⁶ *Исто*, стр. 97.
- ³⁷ Р. Вучковић, *Винаверова фантастична прича*, нав.д., стр. 250; *Исти, Српска авангардна проза*, нав.д., стр. 161.

О писцима:

Симо Матавуљ (Шибеник, 1852. – Београд, 1908)
Београдске приче, Београд 1902.

Борисав Станковић (Врање, 1876. – Београд, 1927)
Из старог јеванђеља, Београд, 1899.
Божји људи, Нови Сад, 1902.
Стари дани, Београд, 1902.

Исидора Секулић (Мошорин, 1877. – Београд, 1958)
Сапућници (1913)
Кроника ђаланачког тробља (1940)

Петар Кочић (Стричићи 1877. – Београд, 1916)
С ђланине и испод ђланине (1902)
Јауци са Змијања (1910)

Даница Марковић (Чачак 1879. – Београд 1932)
Купачица и змија (2003)

Милица Јанковић (Пожаревац, 1881. Нишка Бања, 1939)
Исповести (1913)
Жуџа ђородица и друге приче (1935)

Драгиша Васић (Г. Милановац, 1885 – Бања Лука, 1945)
Ушћољена кандила (1922)
Вишло и друге приче (1924)
Приповећке (1929)

Вељко М. Милићевић (Чаглић 1886. – Београд 1929)
Приповећке, Београд, 1939.

Станислав Винавер (Шабац, 1891. – Нишка Бања, 1955)
Приче које су изћубиле равношћезу (1913.)

821.163.41-1

ПРИЧА : часопис за причу и приче о причама / главни уредник Слободан Стојадиновић ; одговорни уредник Славољуб Марковић. – год. I, бр 1 (новембар 2007). – Београд (Гандијева 167-177) Књижевно друштво „Свети Сава“, 2007 (Ниш : СБЕН). 21 cm.

Тромесечно

ISSN 1820-5909 = Прича

COBISS.SR-ID 144590860